

**ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ
ΚΑΙ
ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ**

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική άδεια του Εκδότη.

ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΩΤΗΡΗΣ

ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

*Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί
στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90*

ISBN: 960 - 02 - 1758 - 0

Copyright 2004 © Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-38.22.496, 210-38.38.020 - Fax: 210-38.09.150

Διόρθωση: Σταμάτης Κουρούπης
Εικόνα Εξωφύλλου: Μαρίνα Ρούσσου

Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία
ΕΚΤΥΠΩΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗΣ Α.Ε.
Τηλ.: 210-24.03.850 - Fax: 210-24.03.852

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί προλόγου	11
---------------------	----

Μέρος Α' Το θεωρητικό πλαίσιο

1.1 Εισαγωγή	19
1.2 Πολιτική εξουσία και πάλη των τάξεων	21
1.2.1 Ηγεμονία και συνασπισμός εξουσίας	21
1.2.2 Συνασπισμός εξουσίας και εργατική τάξη	30
1.3 Το υλικό υπόβαθρο: τάσεις και αντιφάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης	33
1.3.1 Η καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης	33
1.3.2 Η στρατηγική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης	40
1.3.3 Η τροποποίηση του ταξικού συσχετισμού	43
1.4 Πολιτικοί και ιδεολογικοί όροι για την εμπέδωση της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης	47
1.4.1 Η μετάλλαξη των κομμάτων	47
1.4.2 Η διατήρηση του ρόλου του κράτους	51
1.4.3 Ιδεολογικοί μετασχηματισμοί	55

Μέρος Β' Η ελληνική περίπτωση

2.1 Η γενεαλογία του εκσυγχρονισμού	61
2.1.1 Το γενικό πλαίσιο	61
2.1.2 Αριστερά και εκσυγχρονισμός	66
2.1.3 Ο εκσυγχρονισμός ως θεωρητική κατασκευή	76

2.1.4 Είναι η Ελλάδα μια οπισθοδρομική κοινωνία;	84
2.1.5 Ο Κ. Σημίτης ως θεωρητικός του εκσυγχρονισμού	94
2.1.6 Η νέα διαχωριστική γραμμή	100
2.2 Η οικονομική πολιτική στη δεκαετία του '90	101
2.2.1 Διατήρηση της λιτότητας ως μόνιμου στοιχείου της περιόδου	101
2.2.2 Ιδιωτικοποιήσεις	103
2.2.3 Επέκταση του κεφαλαίου σε νέους χώρους κερδοφορίας	105
2.2.4 Αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία	107
2.2.5 Τομές στις παραγωγικές δυνάμεις	113
2.2.6 Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις	116
2.2.7 Κρατική διαχείριση της ανεργίας	119
2.2.8 Αλλαγές στο ασφαλιστικό σύστημα	120
2.2.9 Αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα	122
2.2.10 Αξιοποίηση του κατακερματισμού της εργατικής τάξης και εισδοχή ξένων εργαζόμενων	124
2.2.11 Αλλαγές στη διαχείριση του χώρου και την περιφερειακή πολιτική	126
2.2.12 Μια συνολική αποτίμηση των οικονομικών αναδιαρθρώσεων	126
2.3 Κρατικός οικονομικός σχεδιασμός και διεθνοποίηση του κεφαλαίου	129
2.3.1 Αλλαγές στη σφαίρα της κυκλοφορίας	129
2.3.2 Συγκέντρωση και συγκεντροποίηση	131
2.3.3 Η αυξανόμενη πολιτική σημασία της διεθνοποίησης του κεφαλαίου	133
2.3.4 Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση	138
2.4 Αλλαγές στον κρατικό μηχανισμό	143
2.5 Οι αλλαγές στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους	153

2.5.1 Η στάση των διανοουμένων	154
2.5.2 Υπήρξε τελικά άνοδος του εθνικισμού;	156
2.6 Οι κοινωνικές εξελίξεις	161
2.6.1 Η κοινωνική ταυτότητα του συνασπισμού εξουσίας και η θέση των κυριαρχούμενων στρωμάτων	161
2.6.2 Η κατάσταση στη νέα μικροαστική τάξη	165
2.6.3 Η πραγματική ηγεμονία	167
2.6.4 Η άλλη όχθη: Η κατάσταση των λαϊκών στρωμάτων στη δεκαετία του '90	169

ΜΕΡΟΣ Γ' Οι πολιτικοί μετασχηματισμοί

3.1 Τα προλεγόμενα: Η υπόθεση Κοσκωτά ως μοχλός αναδιάταξης του πολιτικού σκηνικού	175
3.2 Η πολιτική της ΝΔ την περίοδο 1990-'93	183
3.3 Η διάσπαση του Συνασπισμού και τα όρια της κίνησης της Αριστεράς	189
3.4 Από την εκλογική επιτυχία του ΠΑΣΟΚ το 1993 μέχρι την εκλογή Σημίτη	191
3.4.1 Τα άλλα κόμματα στην περίοδο 1993-'96	191
3.4.2 Η σημασία της αντικατάστασης του Α. Παπανδρέου από τον Κ. Σημίτη	196
3.5 Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1996 και η επίδραση στο κομματικό σκηνικό	203
3.5.1 Το κομματικό σύστημα μετά τις εκλογές του 1996	206
3.6 Ευρωεκλογές 1999: Η πρόσκαιρη μετατόπιση των πολιτικών δυνάμεων προς τα αριστερά	219
3.7 Οι εκλογές του 2000: η ήττα της Αριστεράς	231
Επίμετρο	251
Βιβλιογραφία	263

Αντί προλόγου

Σε ένα πρώτο επίπεδο, ίσως να προκαλεί εντύπωση στον αναγνώστη το γεγονός ότι επιλέξαμε ως αντικείμενο της μελέτης μας τις εξελίξεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, κι αυτό για δύο λόγους: Αφενός, πρόκειται για πολύ πρόσφατα γεγονότα, που καθιστούν δυσχερή την αντικειμενική και επιστημονικά ουδέτερη προσέγγισή τους. Αφετέρου, η δεκαετία του '90 δεν αποτελεί, φαινομενικά τουλάχιστον, μια «ηρωική» δεκαετία σημαντικών κοινωνικών μετασχηματισμών, πολιτικών ανατροπών και ιστορικών μεταβολών.

Ωστόσο η δική μας πεποίθηση είναι πως η δεκαετία του '90 αποτέλεσε για την ελληνική κοινωνία μια περίοδο ουσιαστικών μεταλλαγών, οι οποίες θα επικαθορίσουν σε σημαντικό βαθμό το μέλλον του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και για τις επόμενες δεκαετίες. Άλλωστε, ακόμη και αν είναι δύσκολη η αποστασιοποίηση από γεγονότα που και οι ίδιοι ζήσαμε, αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία για μας είναι η κριτική προσέγγιση του κοινωνικού γίνεσθαι. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η έννοια της «ουδετερότητας» δεν έχει θέση στις κοινωνικές επιστήμες. Ο κάθε ερευνητής επιλέγει τα μεθοδολογικά εργαλεία και το θεωρητικό πλαίσιο που θα χρησιμοποιήσει, ενώ στην έρευνά του αντανakλάται ακούσια ή εκούσια η εξέλιξη της ταξικής πάλης. Έτσι μια ιστορία της Ελλάδας του μεσοπολέμου θα γραφόταν με διαφορετικό τρόπο το 1944, με διαφορετικό το 1965 και με διαφορετικό το 1982.

Κατά συνέπεια, το βασικό για μας δεν είναι η «ψυχική» αποστασιοποίηση από τα γεγονότα, αλλά η κατανόηση των κοινωνικών αιτιών, των ταξικών προσδιορισμών που οδήγησαν στις συγκεκριμένες εξελίξεις, καθώς και των συγκέκριμένων κοινωνικών συμφερόντων που σφραγίζουν αυτές τις εξελίξεις. Είναι βέβαιο πως ένας διαφορετικός συσχετισμός δύναμης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων θα είχε οδηγήσει και σε διαφορετική πορεία τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, η δεκαετία του '90 παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον για τον κοινωνικό ερευνητή, καθώς η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης διατυπώνεται ως ένα πρόταγμα *εκσυγχρονισμού*. Για να γίνουν όλα αυτά κατανοητά, το συγκεκριμένο βιβλίο χωρίζεται σε τρία βασικά μέρη:

Στο πρώτο μέρος ασχολούμαστε με το γενικό θεωρητικό πλαίσιο μιας μαρξιστικής προσέγγισης του πολιτικού επιπέδου και στη συνέχεια επιχειρούμε να δείξουμε τα ζητήματα που θέτει η εκδήλωση της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσώρευσης και τις αλλαγές που επιφέρει στο πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο. Η βασική μας θέση είναι πως η πτώση της κεφαλαιακής κερδοφορίας ώθησε τις άρχουσες τάξεις των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών στην αναζήτηση πολιτικών που θα οδηγούσαν σε έξοδο από την κρίση. Για το λόγο αυτό επιλέχτηκε η στρατηγική της αναδιάρθρωσης, ως προσπάθεια μετατόπισης των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης προς όφελος των δυνάμεων του κεφαλαίου και σε βάρος της ζωντανής εργασίας. Σε πρακτικό επίπεδο, αυτό σήμαινε την υιοθέτηση των πολιτικών της συνεχούς λιτότητας, των αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις, την εισαγωγή νέων συστημάτων παραγωγής, τα υψηλά επίπεδα ανεργίας, τη διαρκή εργασιακή κινητικότητα. Στο πολιτικό επίπεδο, αυτό εκφράστηκε με τη θωράκιση και στεγανοποίηση των κρατικών μηχανισμών απέναντι στα αιτήματα των κυρίαρχων τάξεων. Ταυτόχρονα, ανα-

βαθμίστηκε η λειτουργία και δράση των κατασταλτικών μηχανισμών, ενώ συνεχίστηκε η μετάθεση εξουσιών προς το χώρο της διοίκησης, έτσι ώστε ο σχεδιασμός της κρατικής πολιτικής να γίνεται μακριά από διαδικασίες λαϊκού ελέγχου. Στο πεδίο των πολιτικών κομμάτων διαπιστώθηκε μια αλλαγή της φυσιογνωμίας τους, που περιλάμβανε αφενός τη μεγαλύτερη προγραμματική σύγκλιση των κομμάτων εξουσίας, αφετέρου την υποβάθμιση του ρόλου και της σημασίας των κοινοτικών στελεχών και την ενδυνάμωση της ισχύος και της επιρροής στελεχών που προέρχονται από το χώρο της τεχνοκρατίας και των επιχειρήσεων. Τέλος, στο ιδεολογικό επίπεδο ενισχύθηκε ο ρόλος των ΜΜΕ, που ανέλαβαν να κωδικοποιήσουν και να διαχύσουν με μαζικό τρόπο τα συστατικά στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας (ατομικισμός, ρατσισμός, τεχνοκρατισμός, παραγωγισμός).

Στο δεύτερο μέρος αναφερόμαστε στην άνοδο του εκσυγχρονιστικού προτάγματος στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό που συνόδευσε την υιοθέτηση και από την ελληνική άρχουσα τάξη του εγχειρήματος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Βέβαια, η συζήτηση περί ανάγκης «εκσυγχρονισμού» της (νεο)ελληνικής κοινωνίας είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η (νεο)ελληνική κοινωνία. Ακόμα και ο λόγος του ΠΑΣΟΚ το 1981 έθετε την ανάγκη εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας από τα δεσμά της «υπανάπτυξης», τα οποία οφείλονταν στις σχέσεις εξάρτησης που είχαν αναπτύξει τα κόμματα της Δεξιάς με τις πιο ισχυρές ξένες δυνάμεις και ιδιαίτερα τις ΗΠΑ. Το ενδιαφέρον στοιχείο στο νέο λόγο περί εκσυγχρονισμού είναι πως σφραγίζεται από ένα σαφές νεοφιλελεύθερο και νεοσυντηρητικό περιεχόμενο. Το πρόβλημα, με άλλα λόγια, δεν πια είναι η εξάρτηση ή η ανικανότητα που επέδειξαν οι προηγούμενες κυβερνήσεις, αλλά η –κατά τους υποστηρικτές του εκσυγχρονισμού– εμμονή σημαντικού τμήματος των κυρίαρχων στρωμάτων σε αδιέξοδες συντεχνιακές λογι-

κές και η αδυναμία συναίνεσης σε ένα πιο αποδοτικό και ανταγωνιστικό μοντέλο ανάπτυξης που θα μπορούσε να αναβαθμίσει τη θέση της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Στην πραγματικότητα, αυτό που θα επιχειρηθεί μέσω της υιοθέτησης του λόγου περί εκσυγχρονισμού δεν θα είναι παρά ο εκσυγχρονισμός των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας των λαϊκών τάξεων, καθώς και η ένταση των κοινωνικών ανισοτήτων. Στη συνέχεια ασχολούμαστε με την εξέταση των βασικών στόχων της κρατικής πολιτικής (οικονομικές πολιτικές, αλλαγές στο χώρο και την τοπική αυτοδιοίκηση, εργασιακές σχέσεις) και προσπαθούμε να δούμε το συγκεκριμένο τρόπο και τους ιδιαίτερους κυβερνητικούς χειρισμούς με τους οποίους υλοποιήθηκε η συνολική στρατηγική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Σε αυτή τη βάση αποτιμούμε την κατάσταση των κοινωνικών τάξεων και το συσχετισμό δύναμης μεταξύ τους.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας μας ασχολούμαστε με τους πολιτικούς μετασχηματισμούς και επιχειρούμε να αποκρυπτογραφήσουμε τις εκλογικές μετατοπίσεις που καταγράφηκαν στη δεκαετία του '90. Αυτό στο οποίο καταλήγουμε είναι πως οι όποιες μετατοπίσεις έχουν αναμφισβήτητη σχέση με τις πολιτικές των εκάστοτε κυβερνήσεων. Παρατηρούμε όμως ότι ούτε τα νέα κόμματα, που δημιουργούνται στη δεκαετία του '90, ούτε τα δύο κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς κατόρθωσαν να λειτουργήσουν με μια διάρκεια ως ισχυροί πόλοι έλξης και να αναβαθμίσουν ουσιαστικά τη θέση τους στο κομματικό σύστημα. Ειδικά τα κόμματα της Αριστεράς θα αποτύχουν να διαμορφώσουν ένα συνολικό πολιτικό σχέδιο, αφήνοντας την αντιπροσώπευση των κυριαρχούμενων στρωμάτων στα δύο μεγαλύτερα κόμματα. Σε αυτό το φόντο το ΠΑΣΟΚ, μέσα και από την τομή της εκλογής του Κ. Σημίτη στην πρωθυπουργία και αρχηγία, θα αναδειχτεί στο βασικό πολιτικό εκφραστή του εκσυγχρονιστικού προτάγματος. Από

την άλλη, η ΝΔ θα λειτουργήσει στο πλαίσιο μιας διπλής αντίφασης: από τη μια, όφειλαν ο λόγος και η πολιτική της να μη θέτουν σε αμφισβήτηση τα επιτεύγματα της αναδιάρθρωσης, από την άλλη, για να κερδίσει τις εκλογές, έπρεπε να προσεγγίσει κοινωνικά στρώματα που πλήττονταν από όλη αυτή τη διαδικασία. Η αδυναμία επίλυσης της αντίφασης αυτής δεν θα επιτρέψει στη ΝΔ να σταθεροποιηθεί στην εξουσία, καθώς βρέθηκε μετά το 1993 και για όλη την περίοδο που εξετάζουμε στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης...

Τελειώνοντας θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όλους τους συναδέλφους και φίλους που μας βοήθησαν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στη διάρκεια των τεσσάρων ετών που χρειάστηκαν για την πραγματοποίηση αυτής της μελέτης, θέτοντάς μας τις παρατηρήσεις, τις συμφωνίες και τις διαφωνίες τους. Ειδικότερα, θα θέλαμε να εκφράσουμε την ευγνωμοσύνη μας στη Δέσποινα Κουτσούμπα για την εξαιρετική επιμέλεια που με προθυμία έκανε στις αρχικές μορφές του κειμένου, αλλά και στο Σταμάτη Κουρούπη για τις τελικές διορθώσεις, καθώς και στους Γιάννη Μηλιό και Γιώργο Οικονομάκη για τις εύστοχες επισημάνσεις τους κατά τα πρώτα στάδια της συγγραφής. Καθοριστικές ήταν και οι παρατηρήσεις του Αιμίλιου Μεταξόπουλου πάνω στο τελικό χειρόγραφο. Εννοείται πως για τις οποιεσδήποτε ατέλειες ή παραλήψεις υπεύθυνοι είναι μόνο οι συγγραφείς.

Αθήνα-Ρέθυμνο
Δεκέμβριος 2003

ΜΕΡΟΣ Α΄

Το θεωρητικό πλαίσιο

1.1 Εισαγωγή

Αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι οι αλλαγές που επέφερε η δεκαετία του '90 στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, με ιδιαίτερη έμφαση στο κομματικό σύστημα και τους φορείς του. Για να γίνει κατορθωτό αυτό η παρούσα μελέτη αποπειράται να εξετάσει συνδυαστικά τέσσερα βασικά στοιχεία, που η παράθεση του καθενός ξεχωριστά θα άφηνε πολλές πλευρές ανερμήνευτες, πολλά ερωτήματα αναπάντητα: α) Τη στρατηγική, σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο, της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. β) Το ερώτημα εάν και κατά πόσο συγκροτήθηκε ένα ηγεμονικό πολιτικό σχέδιο (Μαυρής 1996: 47) που να επιτυγχάνει την ενεργό ενσωμάτωση των κυρίαρχων στρωμάτων στη στρατηγική της αναδιάρθρωσης. γ) Τις τροποποιήσεις που συμβαίνουν στο συνασπισμό εξουσίας. δ) Τις συγκεκριμένες και εμπειρικά διαπιστώσιμες μεταλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην ελληνική περίπτωση. Επιπλέον, κάνουμε μια αναγκαία θεωρητική και μεθοδολογική παρέκβαση γύρω από την έννοια του εκσυγχρονισμού, μια που αυτό θα είναι το πολιτικό σύνθημα που θα σφραγίσει τον πολιτικό λόγο της δεκαετίας του '90.

Σε γενικές γραμμές, επιχειρούμε να υποστηρίξουμε πως το θεμελιακό στρατηγικό εγχείρημα των κυρίαρχων τάξεων, η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, θα προχωρήσει στη διάρκεια της δεκαετίας του '90, χωρίς να συναντήσει σημαντικά κοινωνικά προσκόμματα, χωρίς να υπάρξει ευθεία αμφισβήτηση των βασικών πλευρών της. Η αντίδραση των κυρίαρχων στρωμάτων

τάξεων θα είναι υπόγεια και έμμεση και θα αρχίσει να κάνει πιο έντονη την παρουσία της μέσα από ιδιόμορφους τρόπους (δημιουργία νέων κομμάτων, απόρριψη –σε μεγάλο βαθμό– της πολιτικής και των πολιτικών, άρνηση των «δεινόσαυρων» κ.λπ.). Ωστόσο η έλλειψη σαφούς στρατηγικής από την πλευρά της Αριστεράς θα έχει ως τελικό αποτέλεσμα την ενσωμάτωση των λαϊκών αιτημάτων σε πλευρές και όψεις της πολιτικής των κυρίαρχων κομματικών φορέων, με αποκορύφωμα τη σημαντική εκλογική ενίσχυση του λεγόμενου δικομματισμού την άνοιξη του 2000. Τα αίτια αυτής της αντίφασης μεταξύ της κοινωνικής δυσανεξίας και της πολιτικής επιτυχίας των δύο μεγάλων κομμάτων εξετάζονται στο τρίτο μέρος της μελέτης. Για να μπορέσουν να γίνουν κατανοητά αυτά, είναι απαραίτητη μία σύντομη θεωρητική αναδρομή σε θέματα ηγεμονίας, συνασπισμού εξουσίας και ηγετικής μερίδας του συνασπισμού αυτού, καθώς και στο υλικό υπόβαθρο αυτών των τάσεων, την ηγεμονική δηλαδή αστική στρατηγική.

1.2 Πολιτική εξουσία και πάλη των τάξεων

1.2.1 Ηγεμονία και συνασπισμός εξουσίας

Ο Ν. Πουλαντζάς συνέβαλε αποφασιστικά στην αποσαφήνιση των σύνθετων αυτών ζητημάτων διευρύνοντας την προβληματική που πρώτος είχε θέσει ο Α. Γκράμσι¹. Συγκεκριμένα, ο Γκράμσι υποστήριζε πως μέσα από την εξέλιξη των ταξικών συγκρούσεων μια κοινωνική ομάδα κατορθώνει να επιβληθεί πολιτικά και ιδεολογικά απέναντι στις άλλες ομάδες και να επιβάλει τα ειδικά της συμφέροντα ως τα συμφέροντα ολόκληρου του «έθνους», προχωρώντας βέβαια και σε ορισμένες παραχωρήσεις προς τις υπόλοιπες ομάδες, έτσι ώστε να διατηρείται μια ασταθής κοινωνική ισορροπία (Γκράμσι χ.χ.έ.).

Η καινοτομία του Πουλαντζά είναι ότι, εμβαθύνοντας στην γκραμισιανή προβληματική, θα μιλήσει για τη διαμόρφωση και τη λειτουργία του συνασπισμού εξουσίας. Αυτός αποτελείται από ένα σύνολο τάξεων ή μερίδων τάξεων που είναι πολιτικά κυρίαρχες και μία από αυτές ασκεί την πολιτική ηγεμονία απέναντι στις υπόλοιπες (Πουλαντζάς 1980: 196). Ο συνασπισμός εξουσίας αποτελεί μια αντιφατική ενότητα των κοινωνικών στρωμάτων που μετέχουν σε αυτόν, η μορφή και

1. Ορθότερο ιστορικά, όπως δέχεται και ο Πουλαντζάς, είναι ότι στο ζήτημα της ηγεμονίας πρώτος αναφέρθηκε ο Πλεχάνοφ. Για τη συγκεκριμένη κωδικοποίηση ωστόσο, που παρουσιάζεται σε αυτή την εργασία, πρωτοποριακή είναι η εργασία του Α. Γκράμσι (Γκράμσι χ.χ.έ.).

το περιεχόμενο της οποίας τροποποιείται ανάλογα με την έκβαση της ταξικής πάλης, και του τρόπου που η τελευταία αντανακλάται στο εσωτερικό του εξουσιαστικού μπλοκ. Αυτό που εμφανίζεται ως γενικό συμφέρον της κοινωνίας προέρχεται από την ιδεολογική πρακτική της ηγεμονικής μερίδας (Πουλαντζάς 1984: 53-4 & 1980β: 84-6).

Η σημαντικότερη συνεισφορά του Πουλαντζά είναι όταν συνδέει τα χαρακτηριστικά του συνασπισμού εξουσίας με τη μορφή του κράτους, υποστηρίζοντας πως ο όποιος συσχετισμός τους εξαρτάται από: α) το ποια τάξη ή μερίδα τάξης κατέχει την ηγεμονία στο μπλοκ εξουσίας, β) το ποιες άλλες τάξεις συμμετέχουν σε αυτό, γ) τις μορφές που παίρνει αυτή η ηγεμονία, με την έννοια ότι «μια μετατόπιση του δείκτη ηγεμονίας του συνασπισμού από μια τάξη ή μερίδα σε μια άλλη, μια σημαντική τροποποίηση της σύνθεσής του –αποχώρηση ή προσχώρηση μιας τάξης ή μερίδας– [...] μπορούν να αντιστοιχούν, κατά το συγκεκριμένο αποτέλεσμα του συνδυασμού τους, σε ένα μετασχηματισμό της μορφής του κράτους» (Πουλαντζάς 1980β: 89-90).

Θα πρέπει όμως να έχουμε καθαρό ότι οι κάθε φορά (μέσα δηλαδή στη συγκυρία) ηγεμονικές στρατηγικές δεν καθορίζονται αυτόματα από την «ανάληψη» μιας ηγεμονικής θέσης εντός του συνασπισμού εξουσίας ούτε από την απλή παρουσία τους στο κράτος, αλλά κύρια από το αν και κατά πόσο αποτυπώνονται και υλοποιούνται σε κρατικές στρατηγικές.

Προϋπόθεση αυτής της θέσης είναι η παραδοχή ότι το πραγματικό κόμμα της αστικής τάξης είναι το ίδιο το αστικό κράτος, το οποίο με τον έναν ή τον άλλο τρόπο καθορίζει και τα περιθώρια για τα αστικά κόμματα. Με αυτό εννοούμε ότι η διευρυμένη αναπαραγωγή και ηγεμονία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (άρα και της αστικής τάξης) σε έναν κοινωνικό σχηματισμό προϋποθέτει (και μάλιστα ως όρο εκ των ων ουκ άνευ) την ύπαρξη ενός διακριτού κρατικού μηχανισμού

που αναλαμβάνει να εγγυάται τις συνολικές πολιτικές, ιδεολογικές και οικονομικές προϋποθέσεις της καπιταλιστικής εκμεταλλευτικής σχέσης. Έτσι το αστικό κράτος αποτελεί έναν ειδικό θεσμικό *τόπο*, όπου συγκροτείται μια –συχνά αντιφατική– συνάρθρωση επιμέρους συμφερόντων και αστικών στρατηγικών και όπου αρθρώνεται η όποια ηγεμονική στρατηγική.

Είναι προφανές εδώ ότι χρησιμοποιούμε μια διευρυμένη έννοια του κράτους, αφού το ορίζουμε ως ένα σύνολο πολιτικών και ιδεολογικών μηχανισμών και δεν το περιορίζουμε μόνο στις εμφανείς μορφές της εκτελεστικής εξουσίας ή της διοίκησης. Αντίθετα, στο κράτος περιλαμβάνουμε και όλους τους φαινομενικά (αλλά και τυπικά ή θεσμικά) ανεξάρτητους ιδεολογικούς μηχανισμούς (όπως τον Τύπο, τα ΜΜΕ, τα πολιτικά κόμματα), μια που μόνο μια τέτοια διεύρυνση επιτρέπει να δούμε όλα τα δίκτυα στα οποία παράγονται κρατικές πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές (δηλαδή πρακτικές που συμπεκνώνουν το μακροπρόθεσμο καπιταλιστικό συμφέρον). Αυτό άλλωστε επιτρέπει καλύτερα (από ό,τι μια αντίληψη «ομάδων πίεσης») να εξηγήσουμε τη συγκρότηση κέντρων εξουσίας σε χώρους όπως ο Τύπος: Τα μεγάλα εκδοτικά συγκροτήματα δεν μετατρέπονται σε κέντρα εξουσίας επειδή λειτουργούν ως παρασυναγωγές «αυτών που κινούν τα νήματα», αλλά επειδή λειτουργούν και ως χώροι παραγωγής κρατικών πολιτικών και ιδεολογικών στρατηγικών.

Από μια τέτοια τοποθέτηση προκύπτουν συγκεκριμένες συνεπαγωγές: Πρώτον, δεν θεωρούμε ότι αστικά κόμματα είναι γενικά κι αφηρημένα τα κόμματα με αστική σύνθεση μελών ή εκλογικού ακροατηρίου, αλλά τα κόμματα εκείνα που προσανατολίζονται να διαχειριστούν το αστικό κράτος ως το πραγματικό κόμμα της αστικής τάξης. Δεύτερον, επιμένουμε ότι μια αστική στρατηγική, για να θεωρηθεί ηγεμονική (υπό ομαλές συνθήκες αναπαραγωγής), θα πρέπει να γίνει και *κρατική* στρατηγική.

Με βάση τα παραπάνω, ηγεμονική αστική στρατηγική δεν είναι αυτή την οποία εμπειρικά διακηρύσσουν οι εκπρόσωποι των ηγετικών αστικών μερίδων, αλλά αυτή που –κρατικά διαμεσολαβημένη– αποτυπώνει το πραγματικό μακροπρόθεσμο αστικό συμφέρον. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα συναφές με το αντικείμενο της εργασίας μας: Στην Ελλάδα των πρώτων χρόνων της μεταπολίτευσης θα υπάρξουν σημαντικές αντιδράσεις των πιο επιθετικών αστικών μερίδων απέναντι σε «φιλολαϊκές» πολιτικές, όπως οι μισθολογικές αυξήσεις ή οι κρατικοποιήσεις, παρότι αυτές ήταν οι μόνες που επέτρεπαν την σταθεροποίηση του πολιτικού μηχανισμού και άρα την ομαλή αστική ηγεμονία με βάση τον δεδομένο ταξικό συσχετισμό δύναμης. Άλλωστε αυτός ήταν ο λόγος που υιοθετήθηκαν από την κρατική εξουσία.

Μια τέτοια τοποθέτηση επιτρέπει να απαντήσουμε καλύτερα και το ερώτημα της «πολιτικής μετάλλαξης» κομμάτων χωρίς τυπικό αστικό προσανατολισμό (ή χωρίς αστική εκλογική βάση). Λέμε λοιπόν ότι τα κόμματα δεν μεταλλάσσονται σε φορείς διαχείρισης με βάση τη σταδιακή «προδοσία» των αρχών τους. Στην πραγματικότητα, αυτό που αλλάζει είναι η αστική στρατηγική, όπως υλοποιείται σε κρατικές πρακτικές εξουσίας και διαχείρισης. Αναδιαμορφώνεται δηλαδή η στρατηγική που εκπορεύεται από το κράτος και τους μηχανισμούς του και αυτό, με τη σειρά του, οδηγεί στη μετάλλαξη και το μετασχηματισμό των κομμάτων που διαχειρίζονται το κράτος (ή που επιδιώκουν να το διαχειριστούν).

Αντίστοιχα, οι τροποποιήσεις στην κρατική διαχείριση προκύπτουν ως μια σύνθετη και επικαθορισμένη διαδικασία επιλογής και απόρριψης στρατηγικών στη βάση των τάσεων (και αντιφάσεων) της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αλλά και της εξέλιξης των ταξικών αγώνων σε όλα τα επίπεδα, έστω και αν αυτές οι αλλαγές συχνά παρουσιάζονται ή γίνονται αντιληπτές ως αναγκαστικές «τεχνικές» προσαρμογές.

Είναι προφανές ότι όλα αυτά έχουν μια ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με τα όρια κίνησης της «Αριστεράς στην κυβέρνηση», στο βαθμό που, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλους σχηματισμούς, μεγάλο μέρος των καπιταλιστικών αναδιարθρώσεων και των πιο επιθετικών στρατηγικών προωθήθηκαν από κυβερνήσεις της μιας ή της άλλης εκδοχής της σοσιαλιστικής συνήθως Αριστεράς. Η εμμονή στην επίκληση της «απομάκρυνσης από τις αρχές» δεν επαρκεί. Το κλειδί για εμάς είναι ότι η διαπλοκή ενός κόμματος με την κρατική λειτουργία αποτελεί μια έκθεση στις διαρκείς πιέσεις της ίδιας της αστικής στρατηγικής που υλοποιείται και αναπαράγεται στους κρατικούς μηχανισμούς, ειδικά μάλιστα εάν η «Αριστερά στην κυβέρνηση» έχει ήδη ως ένα βαθμό μετατοπιστεί προς την αποδοχή της ουδετερότητας και του τεχνικού χαρακτήρα της κρατικής λειτουργίας, της οικονομίας κ.λπ. Αυτή η διαδικασία μπορεί να διαπιστωθεί στη σταδιακή προσαρμογή του ΠΑΣΟΚ στις απαιτήσεις της διαχείρισης των τάσεων της καπιταλιστικής συσσώρευσης, μετατόπιση που αποτυπώθηκε τόσο στην πορεία προς την εξουσία όσο –και κυρίως– στη δεκαετία του '80, προσαρμογή που, αν και πολλές φορές βιώθηκε ή προβλήθηκε ως λύση αναγκαστική και «τεχνική», εν τέλει οδήγησε στην πλήρη αποδοχή της πιο επιθετικής αστικής στρατηγικής².

Αν όμως η υλοποίηση εντός των κρατικών μηχανισμών αποτελεί ένα βασικό όρο για την άρθρωση και αναπαγωγή της αστικής στρατηγικής, αυτό δεν σημαίνει ότι αυτή η διαδικασία γίνεται στο κενό. Αντίθετα, είναι μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα εντός της πάλης των τάξεων. Οι ταξικές στρατηγικές δεν αρθρώνονται ερήμην της ταξικής πάλης, ακριβώς γιατί δεν υπάρχουν τάξεις εκτός της ταξικής πά-

2. Για μια αναλυτική παρουσίαση των μεταλλάξεων της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ βλ. Σακελλαρόπουλος 2001.

λης³. Με αυτή την έννοια, αυτό που, εκτός των άλλων, υποχρεώνει το συνασπισμό εξουσίας σε συνοχή είναι ακριβώς η διαρκής και δομική αντιπαλότητα με την εργατική τάξη.

Σε αυτό το πλαίσιο προκύπτει ως κομβική πρόκληση το ερώτημα των συμμαχιών. Αντίθετα από ένα αφηρημένο και απλουστευτικό σχήμα δύο ανταγωνιστικών τάξεων, το γεγονός της συνάρθρωσης τρόπων παραγωγής, η συγκεκριμένη ιστορία κάθε σχηματισμού, αλλά και οι απαιτήσεις της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έχουν ως συνέπεια την εμφάνιση και άλλων τάξεων ή κοινωνικών κατηγοριών εντός των κοινωνικών σχηματισμών που ηγεμονεύονται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: στρώματα της παραδοσιακής και νέας μικροαστικής τάξης, κρατική γραφειοκρατία, νεολαία. Οι τάξεις και οι κοινωνικές κατηγορίες αυτές δεν αποτελούν «στρεβλώσεις» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά αναγκαία αποτελέσματα της διευρυμένης αναπαραγωγής του, καθώς και του τρόπου με τον οποίο ο καπιταλισμός ενσωματώνει υπό την ηγεμονία του και άλλους τρόπους ή μορφές παραγωγής (όπως για παράδειγμα την απλή εμπορευματική παραγωγή).

Κατά συνέπεια, ο συνολικός συσχετισμός δύναμης εξαρτάται από την τοποθέτηση μέσα στη συγκυρία όλων αυτών των στρωμάτων. Με αυτή την έννοια, συνάπτονται συμμαχίες με τάξεις ή μερίδες τάξεων οι οποίες συγκροτούν τις τάξεις-στηρίγματα του κυρίαρχου μπλοκ μέσω της παραχώρησης, κάτω από ορισμένες ιστορικές προϋποθέσεις, συγκεκριμένων υλικών ανταλλαγμάτων (Πουλαντζάς 1984: 58), τα οποία όμως ζημιώνουν σε μικρότερο βαθμό τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης από ό,τι ενδεχόμενες παραχωρήσεις στην εργατική τά-

3. «Η πάλη των τάξεων δεν είναι αποτέλεσμα (παράγωγο) της ύπαρξης των κοινωνικών τάξεων: η πάλη των τάξεων και η ύπαρξη τους αποτελούν ένα και το αυτό» (Αλτουσέρ 1978: 64-5).

ξη (Πουλαντζάς 1980β: 91-2). Εκτός από τις υλικές παραχωρήσεις, καθοριστικός είναι και ο ρόλος των ιδεολογικών πρακτικών, των συγκεκριμένων μορφών κοινωνικής παραγωγής - μετατόπισης που οδηγούν αυτά τα στρώματα να αυτοπροσδιορίζονται με τρόπο που τα φέρνει υπό την ηγεμονία της αστικής τάξης⁴. Η απεμπόληση από τη μεριά της αστικής τάξης της δυνατότητας αυτών των συμμαχιών δημιουργεί όρους και προϋποθέσεις αυτές οι τάξεις και μερίδες να πολωθούν προς την κατεύθυνση μιας λαϊκής συμμαχίας υπό την ηγεμονία της εργατικής τάξης, κάτι που οριακά θα σήμαινε και την αποσταθεροποίηση της αστικής ηγεμονίας.

Θα πρέπει να σταθούμε σε μια σειρά από ζητήματα που αφορούν το μηχανισμό της ηγεμονίας. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι αυτή η έννοια, ακόμη και στον Γκράμσι που την εισάγει, χαρακτηρίζεται από ορισμένη συνθετότητα (συχνά δε και αντιφατικότητα)⁵. Γνώμη μας είναι πως θα ήταν λάθος στην έννοια της ηγεμονίας να αποδώσουμε μόνο μια ιδεολογική ή πολιτισμική χροιά. Αντίθετα, σε μεγάλο βαθμό αρθρώνεται στη βάση και μιας ορισμένης διαχείρισης υλικών παραχωρήσεων. Αντίστοιχα, θα ήταν λάθος να πούμε ότι η έννοια της ηγεμονίας αναιρεί (ή είναι ανταγωνιστική προς) την αποφασιστική σημασία του ελέγχου του κατασταλτικού μηχανισμού

4. Θα πρέπει εδώ να πούμε ότι θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε πως όλα αυτά τα εν δυνάμει στρώματα-στηρίγματα αποτελούν μια άβουλη μάζα. Το πιο σωστό είναι να πούμε ότι και προς αυτά τα στρώματα οι παραχωρήσεις προέκυψαν μέσα από μια συγκεκριμένη ιστορία ταξικών αγώνων, συχνά ειδικών σε κάθε σχηματισμό. Για παράδειγμα: η ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αναγκαστικά έφερε τα αστικά στρώματα αντιμέτωπα με το ερώτημα της στάσης απέναντι στα μικροαστικά στρώματα, ειδικά στη γεωργία, κατά τη μετάβαση από το φεουδαρχικό -ή σε άλλες περιπτώσεις τον ασιατικό- τρόπο παραγωγής στην απλή εμπορευματική παραγωγή.

5. Για μια από τις πιο ενδιαφέρουσες παρουσιάσεις αυτών των ερωτημάτων σε σχέση με την γκραμσισκή έννοια της ηγεμονίας βλ. Άντερσον 1985.

(έστω και ως δυνατότητα αποτροπής). Τέλος, θα ήταν λάθος να πούμε ότι η συναίνεση εντός της ηγεμονίας είναι πάντα θετική, ενεργητική.

Η δική μας θέση συνίσταται στο ότι η συναίνεση δεν σημαίνει αναγκαστικά μια στρατηγική στην οποία τα κυρίαρχα στρώματα αντιπροσωπεύονται. Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου τα κυρίαρχα στρώματα δεν αντιμετωπίζουν με θετικότητα (ενεργό υποστήριξη) τις πολιτικές του συνασπισμού εξουσίας. Σε αυτές τις περιπτώσεις (και τέτοια περίπτωση θα υποστηρίξουμε πως είναι η Ελλάδα της δεκαετίας του '90), όταν η στρατηγική της ηγεμονικής μερίδας της άρχουσας τάξης αδυνατεί να εκπονήσει ένα σχέδιο πολιτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας, το περιεχόμενο του οποίου να θεωρείται από τις λαϊκές τάξεις ότι εκφράζει τα δικά τους συμφέροντα με έναν ενεργητικό και θετικό τρόπο, εμφανίζεται μια συναίνεση άλλης μορφής, στην οποία κυριαρχεί η «παθητική» στάση απέναντι στην κυρίαρχη πολιτική. Σε τέτοιες καταστάσεις είναι δυνατό η διαμόρφωση ενός εναλλακτικού πολιτικού σχεδίου από την πλευρά της Αριστεράς να αποσπάσει την υποστήριξη των δυνάμεων της εργασίας και να συντελέσει στη συγκρότηση ενός αντιθετικού πόλου απέναντι στην κυρίαρχη πολιτική, κάτι που όμως δεν έγινε στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90. Εννοείται πως κάτι τέτοιο προϋποθέτει την ύπαρξη πειστικών παρεμβάσεων στο εσωτερικό των αντιφάσεων της κυρίαρχης στρατηγικής και συγκρότηση ενός ριζικά διακριτού μοντέλου πολιτικής οργάνωσης, το οποίο θα θέτει σε αμφισβήτηση τα θεμελιακά στοιχεία του συγκεκριμένου οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Σε αντίθετη περίπτωση, που συνήθως είναι και ο κανόνας, είτε η κατάσταση παραμένει ως έχει είτε η αστική τάξη καταφέρνει να τροποποιήσει το μοντέλο της ηγεμονίας της, δημιουργώντας τους όρους για την ενεργό συναίνεση των κυρίαρχων τάξεων, ή τέλος δημιουργείται ένα διαφορετικό μοντέλο

κοινωνικών ισορροπιών όπου η κοινωνική απάθεια και απραξία αποτελούν μια διαρκή κατάσταση (όπως για παράδειγμα στις ΗΠΑ).

Αυτό κατά τη γνώμη μας απαιτεί και μια διαλεκτική αντίληψη της ιδεολογικής ηγεμονίας. Είναι προφανές ότι η λειτουργία του ιδεολογικού επιπέδου προσφέρει ένα καθοριστικό ερμηνευτικό κλειδί για την εξήγηση της ομαλής και «φυσικής» αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων (Althusser 1996). Θα ήταν όμως λάθος να έχουμε μια εικόνα της ηγεμονίας της αστικής ιδεολογίας ως πλήρους κυριαρχίας, σε κάθε επίπεδο, του αστικού ιδεολογικού κοσμοειδώλου (δηλαδή να έχουμε μια κατάσταση «όπου οι εργάτες σκέπτονται ως αστοί»). Αντίθετα, η ίδια η πραγματικότητα του καταμερισμού εργασίας και των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων διαρκώς αναπαράγουν ιδεολογικές αντιθέσεις, αφού αναπαράγονται στοιχεία ενός αυθόρμητου αντικαπιταλισμού (η ταξική πάλη δεν σταματά ποτέ ούτε στο ιδεολογικό επίπεδο). Σε αυτό απαντά τόσο η λειτουργία μηχανισμών ιδεολογικής αναγνώρισης και παραγνώρισης (μέσα σε «ενοποιητικές» ιδεολογικές αναπαραστάσεις όπως το έθνος ή η έννοια του «πολίτη») όσο όμως και η συστηματική προσπάθεια να υπονομευθεί κάθε δυνατότητα ο αυθόρμητος αντικαπιταλισμός να κωδικοποιηθεί σε ένα διαφορετικό κοινωνικό κοσμοείδωλο και σε ένα διαφορετικό πρόταγμα κοινωνικής δράσης.

Ειδικά για το τελευταίο, θα πρέπει να πούμε ότι αποτελεί ένδειξη αστικής ιδεολογικής ηγεμονίας ο συχνά παρατηρούμενος στα λαϊκά στρώματα συνδυασμός ανάμεσα σε μια εχθρότητα προς το κεφάλαιο και μια ταυτόχρονη αίσθηση ότι «τίποτα δεν μπορεί να γίνει», που στηρίζεται και σε μια εξατομικευμένη και κατακερματισμένη αντίληψη της αδυναμίας ανάπτυξης συλλογικής δράσης.

Κατά συνέπεια, σε μεγάλο βαθμό η αστική ιδεολογική ηγεμονία στηρίζεται όχι τόσο στη «θετική» αποδοχή της όσο

στην αποδιάρθρωση του αυθόρμητου αντικαπιταλισμού, στην εξασφάλιση ότι αυτές οι αυθόρμητες αναπαραστάσεις δεν συνολικοποιούνται και δεν ενοποιούνται σε μια συνεκτική αντικαπιταλιστική οπτική και σε μια ιδεολογική αναπαράσταση της δυνατότητας εναλλακτικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Η αποδιάρθρωση αυτή είναι προφανές ότι σχετίζεται με ευρύτερους πολιτικούς συσχετισμούς και ειδικά την υποχώρηση των πολιτικών μορφών του εργατικού κινήματος που είχαν έναν αντικαπιταλιστικό προσανατολισμό. Μέσα στη δεκαετία του '90 δεν αποτυπώθηκε κυρίως μια θετική αναγνώριση εντός της αστικής ιδεολογίας, αλλά μια αρνητική διαπίστωση του αναπόδραστου χαρακτήρα των τάσεων της καπιταλιστικής οικονομίας.

1.2.2 Συνασπισμός εξουσίας και εργατική τάξη

Ένα άλλο ερώτημα στο οποίο θα θέλαμε να σταθούμε σε αυτές τις προκαταρκτικές παρατηρήσεις αφορά τη συμμετοχή της εργατικής τάξης στο συνασπισμό εξουσίας. Γνώμη μας είναι ότι θα πρέπει να δούμε την έννοια του συνασπισμού εξουσίας με τρόπο που να ξεφεύγει από τον εμπειρισμό. Άρα θα πρέπει να τη διαχωρίσουμε από ένα φάσμα από εμπειρικές εκφάνσεις όπως οι εκλογικές βάσεις, η ταξική προέλευση του κρατικού μηχανισμού ή η εκάστοτε κομματική ρητορεία. Αντίθετα, θα πρέπει να τη δούμε ως τη συνάρθρωση εκείνων των αντικειμενικών ταξικών συμφερόντων⁶ που σε κάθε συγκυρία ηγεμονεύουν στον ταξικό συσχετισμό και η ηγεμονία τους έχει ως αποτέλεσμα την αναπαραγωγή και της ηγεμονίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με αυτή την έννοια, δεν

6. Με την έννοια του αντικειμενικού ταξικού συμφέροντος αναφερόμαστε σε ένα στρατηγικό ορίζοντα ταξικών πρακτικών που εμπεριέχονται στους ίδιους τους όρους ένταξης των αντίστοιχων φορέων στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (Πουλαντζάς 1980: 149 κ.εξ.)

μπορούμε να αναφερόμαστε σε συμμετοχή της εργατικής τάξης στο συνασπισμό εξουσίας σε έναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Η συνύπαρξη αστικών και εργατικών στρωμάτων εντός του συνασπισμού εξουσίας μπορεί να γίνει νοητή μόνο εντός ασταθών και μεταβατικών κοινωνικών σχηματισμών (όπως για παράδειγμα εντός αυτού που ο Λένιν όριζε στις αρχές του αιώνα ως δημοκρατική επανάσταση [Λένιν 1986]) και θα είχε τη μορφή μιας ενεργού αντίφασης, καθώς μέσα στη συγκεκριμένη σύμπραξη θα αναπτύσσονταν στην πραγματικότητα δύο στρατηγικές για τη «διεύθυνση» της κοινωνίας, που θα παρέπεμπαν στην πιθανή ηγεμονία και ενός διαφορετικού τρόπου παραγωγής. Είναι προφανώς άλλο το ζήτημα των κοινωνικών συμμαχιών γύρω από ένα συγκεκριμένο πολιτικό αίτημα, όπως η δημοκρατική και εθνική ολοκλήρωση, αλλά και σε τέτοια περίπτωση οι συμμαχίες θα είναι επίσης αντιφατικές.

Αυτές οι παρατηρήσεις, που μεθοδολογικά παραπέμπουν στην αιτιακή προτεραιότητα του δομικού καθορισμού από τον τρόπο παραγωγής απέναντι στα πολιτικά φαινόμενα και έτσι διαχωρίζονται από την παράδοση των πλουραλιστικών θεωριών, δεν θα πρέπει να ειπωθούν ως μια τοποθέτηση ότι η αστική τάξη ηγεμονεύει μόνο μέσα από ένα συνδυασμό ιδεολογικής μυστικοποίησης και καταστολής. Αντίθετα, σε μεγάλο βαθμό καθοριστικός είναι και ο ρόλος των υλικών παραχωρήσεων προς την εργατική τάξη, που αφενός κατευνάζουν την ένταση των ταξικών αγώνων, αφετέρου εξασφαλίζουν την απόσπαση συναίνεσης (συχνά ενεργητικής) προς συγκεκριμένες αστικές στρατηγικές μέσα στη συγκυρία. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορούμε να δούμε διάφορες περιπτώσεις φαινομενικής άρθρωσης μιας συμμαχίας αστικών και εργατικών στρωμάτων (ακόμη και σε κορυφαία παραδείγματα, όπως η ενεργητική συστράτευση εργατικών στρωμάτων στις διάφορες παραλλαγές του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου). Αυτό

που πρέπει σε κάθε περίπτωση να έχουμε υπόψη μας είναι ότι αυτές οι υλικές παραχωρήσεις (συχνά σημαντικότερες) δεν προκύπτουν με έναν «φυσικό» τρόπο, αλλά είναι πάντα το αποτέλεσμα εντονότατων ταξικών συγκρούσεων που απειλούσαν με αποσταθεροποίηση την αστική ηγεμονία. Αντίστοιχα, η υποχώρηση του ταξικού ανταγωνισμού και οι ήττες της εργατικής τάξης συνεπάγονται ότι η πίεση για τέτοιες υλικές παραχωρήσεις μειώνεται και μπορούμε να έχουμε αναίρεση παραχωρήσεων (κάτι που, όπως θα δείξουμε και παρακάτω, αποτέλεσε τον κανόνα εντός της διαδικασίας της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης).

Σε αυτό το πλαίσιο, οι ενδεχόμενες αλλαγές που έφερε στη μορφή του κράτους το πέρασμα στην περίοδο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, καθώς και οι τροποποιήσεις που παρατηρούνται στο γενικότερο κοινωνικό συσχετισμό δύναμης συγκροτούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις της μελέτης της ελληνικής πολιτικής σκηνής στη δεκαετία του '90. Οι αλλαγές στη μορφή του κυρίαρχου μπλοκ, οι τροποποιήσεις στο ρόλο και τη μορφή του σύγχρονου κράτους, αλλά και τα φαινόμενα μεταλλαγής των όρων εξασφάλισης της κοινωνικής συναίνεσης αποτελούν στοιχεία απαραίτητα για την κατανόηση των εξελίξεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και αναδεικνύουν την ανάγκη μιας αναφοράς στην καπιταλιστική αναδιάρθρωση ως βασική αστική στρατηγική.

1.3 Το υλικό υπόβαθρο: τάσεις και αντιφάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης

1.3.1 Η καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης

Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '60 αντιμετώπισε σημαντικότερα στοιχεία κρίσης, που εκδηλώθηκαν με εκρηκτικό τρόπο από το 1973-'74 και μετά. Ήταν μια δομική (και όχι κυκλική) κρίση υπερσυσσώρευσης⁷, που εκδηλώθηκε με ριζική επιδείνωση της

7. Για την έννοια της κρίσης κεφαλαιακής υπερσυσσώρευσης υπενθυμίζουμε ότι ο Κ. Μαρξ υποστηρίζει ότι:

«Η λεγόμενη πληθώρα του κεφαλαίου αναφέρεται ουσιαστικά πάντα στην πληθώρα εκείνη του κεφαλαίου, για το οποίο η πτώση του ποσοστού του κέρδους δεν ισοσταθμίζεται από τη μάζα του [...], ή αναφέρεται στην πληθώρα εκείνη που, με τη μορφή της Πίστης, θέτει στη διάθεση των επιχειρηματιών των μεγάλων κλάδων παραγωγής τα κεφάλαια εκείνα που από μόνα τους είναι ανίκανα για αυτοτελή δράση. Η πληθώρα αυτή του κεφαλαίου απορρέει από τις ίδιες συνθήκες, που γεννούν έναν σχετικό υπερπληθυσμό, και γι' αυτό αποτελεί ένα φαινόμενο που συμπληρώνει αυτόν τον τελευταίο [...]. Υπερπαραγωγή κεφαλαίου και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων—αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων—δε σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου (Μαρξ 1978, τ. 3:317).

Το ποσοστό του κέρδους πέφτει ανάλογα με την αυξανόμενη συσσώρευση του κεφαλαίου και την αντίστοιχη μ' αυτή ανερχόμενη παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας, η οποία εκφράζεται ακριβώς στην αυξανόμενη σχετική μείωση του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου έναντι του σταθερού μέρους του» Μαρξ (1978, τ. 3:502). Για τις θεωρητικές προϋποθέσεις των σημείων που ακολουθούν βλ. Fine / Harris 1986, Ιωακείμoglou / Μηλιός 1991, Μηλιός 1997.

κερδοφορίας και διαρκή απαίτηση να αυξάνει όλο και περισσότερο το αναγκαίο επενδυμένο κεφάλαιο για να έχουμε την ίδια με πριν αύξηση της παραγωγικότητας. Αποτέλεσμα αυτής της ενεργοποίησης της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ήταν ότι δεν μπορούσε να απορροφηθεί με κανένα τρόπο η απότομη αύξηση στις τιμές των πρώτων υλών, στη συγκεκριμένη περίπτωση του αργού πετρελαίου. Η ένταση αυτής της κρίσης ήταν τέτοια, ώστε δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί με «παραδοσιακά» μέτρα τόνωσης της ζήτησης, αντικυκλικών πολιτικών και ακόμη πιο εκτατικής πιστωτικής πολιτικής.

Ουσιαστικά, επρόκειτο για μια συγκυρία όπου, στην αντιφατική σχέση ανάμεσα στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και τις αντίρροπες προς αυτήν τάσεις, οι αντίρροπες τάσεις αδυνατούσαν να αντισταθμίσουν την αύξηση της οργανικής σύνθεσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αύξηση της παραγωγικότητας δεν σταμάτησε, απαιτούσε όμως όλο και μεγαλύτερη επένδυση κεφαλαίου σε σχέση με πριν, γεγονός που αποτελεί την εμπειρική αποτύπωση του μηχανισμού που οδηγούσε σε επιδείνωση του ποσοστού κέρδους.

Για να φτάσουμε σε αυτή τη κρίση υπήρξε μια ειδική συνάρθρωση ανάμεσα σε μια σειρά από αντιφάσεις:

Πρώτα από όλα, εντάθηκαν οι αντιφάσεις στη σφαίρα της παραγωγής μέσα από την ανάδειξη των ορίων της τεχνολογικής και φορντικής οργάνωσης της εργασίας, καθώς ο συστηματικός κατακερματισμός και η οργάνωση της αλυσίδας παραγωγής έφτασαν σε ένα όριο ως προς τη δυνατότητα να αυξάνουν την παραγωγικότητα. Αυτό είχε δύο όψεις: Από τη μια, η οργάνωση αυτή είχε μια ορισμένη ακαμψία και αδυναμία προσαρμογής, γεγονός που δημιουργούσε εμπόδια στην αύξηση των ρυθμών παραγωγής και σημαντικές καθυστερήσεις. Από την άλλη, προσέκρουε σε αντικειμενικά όρια σε σχέση με την εντατικοποίηση της εργασίας και σε πραγ-

ματικές –συνειδητές και αυθόρμητες– αντιστάσεις μέσα στην παραγωγή. Ως απάντηση οι επιχειρήσεις επέλεξαν την ακόμμη μεγαλύτερη επένδυση σε μηχανικό εξοπλισμό, χωρίς αυτό να επιφέρει πάντα υπέρτερους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας⁸.

Οι αντιφάσεις αυτές επιτεινόνταν από την ένταση της ταξικής πάλης, που αποτυπωνόταν στην αύξηση του εργατικού διεκδικητισμού και ριζοσπαστισμού και είχε αποτέλεσμα όχι μόνο μια ακαμψία και ανελαστικότητα του μισθολογικού κόστους (σε συνθήκες μάλιστα πλήρους απασχόλησης), αλλά σε αρκετές περιπτώσεις (στα μεγάλα απεργιακά κύματα μετά το 1966) και πραγματικές κατακτήσεις από τη μεριά των εργαζομένων. Αυτή η ευρύτερη πολιτική και ιδεολογική επανεμφάνιση της εργατικής πάλης επέτεινε και τις αντιφάσεις στην οργάνωση της εργασίας.

Έχει σημασία ότι η ένταση της ταξικής πάλης κατόρθωνε να αφορά το σύνολο της εργατικής τάξης, τόσο τα παραδοσιακά συνδικαλισμένα στρώματα όσο όμως και τις μεγάλες μάζες των νέων ανειδίκευτων εργατών που δεν είχαν πολιτική και ιδεολογική πείρα. Επιπλέον, επεκτεινόταν και σε στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης, καθώς ριζοσπαστικοποιούνταν και στρώματα τεχνικών της παραγωγής. Η ανελαστικότητα στη δυνατότητα αύξησης του ποσοστού εκμετάλλευσης μέσω της μείωσης του μισθολογικού κόστους σήμαινε ότι ως μόνη λύση έμενε η υπερεπένδυση σε μηχανολογικό εξοπλισμό, κάτι όμως που σε συνάρθρωση με τις αντιφάσεις στην οργάνωση της εργασίας και την αδυναμία μεγάλων αυξήσεων στην πα-

8. Συγκεκριμένα στην περίοδο 1960-’68 η άνοδος της παραγωγικότητας στις χώρες της ΕΟΚ έφτασε το 4,6%, στην Ιαπωνία το 8,5%, ενώ στις ΗΠΑ περιορίστηκε μόνο στο 2,6%. Αντίστοιχα, για την περίοδο 1968-’73 η άνοδος της παραγωγικότητας στις χώρες της ΕΟΚ έφτασε το 4,3%, στην Ιαπωνία το 7,6%, ενώ στις ΗΠΑ περιορίστηκε μόνο στο 1% (OECD 1991).

ραγωγικότητα οδηγούσε επίσης σε ενεργοποίηση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους⁹.

Ταυτόχρονα, εκδηλώθηκαν αντιφάσεις στο διεθνές σύστημα μέσα από τη σύνθετη αμφισβήτηση της ιεραρχίας στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα: Υπήρξε αμφισβήτηση της αμερικανικής ηγεμονίας μέσα από την εμφάνιση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων και την απόσπαση κρίκων από την ιμπεριαλιστική αλυσίδα, με αποκορύφωμα την ηρωική νίκη του λαού του Βιετνάμ. Υπήρξαν ανακατατάξεις στην ιεραρχία, καθώς άλλοι σχηματισμοί της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας μείωναν το χάσμα παραγωγικότητας με τις ΗΠΑ (είτε οι σχηματισμοί της ΕΟΚ είτε η Ιαπωνία). Αυτές οι ανακατατάξεις και οι αμφισβητήσεις της αμερικανικής ηγεμονίας συμπύκνωναν την όξυνση των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων, αποτύπωναν, αλλά και υποβοηθούσαν ταυτόχρονα την ενεργοποίηση των τάσεων υπερσυσσώρευσης. Έκφραση αυτών των αντιφάσεων υπήρξε και η κατάρρευση του συστήματος ισοτιμιών των συμφωνιών του Bretton Woods.

Στον αντίποδα άλλων μονοδιάστατων εκτιμήσεων, θεωρούμε ότι θα πρέπει σε αυτή τη συνάρθρωση τριών παραμέτρων (αντιφάσεις στη διαδικασία της παραγωγής, ανάπτυξη και όξυνση της ταξικής πάλης, όξυνση των αντιφάσεων του ιμπεριαλισμού) να δούμε την ενεργοποίηση της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης¹⁰. Η βασική πηγή της ενεργοποίησης αυτής είναι οι δομικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στο βαθμό που διαπερνάται από την

9. Για μια παρουσίαση των αντιφάσεων του τεηλορικού-φορντικού υποδείγματος βλ. Aglietta 1987, Κοριά 1985, Ιωακείμογλου 1987. Για μια κριτική παρουσίαση τέτοιων ερωτημάτων βλ. Brenner / Glick 1991.

10. Για μια πιο συνολική ανάλυση της διαπλοκής αυτών των τριών παραγόντων βλ. Σακελλαρόπουλος 2001. Για την ανάλυση των αιτιών και των συμπτωμάτων της κρίσης βλ. Μηλιός / Ιωακείμογλου 1990, Ιωακείμογλου 1985 & 1986.

ασυμφιλίωτη αντίφαση ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία και επικαθορίζεται από τον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό.

Σε καμιά περίπτωση η καπιταλιστική κρίση δεν αποτελεί την εξάντληση ενός τεχνολογικού παραδείγματος. Δεν καταδεικνύει τη διαρκή τάση του ιμπεριαλισμού προς την κατάρρευση. Ούτε αποδεικνύει την αντίφαση ανάμεσα σε προοδευτικές παραγωγικές δυνάμεις και συντηρητικές παραγωγικές σχέσεις, όπως υποστήριζαν οι εκπρόσωποι του σοβιετικού μαρξισμού. Επειδή η καπιταλιστική κρίση είναι μια σύνθετη συμπύκνωση ταξικών αντιφάσεων, οι παραγωγικές δυνάμεις αποτελούσαν στην πραγματικότητα μέρος του προβλήματος, καθώς η υπερεπένδυση σε εξοπλισμό οδηγούσε σε αύξηση της οργανικής σύνθεσης, ακριβώς γιατί τα συγκεκριμένα παραγωγικά συστήματα συμπύκνωναν και ενέγραφαν τις παραγωγικές σχέσεις (που έχουν την πρωτοκαθεδρία). Ούτε βέβαια ήταν μόνο ο ταξικός υποκειμενισμός και βολονταρισμός της εργατικής τάξης¹¹, οι άμεσοι συνδικαλιστικοί και πολιτικοί αγώνες, που οδήγησαν στην κρίση, γιατί μια τέτοια οπτική παραβλέπει ότι η ταξική αντίφαση δεν έχει μόνο εμπειρικά διαπιστώσιμες εκδηλώσεις, αλλά και δομικές μορφές, εγγράφεται στην ίδια τη θεμελιώδη μορφή της καπιταλιστικής εκμεταλλευτικής σχέσης, αλλά και συνολικά του κεφαλαιακού κυκλώματος και των πολιτικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων του. Δεν ήταν μόνο οι εμπειρικά διαπιστώσιμες κινητοποιήσεις και κατακτήσεις της εργατικής τάξης που προκάλεσαν την κρίση, αλλά η όξυνση όλων των αντιφάσεων της συνολικής αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής¹².

11. Για μια παρουσίαση αυτής της άποψης που ιστορικά σχετίστηκε με το θεωρητικό και πολιτικό ρεύμα του ιταλικού εργατισμού βλ. Παντιέρι / Νέγκρι / Τρόντι χ.χ.έ., Νέγκρι 1986.

12. Για μια κριτική σε απόψεις που αντιμετωπίζουν την κεφαλαιακή σχέση ως άμεση αντανάκλαση του ταξικού ανταγωνισμού βλ. Jessop 1993.

Άλλωστε αυτό επιβεβαιώνεται και από το ότι η τροποποίηση του εμπειρικού συσχετισμού δύναμης, η αύξηση της ανεργίας και η μισθολογική λιτότητα από μόνες τους δεν επαρκούσαν για την έξοδο από την κρίση, αλλά χρειαζόταν η αναδιάρθρωση των συνολικών όρων αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Η κρίση αυτή θα πάρει παγκόσμια χαρακτηριστικά λόγω του σημαντικού βαθμού αλληλεξάρτησης ανάμεσα σε κοινωνικούς σχηματισμούς που φέρνει η αυξημένη διεθνοποίηση του καπιταλισμού και η ένταση των επενδύσεων και των κινήσεων κεφαλαίων και εμπορευμάτων εντός της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Μέσω αυτού του μηχανισμού τα κρισιακά φαινόμενα επάγονται από τον ένα σχηματισμό στον άλλο, γενιεύονται και δίνουν παγκόσμιο χαρακτήρα στην κρίση (κάτι που είχε καταγραφεί και στην κρίση του 1929).

Θα καταβληθεί σε αυτό το πλαίσιο κάθε προσπάθεια για να αναχαιτιστεί η κρίση υπερσυσώρευσης μέσα από την υιοθέτηση μιας στρατηγικής με κεντρικό άξονα την ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας προς όφελος του πρώτου, γεγονός που θα αποκρυσταλλωθεί σε μια σειρά οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαδικασίες.

Αρχικά, στη δεκαετία του '70 η απάντηση στην κρίση θα είναι η προσπάθεια να ενεργοποιηθούν αντικυκλικές πολιτικές και να αξιοποιηθεί η βαρύτητα του κράτους, τόσο με την ανάληψη από το κράτος επιχειρήσεων που λειτουργούσαν με μειωμένο ποσοστό κέρδους όσο και μέσα από τη λειτουργία του πιστωτικού συστήματος (Ιωακείμογλου 1987: 150 κ. εξ., Brenner 1998: 157 κ. εξ.), κίνηση όμως που δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Στη συνέχεια επιλέχτηκε η ελεύθερη ενεργοποίηση (χωρίς μηχανισμούς αναστολής) των εκκαθαριστικών μηχανισμών της καπιταλιστικής κρίσης και η προσπάθεια τροποποίησης του συσχετισμού δύναμης ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία:

Απαξίωση όσων κεφαλαίων δεν μπορούσαν να έχουν επαρκές επίπεδο κερδοφορίας και κατά συνέπεια αύξηση της ανεργίας ως μοχλού για τη συγκράτηση του μισθολογικού κόστους και την πειθάρχηση της εργατικής τάξης. Συστηματική αναδιανομή εισοδήματος προς τη μεριά του κεφαλαίου και ακύρωση ή περιορισμός όσων παραχωρήσεων είχαν γίνει στο παρελθόν προς τις λαϊκές τάξεις. Ενεργοποίηση της τάσης αποθησαυρισμού του κεφαλαίου-χρήματος με συνέπεια την αύξηση του κόστους χρήματος (διεκδίκηση από το τραπεζικό κεφάλαιο μεγαλύτερου μέρους από την σχετικά επισφαλή παραγόμενη υπεραξία), κάτι που με τη σειρά του δημιουργούσε μια αντικειμενική πίεση για εκκαθάριση ή αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων (να αυξήσουν σημαντικά την κερδοφορία τους, έτσι ώστε να μπορούν να καλύπτουν το αυξημένο κόστος δανεισμού). Απόδοση στο κεφάλαιο –ή ακόμη και κατάργηση– οικονομικών λειτουργιών που είχε αναλάβει το κράτος. Ιδεολογική νομιμοποίηση μέσα από μια νεοφιλελεύθερη αντικρατική ρητορεία¹³. Ο βαθμός, ο τρόπος και η μορφή της ενεργοποίησης των εκκαθαριστικών μηχανισμών της κρίσης και ξεδιπλώματος της αστικής αντεπίθεσης ποίκιλλε ανάλογα με τον εσωτερικό ταξικό συσχετισμό δύναμης. Αυτό μπορεί να εξηγήσει γιατί η πρώτη εμφάνιση τέτοιων πολιτικών καταγράφεται την επαύριον πολιτικών ηττών της εργατικής τάξης στις ΗΠΑ και την Αγγλία.

Παρότι αυτή η στρατηγική δεν αποτελούσε μια συνολική διαδικασία εξόδου από την κρίση¹⁴ (γιατί δεν απαντούσε στις αντιφάσεις που διατηρούνταν σε μεγάλο μέρος του παραγωγικού δυναμικού και εμποδίζαν την ενεργοποίηση αντίρροπων

13. Για μια παρουσίαση της οικονομικής ιδεολογίας της νεοφιλελεύθερης Δεξιάς βλ. Fine / Harris 1987.

14. Για μια συνολική παρουσίαση των απαιτήσεων εξόδου από την καπιταλιστική κρίση υπερσυσώρευσης βλ. Ιωακείμογλου 2000.

τάσεων στην υπερσυσσώρευση), εντούτοις είχε σημαντικά αποτελέσματα: Αποτέλεσε στο μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του '80 ένα βασικό μοχλό για την άσκηση πίεσης στις δυνάμεις της εργασίας και για τον περιορισμό των περιθωρίων και των δυνατοτήτων εργατικής διεκδίκησης, ενώ η υιοθέτηση των περιοριστικών πολιτικών λιτότητας και η συμπίεση του εργατικού κόστους θα επιτρέψουν μια κρίσιμη και καθοριστική πρώτη ανάκαμψη της κερδοφορίας των επιχειρήσεων.

1.3.2 Η στρατηγική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης

Από εκεί και πέρα ξεδιπλώθηκε η στρατηγική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης με στόχο την έξοδο από την καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης και την ενεργοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερων αντίρροπων τάσεων στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους¹⁵, στρατηγική την οποία μπορούμε να ορίσουμε ως μια σειρά από κρίσιμους μετασχηματισμούς πρώτα και κύρια στο εσωτερικό κάθε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού:

Οικονομικούς: Απόδοση λειτουργιών που μέχρι τότε αναλάμβανε το κράτος στους ιδιώτες. Τροποποίηση των όρων διαπραγμάτευσης του συμβολαίου εργασίας στην κατεύθυνση της μεγαλύτερης ελαστικότητας και ανασφάλειας, διατήρηση της ανεργίας ως μοχλού πειθάρχησης και μείωσης του κόστους εργασίας. Τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες στην οργάνωση της παραγωγής με παράλληλη προσπάθεια για τη διαμόρφωση μιας εργατικής δύναμης πολυλειτουργικής, αλλά και πειθαρχημένης (Ιωακείμογλου 1987, Ιωακείμογλου 2000, Ιωαννίδης / Μαυρουδέας 2000).

15. Για μια συνολική αποτίμηση της διαδικασίας εξόδου από την κρίση βλ. Ιωακείμογλου 2000, επίσης Ιωαννίδης / Μαυρουδέας 2000, αν και διαφωνούμε με την τάση των τελευταίων να εντοπίζουν ένα υπό ανάδυση νέο στάδιο του καπιταλισμού.

Πολιτικούς: Συστηματική προσπάθεια να τροποποιηθεί η λειτουργία του κράτους και οι συγκεκριμένες πολιτικές του, έτσι ώστε να εξυπηρετείται η στρατηγική της αναδιανομής εισοδήματος σε βάρος των εργαζόμενων, αλλά και συνολικά να θωρακίζεται το πολιτικό επίπεδο και οι μηχανισμοί του κράτους απέναντι στις απαιτήσεις των λαϊκών στρωμάτων μέσα από τη μετατόπιση αρμοδιοτήτων σε μηχανισμούς απρόσβλητους από τη λαϊκή διεκδίκηση, αλλά και μέσω της έντασης αυταρχικών κατασταλτικών πρακτικών (Τσουκαλάς 2001, Μπελαντής 1995, Wacquant 2001).

Ιδεολογικούς: Εγκαταλείπονται τα οράματα συλλογικής κοινωνικής ευημερίας που προβλήθηκαν στην μεταπολεμική περίοδο και στη θέση τους προβάλλεται πολύ περισσότερο η αντίληψη ενός εξατομικευμένου αγώνα για την επιβίωση μέσα σε κοινωνίες λιγότερο παρά ποτέ ανταποδοτικές. Αυτό μεταφράζεται και σε ανακατατάξεις εντός των ιδεολογικών μηχανισμών με σχετική αναβάθμιση εκείνων των χώρων που κατεξοχήν συγκροτούν εξατομικευμένες πρακτικές και αναπαραστάσεις, όπως είναι τα ΜΜΕ, τα οποία ταυτόχρονα υπήρξαν και από τους χώρους εκείνους που αποδόθηκαν στο ιδιωτικό κεφάλαιο (Θεοχαράς 1988).

Οι τάσεις αυτές στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών συναντήθηκαν με εξελίξεις στο διεθνές επίπεδο. Αν θα θέλαμε να τις κωδικοποιήσουμε, θα λέγαμε ότι αυτές ήταν:

Η πρώτη τάση ήταν η άρση όλων εκείνων των φραγμών που έθετε η λειτουργία των αστικών κρατών απέναντι σε όψεις του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού (σε εθνικό και διεθνές επίπεδο) με σκοπό την προστασία κεφαλαίων μειωμένης παραγωγικότητας, αλλά και τη δυνατότητα πραγματικών παραχωρήσεων προς τις λαϊκές τάξεις. Η τάση αυτή, ουσιαστικά η πλήρης απελευθέρωση των εκκαθαριστικών τάσεων που συνεπάγεται μια καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης, αποτέλεσε βασικό δείκτη τροποποίησης του συσχετι-

σμού δύναμης. Κωδικοποιημένη ιδεολογικά σε μονεταριστικές και νεοφιλελεύθερες «ορθοδοξίες» (για την απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου, την απελευθέρωση των κινήσεων κεφαλαίου, τη νομισματική σταθερότητα), επεκτάθηκε και στο διεθνές επίπεδο κάνοντας την έκθεση –χωρίς ανασταλτικούς μηχανισμούς– στον ανταγωνισμό με κεφάλαια υπέρτερης παραγωγικότητας βασικό μοχλό για την εκκαθάριση των αδύναμων κεφαλαίων και την αναδιάρθρωση των υπολοίπων, οριακά κάνοντας την «ανταγωνιστικότητα» το βασικό δείκτη επιτυχούς προώθησης της αναδιάρθρωσης (Μηλιός / Ιωακείμογλου 1990, Hirsch 1997). Αυτό, σε συνδυασμό με την παράλληλη ύπαρξη κεφαλαίων που –λόγω σοβούσας κρίσης υπερσυσσώρευσης– δεν μπορούσαν να βρουν παραγωγική διέξοδο (Ιωακείμογλου / Μηλιός 1988), μπορεί να εξηγήσει την ανάπτυξη των διεθνοποιημένων αγορών χρήματος. Πιο προχωρημένη μορφή αυτών των τάσεων ήταν οι καπιταλιστικές ολοκληρώσεις με κορυφαίο (και αναμφίβολα πιο προχωρημένο) παράδειγμα την Ευρωπαϊκή Ένωση. Πρόκειται για συνασπισμούς αστικών κρατών με βασικό στοιχείο τη συναπόφαση να άρουν στο εσωτερικό ενός κοινού οικονομικού χώρου μεγάλο μέρος των ρυθμιστικών λειτουργιών που είχαν ως αστικά κράτη, με σκοπό να εκμεταλλευτούν την αμοιβαία έκθεση στον ανταγωνισμό ως μέσο δημιουργίας «ατσάλινων κλουβιών»¹⁶ του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού.

Η δεύτερη τάση αποτέλεσε την προβολή στο διεθνές επίπεδο της τάσης ριζικής τροποποίησης του συσχετισμού δύναμης και αυταρχικής θωράκισης. Σε αυτό το πλαίσιο, το ξεδίπλωμα των τάσεων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης συ-

16. Δανειζόμαστε εδώ την κλασική μεταφορά του Μαξ Βέμπερ για την αναπόδραστη δυναμική της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής.

μπίπτει αρχικά με την πολύ πιο επιθετική πολιτική απέναντι στους κρατικοκαπιταλιστικούς σχηματισμούς του σοβιετικού μπλοκ, κίνηση που με την επικουρία των εσωτερικών αντιφάσεων αυτών των σχηματισμών οδήγησε στην κατάρρευσή τους. Στη συνέχεια έχουμε μια συνολική παρεμβατική και αστυνομική σχεδόν πολιτική απέναντι σε όποιους σχηματισμούς δεν συμβιβάζονται με το μακροπρόθεσμο καπιταλιστικό συμφέρον, οριακά μια ένοπλη εξαγωγή «δημοκρατίας και οικονομίας της αγοράς». Εκδοχή αυτής της τάσης και η ανάληψη από τις ΗΠΑ ενός ιδιότυπου «αυτοκρατορικού» ρόλου συνολικού εγγυητή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (Gowan 2002, Σωτήρης 2003). Πρόκειται για κίνηση που δεν αφορά μόνο τους διεθνείς συσχετισμούς, αλλά και τους εσωτερικούς, καθώς διαμορφώνεται ένα κλίμα πειθάρχησης των λαϊκών τάξεων.

1.3.3 Η τροποποίηση του ταξικού συσχετισμού

Μετά από αυτές τις παρατηρήσεις μπορούμε να δούμε και τις τροποποιήσεις στο επίπεδο του ταξικού συσχετισμού που έφερε η διαδικασία της αναδιάρθρωσης:

Αποκρυσταλλώθηκε η ηγεμονία των αναδιαρθρωμένων και διεθνοποιημένων μονοπωλιακών μερίδων. Αυτό αποτυπώνεται σε μια πολύ πιο επιθετική αστική στρατηγική, αλλά και στην υιοθέτηση πολιτικών έκθεσης (περισσότερο παρά ποτέ) στο διεθνή ανταγωνισμό και στην ένταση της ιμπεριαλιστικής διεθνοποίησης.

Καταγράφηκε ένας περιορισμός των παραχωρήσεων και των συμβιβασμών προς παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, που μπορεί να είχαν χαρακτηρίσει –ανάλογα με τη συγκυρία κάθε σχηματισμού– την προηγούμενη περίοδο. Η τάση αυτή παίρνει και χαρακτηριστικά μερικής –και σε καμιά περίπτωση ολοκληρωτικής– καταστροφής μικροαστικών μερίδων.

Εκτός από την επίθεση ενάντια στην εργατική τάξη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η επίθεση ενάντια σε τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης¹⁷. Ειδικά τα κατώτερα στρώματά της πέστηκαν συστηματικά από την υποβάθμιση των όρων εργασίας και τις αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις (μισθωτοποίηση και ελαστικοποίηση). Αυτό κατά τη γνώμη μας είναι το καθοριστικό στοιχείο που διαμορφώνει τους όρους για μια εν δυνάμει λαϊκή αντικαπιταλιστική συμμαχία.

Την ίδια στιγμή όμως, άλλα νέα μικροαστικά στρώματα, ειδικά εκείνα που διαπλέκονται με την επίταση των αναδιαρθρωτικών διαδικασιών, υπέστησαν μια σχετική αναβάθμιση. Η εικόνα αυτή των ανερχόμενων στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης (στελεχών της διοίκησης, ανώτερων τεχνικών, στελεχών των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους) είναι άλλωστε μία από αυτές που κατεξοχήν προβλήθηκαν ως το «θετικό πρόσωπο» της αναδιάρθρωσης. Αυτή η ιδιαίτερη προβολή των κάθε είδους «success stories» των νέων μικροαστικών στρωμάτων αποτυπώνει όψεις του ιδιαίτερου τρόπου συγκρότησής τους. Οι ανώτερες μερίδες της νέας μικροαστικής τάξης έχουν μια ειδική πολιτική και ιδεολογική βαρύτητα. Λειτουργούν ουσιαστικά ως οργανωτές του συνόλου της νέας μικροαστικής τάξης (ακόμη και όταν σημαντικό μέρος της υποβαθμίζεται), αφού συγκροτούν ένα φανταστικό πρότυπο ανοδικής κινητικότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ιδεολογική προβολή της εικόνας μιας κοινωνίας όπου όλοι λίγο πολύ ανήκουν στην νέα μικροαστική τάξη (και όπου αντίστοιχα εξαφανίζεται η εικόνα, η ιδεολογική αναπαράσταση της ερ-

17. Χωρίς να μπορούμε –στο πλαίσιο αυτής της διαπραγμάτευσης– να επεκταθούμε, γίνεται σαφές ότι ως προς την ταξική διάρθρωση επιλέγουμε ένα θεωρητικό σχήμα που εμπεριέχει την απόδοση διακριτής ταξικής θέσης στην νέα μικροαστική τάξη. Για θεωρητικές αφετηρίες βλ. Πουλαντζάς 1981, Carchendi 1977.

γατικής τάξης), εικόνα που αρκετές φορές χρησιμοποιείται για να συγκαλυφθεί η πραγματικότητα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Αυτό το διαισθάνονται συχνά και οι εκπρόσωποι του κεφαλαίου και προσπαθούν να διαμορφώσουν εντός των χώρων εργασίας ένα πολιτισμικό πρότυπο όπου όλες οι θέσεις (ακόμη και των απλών υπαλλήλων) είναι θέσεις «στελεχών», όπου όλοι οι εργαζόμενοι σε ένα fast food είναι «βοηθοί διευθυντές υποκαταστήματος»!

Ούτως ή άλλως το κομβικό ερμηνευτικό κλειδί της διαδικασίας της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης είναι η επίθεση ενάντια στην εργατική τάξη, η διαμόρφωση με κάθε τρόπο ενός δυσμενούς ταξικού συσχετισμού, πράγμα που έχει να κάνει με: α) την ήττα του συνδικαλιστικού κινήματος, που οφείλεται στην όσμωση που χαρακτήρισε τις σχέσεις του με τη σοσιαλδημοκρατία και στην πρόκριση αιτημάτων μισθολογικών αυξήσεων αντί της προώθησης αλλαγών στο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής¹⁸, β) το καθεστώς αύξησης και διατήρησης της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα¹⁹, γ) την αύξηση των πιέσεων που φέρνει η εφαρμογή της μερικής απασχόλησης, δ) την ένταση των διαδικασιών αποδιάρθρωσης των κοινών

18. Για μία σημαντική αναδρομή στο ζήτημα βλ. Ιωακείμογλου 1990.

19. Είναι χαρακτηριστικό πως το ποσοστό της ανεργίας στην περίοδο 1968-73 έφτανε στις ΗΠΑ το 4,5%, στην Ιαπωνία το 1,2% και στις χώρες της ΕΟΚ το 2,7%. Την περίοδο 1974-79 θα αυξηθεί στο 6,7% για τις ΗΠΑ, 1,9% για την Ιαπωνία και στο 4,8% για τις χώρες της ΕΟΚ. Την περίοδο 1980-89 η ανεργία θα φτάσει το 7,2% για τις ΗΠΑ, το 2,5% στην Ιαπωνία και το 9,7% στις χώρες της ΕΟΚ (OECD 1991). Στην περίοδο 1991-97 στις χώρες της ΕΟΚ θα ανεβεί στο 10,6% και στην Ιαπωνία στο 2,8%, ενώ στις ΗΠΑ θα ελαττωθεί στο 6,2% (OECD 1998), κυρίως λόγω της εξάπλωσης του συστήματος της ημιαπασχόλησης (part-time). Τέλος, κατά την τριετία 1998-2000 η ανεργία θα ανεβεί στην Ιαπωνία στο 4,5%, ενώ στις ΗΠΑ θα υποχωρήσει στο 4,2% και στις χώρες της ΕΕ στο 9,2% (OECD 2001). Η μείωση αυτή σχετίζεται με την περαιτέρω ανάπτυξη της ημιαπασχόλησης.

πρακτικών που χαρακτηρίζαν στο παρελθόν τη δράση της εργατικής τάξης, γεγονός που οφείλεται στην εξάλειψη παραδοσιακών μορφών συγκέντρωσής της, στην ελαστικοποίηση της εργασίας και στη συνακόλουθη απουσία συλλογικών πρακτικών.

1.4 Πολιτικοί και ιδεολογικοί όροι για την εμπέδωση της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης

1.4.1 Η μετάλλαξη των κομμάτων

Σε ό,τι αφορά το πολιτικό επίπεδο, οι σημαντικότερες εξελίξεις αφορούν τη μετάλλαξη των πολιτικών κομμάτων σε φορείς απλής διαχείρισης της κυβερνητικής εξουσίας. Η δυναμική της αναδιάρθρωσης είναι κυρίαρχη, με αποτέλεσμα την άσκηση μιας πολιτικής στην οποία δεν υπάρχουν περιθώρια ικανοποίησης υλικών συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων (κυρίως εργατικών και αγροτικών στρωμάτων, καθώς και όσων μικροαστικών δεν εντάσσονται στη δυναμική της αναδιάρθρωσης). Το γεγονός αυτό ώθησε τα κόμματα σε μία εικόνα ομοιομορφίας²⁰ και σε αδυναμία ικανοποιητικής αντιπροσώπευσης των λαϊκών και μικροαστικών τάξεων²¹. Μέσα

20. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός πως, τόσο από την πλευρά των προεκλογικών προγραμμάτων όσο και από τις μορφές ασκούμενης πολιτικής, δεν διαφαίνονται σχεδόν καθόλου διαφορές μεταξύ συντηρητικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων (αυστηρή δημοσιονομική πολιτική, πολιτικές λιτότητας, υποβάθμιση του φαινομένου της ανεργίας, υιοθέτηση από κοινού του στόχου της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης), έτσι ώστε όλες οι αντιπαραθέσεις να εξαντλούνται στο βαθμό αποτελεσματικότητας της εκάστοτε κυβερνητικής πρακτικής.

21. Με αυτή την έννοια έχει ενδιαφέρον η δημιουργία πολιτικών κομμάτων που επιδιώκουν να αντιπροσωπεύσουν τα πληττόμενα από την αναδιάρθρωση στρώματα (ενδυνάμωση της άκρας Δεξιάς σε Γαλλία, Αυστρία, Ελβετία, ενίσχυση εθνικιστικών σχηματισμών στη Μ. Βρετανία, αναδιάταξη και δημιουργία νέων αριστερόστροφων κομμάτων σε Ιταλία, Γαλλία, Ελλάδα), αλλά και η συνολικότερη αναδιαμόρφωση του

σε αυτό το πλαίσιο, περνά κρίση η φιγούρα του μαζικού κόμματος με συγκεκριμένο εύρος κάθετης και οριζόντιας κομματικής οργάνωσης και ικανότητα σύνταξης σχέσεων εκπροσώπησης μέσω των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Ιδιαίτερα δε στην παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία οι εξελίξεις αυτές είναι πιο έντονες: η σημασία του κομματικού μηχανισμού υποβαθμίζεται, τα καινούρια κυβερνητικά στελέχη δεν αποτελούν εκπροσώπους των περιφερειακών και των τοπικών οργανώσεων²² ούτε έχουν θητεύσει πρώτα σε συνδικαλιστικές οργανώσεις. Περισσότερα στελέχη προέρχονται από το χώρο των επιχειρήσεων ή από εκείνα τα τμήματα του κρατικού μηχανισμού που κυρίως διαχειρίζονται τις σχέσεις κράτους και επιχειρήσεων²³. Από αυτή την άποψη, έχει ενδιαφέρον να κα-

πολιτικού χάρτη: μετασχηματισμός των πολιτικών κομμάτων στην Ιταλία, δημιουργία νέων κομμάτων στην Ελλάδα, είσοδος νεοαριστερών (κομμουνιστές -νυν και πρώην-, οικολόγοι, αριστεροί σοσιαλιστές) σε κυβερνητικούς σχηματισμούς (Δανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία).

22. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του Εργατικού Κόμματος της Μ. Βρετανίας, που αποφάσισε την αλλαγή σημαντικών στοιχείων της ιδεολογικής του φυσιολογίας (κατάργηση της αναφοράς στην προοπτική της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής), αλλά και της οργανωτικής του συγκρότησης (περιορισμός του βάρους των συνδικάτων και υποαντιπροσώπυσή τους στα κομματικά όργανα). Το αποτέλεσμα θα είναι, λόγω της δεξιάς μετατόπισης της σοσιαλδημοκρατίας, αλλά και εξαιτίας της αδυναμίας άρθρωσης ικανοποιητικών απαντήσεων από την πλευρά των συνδικάτων, να οδηγηθούν σημαντικά τμήματα των εργαζομένων στη διάρρηξη των σχέσεών τους και με τους δύο πολιτικούς θεσμούς. Με αυτή την έννοια, οι περιγραφόμενες εξελίξεις δεν αποτελούν κάποια μορφή πολιτικής μετάλλαξης των ηγεσιών της σοσιαλδημοκρατίας, αλλά πρώτα και κύρια συνέπεια της πάλης των τάξεων.

23. Στη διαμόρφωση αυτής της κατάστασης συντελεί και το γεγονός του εκχρηματισμού της πολιτικής μέσω της θέσπισης της δημόσιας χρηματοδότησης των κομμάτων. Μολονότι ο θεσμός αυτός δημιουργήθηκε για να αποφευχθούν φαινόμενα χρηματισμού της δημόσιας ζωής, σε πάρα πολλές περιπτώσεις δεν οδήγησε παρά σε μια ολοένα και μεγαλύτερη αναδιάρθρωση του πολιτικού συστήματος στο πλαίσιο της γενικότερης εκκαπιταλιστικοποίησης όλο και περισσότερων πλευρών των σύγ-

ταμετρηθεί ο αριθμός των μελών των κυβερνήσεων που δεν προέρχονται από την κομματική ιεραρχία, αλλά από άλλους χώρους (καθηγητές πανεπιστημίου, στελέχη του ιδιωτικού τομέα, μέλη της ανώτατης κρατικής γραφειοκρατίας), και τα οποία, όταν φεύγουν από την κυβέρνηση, ξαναγυρίζουν στις προηγούμενες ενασχολήσεις τους, όμως μια τέτοια εμπειρική μελέτη ξεφεύγει κατά πολύ από το πλαίσιο αυτής της εργασίας. Διαπιστώνεται έτσι μία συνεχής διαδικασία όσμωσης και διαπλοκής με το χώρο των επιχειρήσεων που σε ορισμένες περιπτώσεις καταλήγει σε καταγγελίες περί χρηματισμού και παραβίασης των όρων του ανταγωνισμού²⁴.

Παράλληλα, τα ΜΜΕ επιλέχθηκαν ως οι κατεξοχήν δίαυλοι διάχυσης της κομματικής γραμμής. Είναι εντυπωσιακή η μείωση της χρήσης παραδοσιακών πρακτικών πολιτικής προπαγάνδης (δημόσιες συγκεντρώσεις, συναθροίσεις σε σπίτια, αφισοκολλήσεις), αλλά και η κατακόρυφη πτώση της κυκλοφορίας του κομματικού τύπου, που οδηγεί παραδοσιακά πολιτικά έντυπα στη συρρίκνωση ή στη μεταλλαγή τους σε

χρονων κοινωνικών πρακτικών και της επαγγελματοποίησης της πολιτικής δράσης.

24. Η συγκέντρωση ενός σημαντικού τμήματος της δημόσιας προβληματικής γύρω από μια ακατάσχετη σκανδαλογία, με πιο χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ελλάδας, της Μ. Βρετανίας και της Γερμανίας, πήρε όλο και πιο έντονες μορφές. Ήταν σαν να επιδιωκόταν από ορισμένες πλευρές η ανακάλυψη σκανδάλων με σκοπό την επικέντρωση του δημόσιου ενδιαφέροντος σε αυτά. Υπό αυτό το πρίσμα, ό,τι βγαίνει στη δημοσιότητα δεν αποτελεί αναγκαστικά παραβατική συμπεριφορά, αλλά σε πολλές περιπτώσεις μια προσπάθεια ποδηγέτησης της κοινής γνώμης είτε με ασήμαντα είτε με ανύπαρκτα ζητήματα (δύο πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν η παραφιλολογία γύρω από τη ζωή και το θάνατο της Νταϊάνα, καθώς και η υπόθεση Λεβίνσκι). Παρεπόμενο αυτής της κατάστασης είναι η ενίσχυση του ρόλου των ΜΜΕ και η διαμόρφωση ενός τύπου δημοσιογραφίας που ως βασικό στόχο έχει την αποκλειστική διερεύνηση αφανών πλευρών της πολιτικής, συνήθως ήσσονος σημασίας και κουτσομπολίστικου χαρακτήρα (Χάλαρης / Ψυχοπαίδης 2000: 27).

έντυπα «ευρύτερου» και «πολυσυλλεκτικότερου» χαρακτήρα. Εξ ου και η τάση να χαράζουν τα κόμματα όχι πια μια *οργανωτική πολιτική στρατηγική* (όπου οι κομματικές οργανώσεις σε τοπικό ή κοινωνικό επίπεδο θα αναλάβουν να «διαχύσουν» την κομματική γραμμή), αλλά μια *επικοινωνιακή τακτική*, με ιδιαίτερη συμμετοχή στη χάραξη της επαγγελματιών του χώρου της επικοινωνίας. Καθώς το πολιτικό επίπεδο (και το σύνολο των κρατικών μηχανισμών) τείνει να ομογενοποιηθεί γύρω από μια επιθετική αστική στρατηγική, το κέντρο βάρους του επίσημου πολιτικού λόγου απομακρύνεται από την –έστω και στρεβλή– προσπάθεια αντιπροσώπευσης λαϊκών συμφερόντων και μετατοπίζεται στο επιφανόμενο της πολιτικής, σε θέματα όπως η ποιότητα και η αποτελεσματικότητα του κυβερνητικού έργου, η διαφάνεια στη λειτουργία των θεσμών κ.λπ.

Οι αλλαγές στη λειτουργία των κομμάτων σχετίζονται και με το γεγονός ότι εντάθηκαν τα φαινόμενα μετατόπισης της πραγματικής εξουσίας όχι μόνο από το νομοθετικό στο εκτελεστικό και από εκεί στη διοίκηση²⁵, αλλά κυρίως προς την κατεύθυνση των ποικιλώνυμων επιτροπών, οργανισμών και συμβουλίων, που λειτουργούν ως οι πιο αυθεντικοί εκπρόσωποι των ισχυρών μονοπωλιακών μερίδων του εγχώριου και του διεθνούς κεφαλαίου, ακριβώς λόγω του ότι δεν αντανακλούν ούτε καν έμμεσα την παρουσία των λαϊκών στρωμάτων. Ουσιαστικά, παράλληλα προς τον τυπικό μηχανισμό της διοίκησης (υπό τον έλεγχο της πολιτικής ηγεσίας), διαμορφώνονται κάθε είδους «ανεξάρτητοι» μηχανισμοί, «ημικυβερνητικοί» φορείς κ.λπ., ενώ στην ίδια κατεύθυνση συμβάλλει και η απόδοση της τυπικής μορφής ιδιωτικής «εταιρείας» σε μια σειρά από φορείς του κράτους. Συνολικά, πρόκειται για μηχανισμούς

25. Σχετικά με τη διαδικασία μετατόπισης της πραγματικής εξουσίας βλ. Φεραγιόλι 1985: 41-4, Κοτζιάς 1990: 216-7, Πουλαντζάς 1981: 233, Poulantzas 1978: 243-53.

νισμούς στεγανοποιημένους απέναντι στις λαϊκές τάξεις, οι οποίοι εκπονούν τους σχεδιασμούς της κρατικής πολιτικής και –ειδικά στην ευρωπαϊκή περίπτωση– διαχειρίζονται και τους όρους διασύνδεσης με τους αντίστοιχους μηχανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

1.4.2 Η διατήρηση του ρόλου του κράτους

Σε αντίθεση με την τρέχουσα φιλολογία, αυξήθηκε ο παρεμβατισμός του κράτους στην οικονομία, όχι τόσο με τη μορφή αναλήψεων άμεσων επενδύσεων όσο μέσα από μία διπλή κίνηση: Από τη μία, δημιουργούνται οι όροι για την αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων (έμμεση ή άμεση ιδιωτικοποίηση των μηχανισμών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ανάπτυξη των υποδομών, πραγματοποίηση κρατικών προμηθειών μεγάλου οικονομικού μεγέθους, υιοθέτηση πολιτικών λιτότητας και θεσμοποίηση των ελαστικών εργασιακών σχέσεων). Από την άλλη, σε πιο κεντρικό επίπεδο παρατηρείται μια αυξημένη δραστηριότητα σχετική με τη ρύθμιση του νομισματικού πλαισίου, του ύψους των επιτοκίων, του όγκου χρήματος και της κατανομής των εισοδημάτων (Βεργόπουλος 1996: 326-8).

Στο δικαϊκό-κατασταλτικό επίπεδο παρατηρήθηκε μια αναβάθμιση της δικαστικής εξουσίας που σε ορισμένες –οριακές– περιπτώσεις (Ιταλία) έδρασε ως καταλύτης στην αλλαγή του πολιτικού συστήματος. Γενικότερα, η δικαστική εξουσία λειτουργεί ως φορέας κανονικοποίησης της αναδιάρθρωτικής διαδικασίας, κύρια μέσα από την εκκαθάριση προηγούμενων εκδοχών διαχείρισης και του πολιτικού προσωπικού τους, συμπληρώνοντας τις κατευθύνσεις της εκτελεστικής εξουσίας, παραμένοντας εντός του πλαισίου της κυρίαρχης στρατηγικής. Η αντίστοιχη αναβάθμιση των κατασταλτικών μηχανισμών έχει κυρίως χαρακτήρα προληπτικό, με έξαρση όμως της καταστολής όταν παρουσιάζεται ανάπτυξη των λαϊκών αγώνων.

Ταυτόχρονα, καταγράφονται έντονες τάσεις εκσυγχρονισμού ως προς τις μεθόδους και το συντονισμό των δραστηριοτήτων των παραπάνω μηχανισμών. Έτσι η θέσπιση υπερεθνικών οργανισμών (TREVI, Συμφωνία Σένγκεν κ.λπ.) αποσκοπεί στη χάραξη μιας συνολικής στρατηγικής αυταρχικοποίησης του κράτους μέσω της διοικητικής αναδιοργάνωσης και της αύξησης της αποτελεσματικότητας των μηχανισμών καταστολής.

Στη βάση των παραπάνω, αν θέλαμε να ανακεφαλαιώσουμε την βασική μας θέση, θα λέγαμε ότι στην πραγματικότητα ο ρόλος του κράτους ως εκφραστή του πιο μακροπρόθεσμου καπιταλιστικού συμφέροντος αναβαθμίστηκε στην περίοδο που εξετάζουμε, δεδομένου ότι:

- Είναι το κράτος που ανέλαβε να ενεργοποιήσει και να επιτείνει τη διαδικασία της εκκαθάρισης των κεφαλαίων.
- Είναι το κράτος που ανέλαβε να επικυρώσει πολιτικά και να παγώσει θεσμικά την τροποποίηση του συσχετισμού ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία, μέσα από θεσμικές τομές στην αναπαραγωγή της εργασίας και τους όρους της αγοράς εργασίας, αλλά και με τη σημασία που εξακολουθεί να έχει η μισθολογική πολιτική, οι όροι πρόσβασης σε εργασιακές θέσεις στον κρατικό τομέα και ο κρατικός χειρισμός της ανεργίας (εν προκειμένω η ανοχή στην αύξησή της).
- Είναι το κράτος που ανέλαβε να οργανώσει την απόδοση στο ιδιωτικό κεφάλαιο εκείνων των τομέων που προηγουμένως αναλάμβανε το ίδιο και τους λειτουργούσε είτε με μειωμένο είτε με μηδενικό ποσοστό κέρδους.
- Είναι οι κάθε είδους κρατικές προμήθειες και έργα που λειτούργησαν και λειτουργούν ως βασικός μοχλός ενίσχυσης της καπιταλιστικής συσσώρευσης και κερδοφορίας (αρκεί να σκεφτούμε ότι ακόμη και στις περισσότερες «αποκρατικοποιημένες» καπιταλιστικές χώρες ο

όγκος της οικονομικής δραστηριότητας του κράτους παρέμεινε τεράστιος).

- Είναι το κράτος που χειρίζεται και επιτείνει την συστηματική διαπλοκή με τις διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου, που αναλαμβάνει την πολιτική ευθύνη της μεγαλύτερης έκθεσης στο διεθνή ανταγωνισμό (ακόμη κι όταν αυτό δημιουργεί αντιφάσεις και προβλήματα εντός του συνασπισμού εξουσίας), είτε μέσα από τη νομισματική πολιτική είτε μέσα από την ένταξη σε ιμπεριαλιστικές ολοκληρώσεις. Και θα πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι, παρά την φαινομενική κατάσταση μιας κατάργησης όψεων «εθνικής κυριαρχίας» σε διαδικασίες ολοκλήρωσης όπως η ΕΕ, στην πραγματικότητα αυτό που συμβαίνει είναι περισσότερο η *αναίρεση* συγκεκριμένων λειτουργιών που επέτρεπαν τη σύναψη κοινωνικών συμμαχιών μέσω συμβιβασμών και παραχωρήσεων, λειτουργιών που τώρα μετατίθενται στην αρμοδιότητα των υπερεθνικών οργάνων, παρά μια *αναίρεση* του σκληρού πυρήνα της εθνικής –δηλαδή αστικής– κυριαρχίας εντός των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών.
- Είναι το κράτος που ανέλαβε την ένταση των διαιρέσεων εντός της εργατικής τάξης, είτε με τη θεσμική επικύρωση του ρατσισμού και τη διατήρηση ενός σημαντικού μέρους της εργατικής δύναμης σε συνθήκες βίαιης υπερεκμετάλλευσης είτε με τον τρόπο με τον οποίο οργανώνει και συντονίζει την κατανομή στο χώρο των οικονομικών δραστηριοτήτων, καταστρέφοντας και αναδιατάσσοντας κοινωνικές πρακτικές.
- Είναι, τέλος, το κράτος που με την αυταρχική πολιτική θωράκιση, την ένταση της καταστολής και την επιθετική προσπάθεια προληπτικής ιδεολογικής τρομοκρατίας (μια δομική λειτουργία του αστικού κράτους που όμως

αποκτά νέα κλίμακα και μορφή στη συγκυρία της αναδιάρθρωσης) προσπάθησε να χειριστεί τις κοινωνικές εντάσεις που παράγει η ένταση της αστικής επίθεσης.

Μια συνολική παρατήρηση πριν αναφερθούμε στο ιδεολογικό επίπεδο: Οι αλλαγές που περιγράφηκαν και που συντελούν στην υποβάθμιση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως οι «ουδέτερες» εξελίξεις μιας «αντικειμενικής» και «προδιαγεγραμμένης» διαδικασίας. Το γεγονός ότι οι κυρίαρχες τάξεις έχουν, σε σχέση με το παρελθόν, μικρότερη ανάγκη τη λειτουργία των κομμάτων ως μηχανισμών οργάνωσης της συναίνεσης αναδεικνύει τους λόγους της υποβάθμισής τους. Αυτό όμως σχετίζεται άμεσα με την ύφεση των λαϊκών αντιδράσεων, καθώς ο περιορισμός τους επιτρέπει στην ιθύνουσα τάξη να μετατοπίζει τα επίδικα αντικείμενα της ταξικής πάλης στο εσωτερικό άλλων μηχανισμών με μεγαλύτερη στεγανότητα απέναντι στους λαϊκούς αγώνες (Θέσεις 1996: 10-2).

Από την άλλη, θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι μεταβαίνουμε σε μια κατάσταση πλήρους αποδυνάμωσης της πολιτικής διαπάλης και αντιπαράθεσης, άρα και πλήρους αναίρεσης του ρόλου του κομμάτων. Αυτό μεθοδολογικά θα αντιστοιχούσε σε μια παραδοχή του τέλους της ταξικής πάλης (είτε με την πρωτεύουσα μορφή της αντίθεσης κεφαλαίου - εργασίας είτε με τη δευτερεύουσα του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού). Αυτό το οποίο έχουμε επομένως δεν είναι μια αναίρεση της πολιτικής πάλης των τάξεων (τμήμα - αλλά όχι το όλον - της οποίας είναι η διαπάλη των πολιτικών κομμάτων), αλλά μια προσπάθεια αυτή να διεξάγεται με όρους πολύ δυσμενέστερους για την άμεση ή έμμεση εκπροσώπηση των συμφερόντων των λαϊκών τάξεων, προσπάθεια που συνδυάζεται με την ευρύτερη προσπάθεια στεγανοποίησης των κρατικών μηχανισμών απέναντι σε αυτά τα συμφέροντα. Είναι επίσης σημαντικό να έχουμε υπόψη μας ότι σε μεγάλο βαθμό αυ-

τές οι τάσεις δεν αποτυπώνουν τόσο μια σύγκλιση ή μετατόπιση κομμάτων όσο την σαφή ηγεμονία μιας ορισμένης αστικής στρατηγικής εντός των κρατικών μηχανισμών, ηγεμονία που αναιρεί αντικειμενικά προηγούμενες μορφές διαχείρισης και η οποία «επάγεται» και στα κόμματα - υποψήφιους διαχειριστές του κράτους.

1.4.3 Ιδεολογικοί μετασχηματισμοί

Η πρώτη αξιοσημείωτη αλλαγή στο ιδεολογικό επίπεδο αφορά την υποχώρηση των συλλογικών αναπαραστάσεων και αναγνωρίσεων, όπως είναι η συμμετοχή σε συνδικαλιστικές και πολιτικές πρακτικές, η ένταξη σε έναν εργασιακό χώρο, η ένταξη σε έναν ιδεολογικό μηχανισμό, και των αντίστοιχων ιδεολογικών και πολιτικών πρακτικών που αυτές συνεπάγονται, δηλαδή της συλλογικής ταυτότητας του εργαζόμενου, του σπουδαστή, του «κομματικοποιημένου». Αντίθετα, έχουμε έντονες τάσεις ατομισμού και απομόνωσης, αναδεικνύονται εξατομικευμένες ιδεολογικές αναπαραστάσεις και παρατηρείται αναγνώριση σε διάφορες «πολιτισμικές» υποκατηγορίες, που όμως αφίστανται και απομακρύνονται από τους υλικούς όρους της αντικειμενικής ένταξης των φορέων στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.

Η λειτουργία των ΜΜΕ, που κατεξοχήν απευθύνονται σε έναν εξατομικευμένο «καταναλωτή» θεάματος, αναπαράγει και επιτείνει αυτή την τάση. Με τον τρόπο αυτό φαίνεται να κυριαρχεί μια συνολική τάση ατομικής αποϊδεολογικοποίησης και προκρίνεται η «μη-ιδεολογία» του «τέλους των ιδεολογιών», η οποία -καίτοι ιδεολογικό σύνολο- έχει το χαρακτηριστικό να ενισχύει τις τάσεις κατακερματισμού και απομόνωσης.

Φυσικά, θα ήταν λάθος να μιλήσουμε για ένα πραγματικό τέλος των ιδεολογιών. Οι ιδεολογίες δεν είναι αυθαίρετα κατασκευάσματα ούτε τυχαίες επιλογές. Αντίθετα, (ανα)παρά-

γονται διαρκώς από τους ίδιους τους αντικειμενικούς προσδιορισμούς του καταμερισμού εργασίας (που είναι η μήτρα των δύο δομικών ανταγωνιστικών ιδεολογικών συνόλων, του αστικού και του προλεταριακού) και από τον κάθε φορά ιστορικά διαμορφωμένο συσχετισμό δύναμης. Επιπλέον, καλό είναι να έχουμε στο νου μας πως η εξατομίκευση και η απομόνωση, με την έννοια της αναίρεσης των ιδεολογικών αποτελεσμάτων της ένταξης στο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό και της αστικής ιδεολογίας («είμαστε όλοι πολίτες, υπεράνω κοινωνικών προσδιορισμών»). Σε αυτή τη φαινομενική αποϊδεολογικοποίηση, που χρωμάτισε μεγάλο μέρος της δεκαετίας του '90, οφείλουμε να δούμε –στην πραγματικότητα– έναν ορισμένο *ιδεολογικό συσχετισμό δύναμης*, στον οποίο καταγράφηκε η ιδιαίτερη ηγεμονία της αστικής ιδεολογίας, όχι τόσο με τη μορφή των θετικών οραμάτων και αναγνωρίσεων όσο με τη μορφή μιας *αποδιάρθρωσης* των συλλογικών αναπαραστάσεων των λαϊκών στρωμάτων. Σε τελική ανάλυση, η αστική ιδεολογία παίρνει πιο «θετικές» μορφές (για παράδειγμα σε οράματα συλλογικής κοινωνικής ευημερίας) μόνο υπό την προϋπόθεση της επενέργειας της πάλης των λαϊκών στρωμάτων, αποτελώντας μια κίνηση ενσωμάτωσής της. Σε συνθήκες ενός τροποποιημένου, αρνητικού για τα λαϊκά στρώματα, συσχετισμού και η ίδια η αστική ιδεολογία αντικειμενικά αναδιπλώνεται στο σκληρό πυρήνα του εξατομικευμένου «*homo economicus*» («πόλεμος όλων εναντίον όλων για μια θέση στον ήλιο»).

Παράλληλα, παρατηρείται η μετατόπιση της κυρίαρχης ιδεολογίας σε μια κατεύθυνση αποδοχής του τεχνοκρατισμού και της ανταγωνιστικότητας, ενώ εγκαταλείπονται ιδεολογικά υποσύνολα, όπως η ανάπτυξη που θα επέφερε την εξάλειψη των ανισοτήτων (Τσουκαλάς 1997: 16), γιατί τα τελευταία εμπεριείχαν το σπέρμα του –έστω και ανισοβαρούς– κοινωνικού συμβιβασμού.

Σε επίπεδο κοινωνικών πρακτικών, βασικοί κόμβοι για τη διάχυση τέτοιων ιδεολογικών πρακτικών ήταν τα ανώτερα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης, που άλλωστε είχαν και μια σημαντική θέση εντός των ιδεολογικών μηχανισμών, αλλά και μέσα στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής. Δεν είναι τυχαίο πως σημαντικό μέρος από τα στοιχεία της διαμορφούμενης ιδεολογικής ηγεμονίας (εξατομίκευση, έμφαση στην ατομική δεξιότητα και κοινωνική άνοδο, θεώρηση της οικονομίας και ευρύτερα της κοινωνικής πραγματικότητας ως μιας τεχνικής ή τεχνολογικής διαδικασίας, λατρεία της «επιτυχίας», περιφρόνηση της χειρωνακτικής εργασίας, διαμόρφωση ταυτότητας με κριτήρια περισσότερο «πολιτισμικά» και λιγότερο κοινωνικά) προέρχεται από το ιδιαίτερο ιδεολογικό υποσύνολο των παραπάνω στρωμάτων.

Αυτή η αναδίπλωση στην απομόνωση και την εξατομίκευση σφράγισε και μια σειρά από άλλους ιδεολογικούς μετασχηματισμούς. Αφενός, τη μετατόπιση σε μια ιδιαίτερα επιθετική μορφή του αστικού οικονομισμού: καμιά διορθωτική παρέμβαση του κράτους, η οικονομική ευημερία είναι πάντα ατομική επιβίωση. Αφετέρου, τον τρόπο που επανέρχεται μέσα στη συγκυρία η εθνική ιδεολογία: προσφέρει μια φαντασιακή ενότητα φορέων που κατά τα άλλα είναι ιδιαίτερα κατακερματισμένοι και εξατομικευμένοι.

Σε ό,τι αφορά τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (IMK) (Αλτουσέρ 1978 & 1987), οι εξελίξεις δημιουργούν ορισμένα νέα στοιχεία στο συσχετισμό μεταξύ των μηχανισμών αυτών. Θυμίζουμε ότι ο Αλτουσέρ θεωρούσε πως ο βασικός IMK στη σύγχρονη εποχή είναι ο εκπαιδευτικός, ο οποίος «ξευγαρώνεται» με την οικογένεια (Αλτουσέρ 1978: 95), αποτελώντας στην ουσία το κυρίαρχο δίπολο. Στην εργασία αυτή υποστηρίζουμε ότι οι αλλαγές που έχουν επέλθει στην κοινωνική ζωή τις τελευταίες δεκαετίες δημιούργησαν τους όρους τόσο για μια περαιτέρω ενίσχυση του ρόλου της

εκπαίδευσης –λόγω και της συνολικής αντίληψης της δια βίου κατάρτισης– όσο όμως και για μια αναβάθμιση της επιρροής των ΜΜΕ. Σε αυτό βέβαια έχει συντελέσει και η δημιουργία νέων ΜΜΕ (πολυμέσα, διαδίκτυο, καλωδιακή, δορυφορική και ψηφιακή τηλεόραση), αλλά και η μαζικοποίηση της χρήσης παλαιότερων (τηλεόραση, ραδιόφωνο, βίντεο). Η εξέλιξη αυτή σε καμία περίπτωση δεν ακυρώνει τη δομική λειτουργία του δίπολου οικογένεια-εκπαίδευση. Τα ΜΜΕ δεν αντικαθιστούν τους δύο θεμελιώδεις ΙΜΚ, αλλά αναβαθμίζοντας την ισχύ τους λειτουργούν ως μηχανισμοί διάχυσης των βασικών ιδεολογικών τάσεων. Έτσι βασικά στοιχεία της εθνικιστικής π.χ. ιδεολογίας, όπως η «μακραίωνη ελληνική ιστορία», συγκροτούνται ως ιδεολογική αναφορά μέσα από τους μηχανισμούς της οικογένειας και της εκπαίδευσης και αναπλάθονται μέσα από τα ΜΜΕ. Σε κάθε περίπτωση, η αναβάθμιση των ΜΜΕ σημαίνει ότι αναλαμβάνουν όλο και μεγαλύτερο τμήμα της οργάνωσης της αστικής ηγεμονίας, χωρίς βεβαίως να τους είναι δυνατό να υπερβούν την κυρίαρχη στρατηγική και να αυτονομηθούν από αυτήν. Τροποποιούν, αλλά δεν ακυρώνουν, το ρόλο των κομμάτων και συγκροτούν τελικά ένα νέο προνομιακό πεδίο άσκησης της κομματικής πολιτικής (Μαυρή 1996).

Στη συνέχεια της εργασίας μας θα προσπαθήσουμε να δούμε πολύ πιο συγκεκριμένα αυτούς τους μετασχηματισμούς συνεξετάζοντας τις συνολικές τάσεις και την ειδική μορφή που πήραν στην ελληνική περίπτωση.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ελληνική περίπτωση

2.1 Η γενεαλογία του εκσυγχρονισμού

Πριν προσπαθήσουμε να αναφερθούμε πιο συγκεκριμένα στον τρόπο με τον οποίο ξεδιπλώθηκε η καπιταλιστική αναδιάρθρωση και τα πολιτικά αποτελέσματά της στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, θέλουμε να σταθούμε σε μια έννοια-κλειδί αυτής της δεκαετίας, τον *εκσυγχρονισμό*.

2.1.1 Το γενικό πλαίσιο

Η δεκαετία του '90 σφραγίστηκε από ένα πολιτικό σύνθημα: τον *εκσυγχρονισμό*. Δεν είναι μόνο ότι γύρω από αυτόν συγκροτήθηκε τελικά το κυβερνητικό κέντρο στο δεύτερο μισό αυτής της δεκαετίας, αλλά –και κυρίως– ότι συστηματικά προβλήθηκε ως η έννοια εκείνη γύρω από την οποία θα έπρεπε να διχοτομηθεί το πολιτικό σκηνικό. Η διάκριση «εκσυγχρονιστές - αντιεκσυγχρονιστές», ή η παραλλαγή της «εκσυγχρονιστές - λαϊκιστές», θα θεωρηθεί ότι αποτελεί μια *νέου τύπου* διαχωριστική γραμμή που υπερβαίνει τις παραδοσιακές πολώσεις της πολιτικής σκηνής (τη διάκριση *Δεξιάς - Αριστεράς*)²⁶.

Το παράδοξο της όλης συζήτησης γύρω από τον εκσυγχρονισμό είναι ότι ουδέποτε έγινε μια συστηματική *θεωρητική* συζήτηση γύρω από την έννοια, τα χαρακτηριστικά της, το εύ-

26. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Κώστας Σημίτης, ο πολιτικός που κατέχον την αυτοπροσδιορίστηκε γύρω από αυτόν τον άξονα, ήδη από το 1989 έγγραφε ότι η βασική διαχωριστική γραμμή δεν βρίσκεται ανάμεσα στα κόμματα, αλλά είναι αυτή που διαχωρίζει εκσυγχρονιστές και λαϊκιστές εντός των κομμάτων (Σημίτης 1989).

ρος της. Αντίθετα, λειτούργησε ως κατεξοχήν *ιδεολογική έννοια*. Λέμε λοιπόν προκαταρκτικά ότι ως ιδεολογική έννοια αυτό που κάνει είναι να λειτουργεί ως *σύμπτωμα*, άρα να σημαίνει μια πραγματικότητα (να παραπέμπει σε αυτή) άλλη από αυτή στην οποία «κυριολεκτικά» αναφέρεται. Σε αυτό το παράδοξο θα πρέπει να προσθέσουμε και ένα άλλο. Σε μεγάλο βαθμό η συζήτηση για τον εκσυγχρονισμό προέρχεται από την *Αριστερά*. Σε αυτά τα παράδοξα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε.

Τι σημαίνει όμως εκσυγχρονισμός; Ο όρος συνδέεται με μια έννοια *προόδου* και ιστορικής εξέλιξης, μια ορισμένη εικόνα «προτύπων» καπιταλιστικής ανάπτυξης, τα οποία οφείλουν οι επιμέρους κοινωνικοί σχηματισμοί να ακολουθούν. Αυτό άλλωστε είναι μια ιδιαιτερότητα της ίδιας της αντίληψης του ιστορικού χρόνου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η ίδια η έννοια της προόδου (άρα και της καθυστέρησης ή της οπισθοδρόμησης), κατά συνέπεια και η έννοια του *σύγχρονου* ως *νεωτερικού* (modern), δεν αποτελούν πάγιες έννοιες, αλλά σχετικά πρόσφατες ιστορικές κατασκευές και ιδεολογικές αναπαραστάσεις, στη βάση των οποίων γίνεται εφικτή η δυνατότητα *αξιολόγησης* ανάλογα με το βαθμό προόδου, ανάλογα με το αν και κατά πόσο ένας σχηματισμός έχει κατορθώσει να φτάσει στο αναγκαίο επίπεδο καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Αυτές οι τάσεις εγγράφουν τη διπλή διαλεκτική *σημάνσης - μυστικοποίησης* που έχουν όλες οι ιδεολογικές έννοιες: Από τη μια, όντως σημαίνουν τις ιδιαιτερότητες της ηγεμονίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή τη συγκρότηση της καπιταλιστικής αγοράς, την τάση απεριόριστης ανάπτυξης (στο χώρο και στο χρόνο) της καπιταλιστικής συσσώρευσης, την ιστορική τάση διάλυσης προηγούμενων τρόπων και μορφών παραγωγής, την επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς με τους οποίους έρχεται σε επαφή, την αύξηση της παραγωγικότητας

και –κατά τάση– του ποσοστού εκμετάλλευσης και εντός αυτού του πλαισίου την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και της επιστήμης. Από την άλλη, λειτουργούν μυστικοποιητικά, γιατί δεν ορίζουν την υλική βάση αυτής της διαδικασίας, αλλά προσπαθούν να την παρουσιάσουν ως μια υπερταξική, αντικειμενική και θετική διαδικασία, παρότι πρόκειται για μια *ταξική* στρατηγική για τη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης.

Αρχετυπική μορφή αυτής της επαναδιατύπωσης του ιστορικού χρόνου υπήρξε ο *διαφωτισμός*, ο οποίος ως ρεύμα ανασυγκρότησε μια ιστορική τομή ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, ανάμεσα στην πρόοδο και τη συντήρηση, και διαμόρφωσε ένα πολιτικό λεξιλόγιο που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο θα χρησιμοποιήσουν όλες οι πολιτικές πτέρυγες από τότε ως σήμερα.

Ο προσεκτικός αναγνώστης θα δει ότι στα θεμελιακά στοιχεία στα οποία αναφέρεται η ειδικά καπιταλιστική έννοια του *σύγχρονου* δεν έχουμε συμπεριλάβει ούτε την επέκταση της *δημοκρατικής μορφής* ούτε τη συγκρότηση των διαφόρων εκδοχών του *κοινωνικού κράτους*. Κατά τη γνώμη μας θα ήταν αναλυτικό –αλλά και πολιτικό– σφάλμα να αποδώσουμε αυτές τις εξελίξεις (που αποτελούν όντως συστατικά στοιχεία του «μοντέρνου κοσμοειδώλου») μόνο στη δυναμική της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Αντίθετα, προϋποθέτουν την αντίληψη του καπιταλισμού ως μιας συγκρουσιακής κοινωνικής πραγματικότητας, καθοριζόμενης από την πάλη των τάξεων. Με αυτή την έννοια, τόσο η επέκταση δημοκρατικών μορφών και εγγυήσεων όσο και η συγκρότηση του κοινωνικού κράτους προϋποθέτουν την ανάπτυξη *πολιτικών* και *κοινωνικών* αντιστάσεων στην καπιταλιστική εκμετάλλευση.

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να γενικεύσουμε την τοποθέτησή μας σε σχέση με την ανεπάρκεια της έννοιας του «σύγχρονου» (που είναι το θεμέλιο της έννοιας του εκσυγχρονι-

σμού). Από τη μια, είναι μια έννοια *αναλυτικά ανεπαρκής*, αφού ορίζει μονοδιάστατες δυναμικές και δεν κατορθώνει να αποτυπώσει το σύνολο των πραγματικών αντιφατικών και συγκρουσιακών δυναμικών της ιστορίας της ταξικής πάλης που εγγράφεται εντός της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Από την άλλη, είναι μια έννοια ταυτόχρονα κανονιστική και αξιολογική, η οποία απευθύνεται στο σύνολο της κοινωνίας, άρα και σε όλους τους αντιμαχόμενους πόλους της ταξικής πάλης, και επομένως λειτουργεί μυστικοποιητικά, αφού παρουσιάζει το *καπιταλιστικό συμφέρον* ως συμφέρον όλης της κοινωνίας.

Παρ' όλα αυτά τα αναλυτικά προβλήματα, η έννοια της προόδου και της καθυστέρησης, του εκσυγχρονισμού και της απουσίας του αποτέλεσε και αποτελεί οργανικό στοιχείο της πολιτικής και θεωρητικής συζήτησης. Ειδικά στην Ελλάδα μπορεί κανείς να παρατηρήσει την κυριαρχία του δίπολου αυτού σε ιστορικές συγκυρίες όπου έγινε επίκληση της ανάγκης να ακολουθηθούν οι ρυθμοί των σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών. Θα λέγαμε δηλαδή ότι σε μια σειρά από διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες η κυρίαρχη (ή η διεκδικούσα την κυριαρχία) αστική στρατηγική διεκδίκησε για τον εαυτό της το πρόσημο του εκσυγχρονισμού: στις αρχετυπικές διατυπώσεις του νεοελληνικού διαφωτισμού, στην απόπειρα του Τρικούπη, στο Βενιζέλο, στις μεταπολεμικές αντιπαραθέσεις κ.λπ. Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να δούμε την κρίσιμη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σε περιόδους όπου διαμορφωνόταν η ηγεμονία της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και σε περιόδους όπου αυτή έχει παγιωθεί. Γιατί όμως σε τόσες (και διαφορετικές) περιόδους της ελληνικής ιστορίας διαπιστώθηκε μια *καθυστέρηση* του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού σε σχέση με άλλους; Η προσωρινή απάντησή μας είναι ότι αυτό αποτυπώνει την απόπειρα άντλησης ηγεμονίας μέσα από την ειδική βαρύτητα που έχει η προβολή

ενός προτύπου. Ας μην ξεχνάμε ότι σε μεγάλο βαθμό η τάση αυτή αποτυπώνει και μια συγκεκριμένη *ανισότητα* της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην Ελλάδα, αφού σε μεγάλο βαθμό ένα μέρος της ελληνικής αστικής τάξης συγκροτήθηκε εκτός των τυπικών ορίων του νεοσύστατου κράτους και αυτή τη δυναμική της προσπάθησε να «μεταλπαδεύσει» στις συγκεκριμένες αντιφάσεις του νεοελληνικού κράτους. Όμως αυτή η διαδικασία αντιστοιχεί σε μια ορισμένη συγκυρία και σίγουρα δεν καλύπτει το σύνολο της ιστορικής διαδρομής του αιτήματος εκσυγχρονισμού.

Σε κάθε περίπτωση, η έννοια του σύγχρονου αποτέλεσε την πιο ισχυρή ιδεολογική μεταφορά, ικανή τόσο να μυστικοποιεί την καπιταλιστική εκμετάλλευση όσο όμως και να εγγράφει εντός της καπιταλιστικής δυναμικής τις όποιες κατακτήσεις των λαϊκών στρωμάτων. Σε τελική ανάλυση, αυτό μπορεί κανείς να το διαπιστώσει και σε μια σειρά από άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς, όπου επίσης θα χρησιμοποιηθεί αυτή η μεταφορά: στη Μ. Βρετανία σε μια περίοδο απώλειας της ηγεμονίας στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα, στη μεταπολεμική Ιταλία, στην Ισπανία και τη Γαλλία²⁷.

Από την άλλη, οφείλουμε να είμαστε δίκαιοι: Υπάρχουν τρεις περιπτώσεις όπου η έννοια του εκσυγχρονισμού (έστω

27. Για μια παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο όλα τα σοσιαλιστικά κόμματα του Νότου θα επιλέξουν, στην πορεία τους προς την εξουσία στο τέλος της δεκαετίας του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80, να αξιοποιήσουν ως συνεκτικό ιδεολογικό στοιχείο τον εκσυγχρονισμό, είναι χρήσιμα τα όσα αναφέρει ο Κ. Μποτόπουλος (Μποτόπουλος 1994). Έχει ενδιαφέρον ότι, ακόμη και στην περίπτωση του βρετανικού καπιταλισμού, θα υπάρξουν στις δεκαετίες του '60 και του '70 διανοούμενοι, όπως ο Perry Anderson και ο Tom Nairn, που θα υποστηρίξουν την ύπαρξη μιας έντονης υστέρησης ως προς τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό και την έντονη παρουσία στοιχείων παράδοσης και καθυστέρησης. Για μια παρουσίαση της όλης συζήτησης βλ. Thompson 1978, Nairn [1977]1981.

και με στοιχεία παραγνώρισης) εντοπίζει και πραγματικές διαδικασίες. Πρώτον, τη διαδικασία διάλυσης προηγούμενων τρόπων και μορφών παραγωγής. Δεύτερον, την ειδική διαπλοκή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών εντός της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, όπου οι τομές στην παραγωγικότητα της εργασίας και του επενδυμένου κεφαλαίου αναδιατάσσουν τους όρους ιεραρχίας και λειτουργούν ως πίεση για προσαρμογή και «εκσυγχρονισμό». Τρίτον, είτε τις πιθανές αναντιστοιχίες ανάμεσα στα κέντρα εξουσίας μέσα στον κρατικό μηχανισμό και τις μερίδες που έχουν την πραγματική ηγεμονία είτε εκείνες τις συγκυρίες όπου μια ιστορικά διαμορφωμένη εκδοχή του κρατικού μηχανισμού λειτουργεί ανασταλτικά προς την κυρίαρχη καπιταλιστική στρατηγική.

Με αυτή την ελάχιστη σημασία μπορούμε όντως να εντάξουμε την έννοια του εκσυγχρονισμού εντός του αναλυτικού μας λεξιλογίου, με μια συγκεκριμένη όμως φόρτιση: μιλάμε για συγκυρίες αστικού εκσυγχρονισμού, διαδικασίες δηλαδή αναγκαιών μεταλλαγών σε κάθε επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού, είτε με την έννοια της έντασης της καπιταλιστικής συσσώρευσης και της τροποποίησης του ρόλου του αστικού κράτους είτε με αυτήν της τροποποίησης των κοινωνικών συμμαχιών ή με την έννοια της προσαρμογής του εποίκοδομήματος στις προτεραιότητες και τις δυναμικές της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Έτσι όμως η έννοια του εκσυγχρονισμού χάνει το όποιο αξιολογικό και υπερταξικό φορτίο της προσδίδει η τρέχουσα χρήση και αποκτά σαφέστατα την υφή μιας επιθετικής αστικής στρατηγικής.

2.1.2 Αριστερά και εκσυγχρονισμός

Η σχέση της Αριστεράς με τα αιτήματα αστικού εκσυγχρονισμού υπήρξε ανέκαθεν αμφιθυμική. Αυτό έχει μια σειρά από αιτίες. Η πρώτη είναι ότι ιστορικά τέτοια αιτήματα διαπλέκονταν με αιτήματα δημοκρατικής ή εθνικής ολοκλήρωσης

τα οποία το εργατικό κίνημα προσυπέγραφε. Η δεύτερη –και αυτή που μας ενδιαφέρει περισσότερο– είναι ότι μία από τις χαρακτηριστικές εκφράσεις της ηγεμονίας στοιχείων οικονομισμού στο εργατικό κίνημα ήταν η εμμονή ότι μόνο η πλήρης ανάπτυξη εκσυγχρονισμένων μορφών αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων μπορεί να διαμορφώσει όρους για την ανάπτυξη και του εργατικού κινήματος. Κατά συνέπεια, θα έπρεπε και το εργατικό κίνημα να επιδιώκει την ανάπτυξη του καπιταλισμού ως αναγκαίο στάδιο για τη διαμόρφωση των όρων επαναστατικής ρήξης. Αυτή η τοποθέτηση δεν αφίσταται από τον πυρήνα της ιδεολογικής απόκλισης την οποία συμπυκνώνει ο οικονομισμός: η ιστορία θεωρείται ότι δεν καθορίζεται από την ταξική πάλη, αλλά από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αφού είναι αυτές που σε ένα ορισμένο στάδιο της ανάπτυξής τους θα σπάσουν το κέλυφος των παραγωγικών σχέσεων και θα οδηγήσουν στον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Αυτή η μετατόπιση δεν έμεινε μόνο σε ένα επίπεδο πολιτικής στοχοθεσίας, αλλά μετατράπηκε και σε ένα ολόκληρο αναλυτικό πλαίσιο κατάταξης των κοινωνικών σχηματισμών ανάλογα με το βαθμό καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σε αυτή τη βάση προκύπτουν και όλες οι αριστερές τυπολογίες της εξάρτησης και της υπανάπτυξης, τυπολογίες με καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής εκδοχής της ιδεολογίας του εκσυγχρονισμού.

Ο συνδυασμός αυτών των δύο στοιχείων, αφενός μιας αντιλήψης θεωρίας σταδίων όπου η πλήρης ανάπτυξη του καπιταλισμού (και των δημοκρατικών πολιτικών μορφών) είναι προϋπόθεση της επαναστατικής διαδικασίας, αφετέρου μιας τυπολογίας του επιπέδου ανάπτυξης που οδηγούσε στη σταδιακή μετατόπιση των πολιτικών στόχων της Αριστεράς, θα έχει ως κατάληξη την υποστήριξη πολιτικών προγραμμάτων καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού.

Στην ελληνική περίπτωση αυτό σχετίζεται και με την ειδική πολιτική και ιδεολογική συγκυρία στην οποία βρέθηκε η ελληνική Αριστερά μετά την ήττα της στον Εμφύλιο και την προσπάθεια του «κράτους των εθνικοφρόνων» να την αποπέμψει –θεσμικά και συμβολικά– εκτός των ορίων του έθνους. Απέναντι σε αυτή την πραγματικότητα θα επέλθει μια αναδιπλωση: Το ηττημένο κομμουνιστικό κίνημα θα διεκδικήσει για τον εαυτό του τη θέση του καλύτερου εκπροσώπου του έθνους και της δημοκρατικής ανάπτυξης, κατηγορώντας τους ταξικούς αντιπάλους όχι για την επιβολή ενός άγριου μοντέλου βίαιης καπιταλιστικής συσσώρευσης (θεμελιωμένου πάνω στην συντριπτική ήττα των λαϊκών δυνάμεων), αλλά για την αδυναμία ολοκλήρωσης ενός προγράμματος δημοκρατικού καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού²⁸.

Από δω προκύπτει ακόμη ένα παράδοξο, που θα επαναληφθεί σε αρκετές περιπτώσεις: η πολιτική διαμάχη να μη γίνεται πάνω στον ταξικό χαρακτήρα που είχε η επιταχυνόμενη καπιταλιστική ανάπτυξη, αλλά πάνω στο ερώτημα αν υπάρχει τελικά αυτή η ανάπτυξη. Χαρακτηριστικός ήταν και ο τόνος στη συζήτηση για την ένταξη στην ΕΟΚ, όπου η άρνηση της Αριστεράς θα στηρίζεται στο ότι η ΕΟΚ θα απειλούσε τις δυνατότητες –καπιταλιστικής– ανάπτυξης (Σακελλαρόπουλος 2001: 475).

Αυτό θα χρωματίσει και την περίοδο της μεταπολίτευσης, όταν η Αριστερά θα διεκδικήσει για τον εαυτό της το αίτημα του δημοκρατικού ή προοδευτικού εκσυγχρονισμού. Και εδώ θα υπάρχει μια χαρακτηριστική αδυναμία κατανόησης του αν και κατά πόσο είχε υπάρξει η δημοκρατική τομή και μεταβολή. Δεν είναι τυχαίο ότι σε μεγάλο βαθμό η τότε πολιτική συζήτηση έθετε υπό αίρεση το ερώτημα της δημοκρατικής μετά-

28. Για μια παρουσίαση αυτών των αντιφάσεων της αριστεράς βλ. Μηλιός 1982.

βασης και της κατοχύρωσης της αστικής δημοκρατίας (έστω και με κάποια θεσμικά ελλείμματα). Αυτό σήμαινε ότι σημαντικές όψεις της τότε αριστερής στρατηγικής δεν ήταν στην πραγματικότητα τίποτε άλλο παρά αιτήματα στήριξης μιας προσπάθειας πολιτικής σταθεροποίησης και ομαλής αναπαραγωγής της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Χαρακτηριστική ήταν και η αμφισβήτηση όσων πολιτικών και θεωρητικών τοποθετήσεων αποπειράθηκαν να περιγράψουν τις τομές της μεταπολίτευσης (αστική δημοκρατία, αναίρεση του στρατού ως κύριου κέντρου εξουσίας, πρόσδεση στην ΕΟΚ) ως αστικό εκσυγχρονισμό, στο βαθμό που η έννοια του εκσυγχρονισμού έπρεπε να αναφέρεται αποκλειστικά στην πλευρά των «προοδευτικών δυνάμεων» (Μηλιός 1982: 8 κ.εξ.).

Βλέπουμε εδώ το παράδοξο η διαρκής επιδίωξη του εκσυγχρονισμού να παραβλέπει το ίδιο το γεγονός μιας σημαντικότητας και πραγματικά εκσυγχρονιστικής τομής: την ολοκλήρωση της δημοκρατικής τομής με την πρώτη πλήρη εφαρμογή αστικών δημοκρατικών μορφών, τη διαπλοκή με τη διαδικασία της ΕΟΚ, επομένως και μια τάση αναβάθμισης στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα, την ακύρωση προηγούμενων πολιτικών μορφών, κέντρων εξουσίας (παλάτι, στρατός) και συνολικά της αντίληψης του κράτους έκτακτης ανάγκης, οι αντιφάσεις του οποίου είχαν οξυνθεί μέσα στις πολλαπλές εκδοχές της πολιτικής κρίσης της δεκαετίας του '60 με αποκορύφωμα τη δικτατορία.

Αυτή η μεταλλαγή αποτυπώνει και μια ευρύτερη διεργασία: την ολοκλήρωση της μετατόπισης της Αριστεράς εντός μιας στρατηγικής *εσωτερικής* προς τις δομικές μορφές της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Τάση την οποία θα επιτείνει και η προοπτική της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ.

Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγουν και οι *κοινωνικοί όροι* αυτής της ηγεμονίας. Υποστηρίζουμε ότι σε ένα σημαντικό βαθμό αυτή η ηγεμονία του εκσυγχρονιστικού προτάγματος

εντός του πολιτικού λόγου της Αριστεράς οφείλεται και στην καθοριστική παρουσία των στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης και την ειδική πολιτική συμπεριφορά που αυτά επέδειξαν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Τα στρώματα αυτά έδειξαν ήδη από τη δεκαετία του '60 στοιχεία ενός πολιτικού ριζοσπαστισμού, που εντάθηκε στη δεκαετία του '70 (μέσα από τη σημαντική δραστηριοποίηση του φοιτητικού κινήματος). Αυτός ο ριζοσπαστισμός αποτύπωνε και μια αντίφαση του μετεμφυλιακού κράτους: ενώ ο οικονομικός ρόλος αυτών των στρωμάτων αναβαθμιζόταν, εντούτοις η διατήρηση ενός αυταρχικού πλαισίου δεν επέτρεπε και μια αντίστοιχη *πολιτική αναγνώρισή* τους. Την πολιτική επικύρωση του αναβαθμισμένου ρόλου τους θα προσπαθήσουν να πετύχουν και μέσα από την πολιτική τους μετατόπιση προς την Αριστερά και το ΠΑΣΟΚ. Αυτή η ριζοσπαστικοποίηση δεν σήμαινε όμως και μια πλήρη αναίρεση του κοινωνικού προσδιορισμού τους και πιο ειδικά αυτού που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως το *τεχνοκρατικό* ιδεολογικό υποσύνολο. Με αυτή την έννοια, η συλλογική αναγνώριση στη μία ή την άλλη παραλλαγή του σοσιαλιστικού προτάγματος δεν αναιρούσε και την παράλληλη αναφορά στη δυνατότητα της επιστήμης και της σύγχρονης τεχνικής να επιλύσει κοινωνικά προβλήματα, την επιδίωξη να δώσουν τεχνικές απαντήσεις σε μια σειρά από «καθυστερήσεις» της ελληνικής κοινωνίας, την αίγλη που είχε σε αυτά τα στρώματα το όραμα μιας Ελλάδας «σύγχρονης», ό,τι και αν σήμαινε αυτό. Καθώς μάλιστα τα στρώματα αυτά όλο και πιο γρήγορα εκτόπιζαν παραδοσιακά στελεχικά δίκτυα εντός των αριστερών κομμάτων (των παλιών ανταρτών ή αγωνιστών στα κόμματα της Αριστεράς, των παλιών πολιτευτών του Κέντρου στο ΠΑΣΟΚ) και καθώς αποτελούσαν τους βασικούς τροφοδότες των κομμάτων της Αριστεράς, επόμενο ήταν να φέρουν μαζί τους και τις όψεις του ιδεολογικού καθορισμού τους, κατά συνέπεια και την ιδιαί-

τερη αναφορά σε μια αντίληψη προοδευτικού ή σοσιαλιστικού εκσυγχρονισμού²⁹.

Εκείνη την περίοδο διαμορφώθηκε ένα ολόκληρο θεωρητικό οπλοστάσιο για την κατάδειξη των στοιχείων υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Φαινομενικά αυτές οι αναλύσεις είχαν ένα ριζοσπαστικό χαρακτήρα: Από τη μια, γιατί απέδιδαν ευθύνες για αυτή την «υπανάπτυξη» ή «εξαρτημένη ανάπτυξη» στις δυνάμεις του ιμπεριαλισμού. Από την άλλη, γιατί αποδέχονταν ένα όραμα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Υπάρχει όμως μια κρίσιμη μετατόπιση: η υποτίμηση της ιστορίας των ταξικών αγώνων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό προς όφελος της ανάδειξης των υποτιθέμενων στρεβλώσεων, είτε με τη μορφή του διογκωμένου κράτους και του υπεράριθμου δημοσιοϋπαλληλικού προσωπικού είτε με τη μορφή της βαρύτητας των μεταπρατικών κομματιών του ελληνικού κεφαλαίου και της απουσίας ενδογενούς ανάπτυξης. Όμως έτσι ξαναγραφόταν ουσιαστικά η ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και προβαλλόταν η αντίθεση ανάμεσα σε μια υποτιθέμενη ομαλή ανάπτυξη της παραγωγής και του εποικοδομήματος και τις κάθε λογής στρεβλώσεις και αποκλίσεις από αυτόν τον κανόνα. Έτσι μεγάλα κομμάτια της νέας μικροαστικής τάξης μπορεί να συντάσσονταν με ένα κλίμα αντικαπιταλισμού –και κυρίως αντιιμπεριαλισμού– εκείνης της περιόδου, όμως, έστω και έμμεσα, πρόβαλλαν ως εναλλακτική διεξοδο όχι την πάλη των λαϊκών μαζών, αλλά την ομαλή καπιταλιστική ανάπτυξη (έστω και με προοδευτικό πρόσημο).

Τρεις είναι οι κόμβοι αυτών των τοποθετήσεων που διατηρούν ακόμη την αξία τους, μια που σε αυτούς εξακολουθεί να

29. Ειδικά στο ΠΑΣΟΚ η πορεία μετάβασης προς την εξουσία σήμανε και μεγαλύτερη βαρύτητα των λεγόμενων «τεχνοκρατών», που θα αναλάβουν και μεγάλο μέρος της διαμόρφωσης του κυβερνητικού προγράμματός του, ειδικά στην μετά το 1977 περίοδο (Σπουρδαλάκης 1998).

στηρίζεται, άμεσα ή έμμεσα, και η τρέχουσα απολογητική του εκσυγχρονισμού: Πρώτον, η αδυναμία διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλισμού και συγκρότησης μιας επαρκούς οικονομικής βάσης. Δεύτερον, ο υπερτροφικός ρόλος του κράτους ως μηχανισμού απόσπασης και αναδιανομής προσόδου. Τρίτον, η διατήρηση ενός φάσματος από πρακτικές πελατειακού κράτους στη θέση των πρακτικών συλλογικής διαπραγμάτευσης και ομαλού καπιταλιστικού ανταγωνισμού που υπάρχουν στους αναπτυγμένους σχηματισμούς.

Και στα τρία σημεία χαρακτηριστική είναι η σύμφυση αναλυτικών σφαλμάτων και παρερμηνειών και η ηγεμονία μιας *κανονιστικής* οπτικής για την καπιταλιστική ορθολογικότητα. Από τη μια, υποτιμάται η πραγματική δυναμική της *μονοπωλιακής συσσώρευσης* στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και παραγνωρίζεται το γεγονός ότι οι ελληνικές ιδιαιτερότητες (διατήρηση μικρών επιχειρήσεων, μικροϊδιοκτησία, απουσία ανάπτυξης ορισμένων κλάδων) δεν αποτελούν στρεβλώσεις ή απομακρύνσεις από κάποιο ιδεότυπο, αλλά αποτυπώνουν την ιστορία των ταξικών αγώνων και της ένταξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Από την άλλη, υποτιμάται η σημασία που είχε η συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού ως μηχανισμού εξασφάλισης της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Υποτιμάται ταυτόχρονα το γεγονός ότι η όποια διεύρυνση της λειτουργίας του κράτους ως εργοδότη δεν προέκυψε κύρια από κάποια απόκλιση από κανόνες ούτε από κάποια ενδογενή τάση του κράτους να εκμεταλλεύεται την κοινωνία, αλλά ως αποτέλεσμα πραγματικών κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων (συμπεριλαμβανομένων και επαναστατικών καταστάσεων), από τις οποίες προέκυπτε η ανάγκη της σύναψης κοινωνικών συμμαχιών και μέσω της προσφοράς απασχόλησης στο δημόσιο. Ομοίως, παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η δυνατότητα σταθερής απασχόλησης στο δημόσιο (ένα σχετικά

μεταγενέστερο φαινόμενο που οφείλεται εν μέρει και στις διεκδικήσεις και κινητοποιήσεις των δημοσίων υπαλλήλων) λειτουργούσε και ως ένας *συνολικός διαμορφωτής* των εργασιακών σχέσεων και ως ένας μοχλός ανατίμησης της εργατικής δύναμης, καθώς ο ιδιωτικός τομέας έπρεπε να υπερκαλύπτει μισθολογικά το δέλεαρ της σταθερής εργασίας που προσέφερε το δημόσιο. Τέλος, υποβαθμίζεται το γεγονός ότι οι πελατειακές σχέσεις αποτελούσαν και αυτές μια μορφή –καθορισμένη από ειδικές συγκυρίες– σύναψης κοινωνικών συμμαχιών, που σχετιζόταν και με την ιστορική βαρύτητα των στρωμάτων της μικρής ιδιοκτησίας³⁰.

Για τους θεωρητικούς του εκσυγχρονισμού όλα αυτά έχουν ως συνέπεια να μην προχωρά η αναγκαία ιστορική πορεία διάλυσης των παραδοσιακών κοινωνικών μορφών και έτσι να μην ολοκληρώνεται ένα ιστορικά αναγκαίο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού. Έτσι ο εκσυγχρονισμός ορίζεται ως το αντίθετο των «παραδοσιακών» μορφών. Βέβαια, εδώ υπάρχει πρόβλημα με την αναλυτική ασάφεια της έννοιας της «παράδοσης». Για παράδειγμα: η αγροτική μικρή ιδιοκτησία (που

30. Ο Δ. Γραβάρης ορθά τονίζει ότι οι πελατειακές σχέσεις όχι μόνο δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τις παραγωγικές σχέσεις, αλλά και ότι σε μεγάλο βαθμό υπερτονίζεται η βαρύτητά τους στη διαμόρφωση της μεταπολεμικής Ελλάδας. Νομίζουμε ότι το παράθεμα που ακολουθεί το αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο: «Χαρακτηριστικό του ότι οι σχέσεις πατρωνείας - πελατείας δεν αποτέλεσαν τον μοναδικό και ενδεχομένως ούτε τον κυρίαρχο τρόπο εκπροσώπησης στο ελληνικό πολιτικό σύστημα από τη μεταπολεμική περίοδο και μεταγενέστερα είναι ότι σημαντικές μακρο-αποφάσεις, όπως για παράδειγμα η αναθεώρηση του φορολογικού συστήματος το 1955, η υποτίμηση της δραχμής έναντι του αμερικανικού δολαρίου το 1953, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, η άτοκη κατάθεση των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων στις τράπεζες για αρκετές δεκαετίες, η συνθήκη σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ κ.λπ., δεν διαμεσολαβήθηκαν από τις περίφημες σχέσεις πατρωνείας - πελατείας ούτε νομιμοποιήθηκαν με βάση αυτές τις σχέσεις» (Γραβάρης 2002: 99).

καθαυτή προϋποθέτει την ανάπτυξη του καπιταλισμού) αποτελεί παραδοσιακή ή σύγχρονη μορφή; Η ίδια η ανάπτυξη του κράτους και η επέκταση των μηχανισμών του (γιατί πρέπει να υπάρχει το κράτος για μπορεί να παίξει έναν έστω και στρεβλό ρόλο του) ανήκει στην «παράδοση»;

Στα βασικά σημεία της πολεμικής για το έλλειμμα εκσυγχρονισμού η πρώτη οκταετία του ΠΑΣΟΚ θα προσφέρει ένα επιπλέον σημείο οριοθέτησης: την πολεμική στο λαϊκισμό. Αυτή η πολεμική θα έχει πολλές όψεις και πολλές πηγές: Άλλοι εντόπιζαν την απόσταση ανάμεσα στη λαϊκίστικη ρητορεία του ΠΑΣΟΚ και τα πραγματικά λαϊκά συμφέροντα, άλλοι εξέφραζαν –ρητά ή άρητα– την αντίθεσή τους στις όποιες πραγματικές παραχωρήσεις έγιναν προς τα λαϊκά συμφέροντα, ενώ άλλοι απλώς δεν ανέχονταν την πολιτική και κοινωνική αισθητική των λαϊκών στρωμάτων ή τον τρόπο με τον οποίο οι κυβερνητικές διακηρύξεις αναπαρήγαν μια εικόνα διχοτόμησης του πολιτικού σκηνικού και των κοινωνικών δυνάμεων.

Κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι όντως το ΠΑΣΟΚ της πρώτης τετραετίας και του τέλους της δεύτερης αρκετές φορές κατέφυγε σε μια φαινομενικά φιλολαϊκή ρητορεία για να καλύψει πολιτικές που ήταν αντίθετες προς τα λαϊκά συμφέροντα. Ούτε μπορεί κανείς να παραβλέψει ότι η γενική επίκληση του λαού «των μη προνομιούχων» προσπαθούσε να ενσωματώσει διαφορετικά και όχι απαραίτητως σύμμαχα κοινωνικά στρώματα (τα ίδια πάντως στα οποία απευθυνόταν και η παραδοσιακή Αριστερά...) και μυστικοποιούσε τις κοινωνικές αντιθέσεις³¹. Αυτό όμως δεν μπορεί να μας κάνει να απολέσουμε την ουσία της όλης πολεμικής απέναντι στο λαϊκισμό. Για πρώτη φορά στο στόχαστρο της πολεμικής της αριστερής

31. Για τα όρια και τις αντιφάσεις της προσέγγισης του ΠΑΣΟΚ υπό το πρίσμα της θεωρίας του «λαϊκισμού» βλ. Σακελλαρόπουλος 2001.

διανόησης για το ανολοκλήρωτο του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού στον τόπο μας δεν βρίσκονταν μόνο οι μερίδες του κεφαλαίου, αλλά και η πολιτική των παραχωρήσεων προς τα λαϊκά στρώματα, συχνά δε τα ίδια τα λαϊκά στρώματα και οι –έστω και αντιφατικές– πολιτισμικές πρακτικές και πολιτικές αναγνωρίσεις τους. Δεν είναι τυχαίο ότι στην ίδια περίοδο λαμβάνει χώρα μια μετατόπιση και στον πολιτικό λόγο της Δεξιάς, καθώς από τον έντονο αντικομμουνισμό που χαρακτηρίζει την αβερωφική περίοδο περνούμε στην επιθετική προβολή ενός νεοφιλελεύθερου προγράμματος που αντιπαράθετει τη «λαϊκίστικη» πολιτική παροχών στη συνετή πολιτική των περικοπών στις κοινωνικές δαπάνες και των ιδιωτικοποιήσεων. Για πρώτη φορά η εκ δεξιών και η εξ αριστερών προβολή του αιτήματος του εκσυγχρονισμού αρχίζει να βρίσκει έναν κοινό τόπο³².

Η κριτική στην εγκατάλειψη του οικονομικού σταθεροποιητικού προγράμματος στα 1987-'88 θα συμπυκνώσει τη σύγκλιση ανάμεσα στην αριστερή και τη δεξιά πολεμική στο λαϊκισμό. Η σημασία της μετατόπισης δεν θα πρέπει να μας ξεφύγει: Για πρώτη φορά και ένα τμήμα της Αριστεράς αρχίζει να βλέπει τις κυβερνητικές παραχωρήσεις όχι ως αποτέλεσμα πίεσης των λαϊκών στρωμάτων, αλλά ως απόκλιση από μια ορθή πολιτική. Η δημοσιονομική σταθερότητα, δηλαδή η λιτότητα και η ανάκληση των πολιτικών αναδιανομής εισοδήματος, αρχίζει να παρουσιάζεται ως τμήμα μιας εκσυγχρονιστικής

32. Σε αυτό το πλαίσιο, αναγκαίες είναι και οι θεωρητικές μεταλλάξεις, όπως για παράδειγμα η υπεράσπιση των λαϊκών κατακτήσεων να βαφτίζεται προκαπιταλιστική πρακτική. «Τα αιτήματα να προστατευτεί η απασχόληση, να κατοχυρωθούν συντεχνιακά συμφέροντα και να υπαρξει παρέμβαση στην οικονομία προέρχονται από την προ-καπιταλιστική εποχή και συναρθρώνονται με τον αστικό πολιτικό λόγο» (Λυριντζής 1990: 53). Καθόλου τυχαία και όλη η τότε συζήτηση για τις βλαβερές συνέπειες του λαϊκισμού στην οικονομία, που θεωρείται μια μορφή στρεβλού ελέγχου (Καζάκος 1990).

πολιτικής. Αλλά και η συγκυρία της σκανδαλογίας θα αποτελέσει ένα αντίστοιχο πεδίο σύγκλισης. Στο λαϊκισμό θα προστεθεί η «ρεμούλα», απέναντι στην οποία θα υψωθεί το αίτημα για μια καθαρή και χωρίς παραβιάσεις του ενδοαστικού ανταγωνισμού καπιταλιστική ανάπτυξη.

Στο βαθμό που η βασική διαχωριστική γραμμή αρχίζει να ορίζεται με βάση τη στάση απέναντι στα σκάνδαλα (και το ΠΑΣΟΚ ως πολιτικό εκφραστή τους), με συμβολική συμπίκνωση τη συγκυβέρνηση Τζαννετάκη, η πολεμική στο όνομα του εκσυγχρονισμού αρχίζει να βάζει στο στόχαστρο όχι μόνο το ΠΑΣΟΚ, αλλά και την κοινωνική βάση του. Τα εργατικά και λαϊκά στρώματα που πολώνονται προς τα εκεί αρχίζουν να αντιμετωπίζονται υπό το πρίσμα ενός ιδιότυπου ιδεολογικού ρατσισμού: Είτε θεωρούνται πεπλανημένα είτε κατηγορούνται ότι απολαμβάνουν ή διεκδικούν παροχές με τρόπο ανάρμοστο. Το στοιχείο αυτό προλειαίνει το έδαφος για την εκσυγχρονιστική ρητορεία της δεκαετίας του '90, που ρητά θα βάλει στο στόχαστρό της τις πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία τώρα ορίζονται ως αντίπαλοι του εκσυγχρονιστικού προτάγματος.

Δεν είναι τυχαίο ότι στο τέλος της δεκαετίας του '80, όταν στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ θα διατυπωθεί το αίτημα μιας άλλης κατεύθυνσης με στόχο την απαλλαγή από το βάρος των κοινωνικών συμμαχιών και την υιοθέτηση μιας πιο επιθετικής αστικής στρατηγικής, αρχίζει και εκεί να προτάσσεται το αίτημα του εκσυγχρονισμού, με χαρακτηριστικότερο εκφραστή από ένα σημείο και μετά τον Κ. Σημίτη.

2.1.3 Ο εκσυγχρονισμός ως θεωρητική κατασκευή

Σε αυτή τη βάση μπορούμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται στη δεκαετία του '90 το αίτημα του εκσυγχρονισμού. Ας μην ξεχνάμε ότι η συγκυρία του 1989 και η όλη συζήτηση περί της «κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλι-

σμού» θα οδηγήσει σε σημαντικές μετατοπίσεις εντός της αριστερής διανόησης και σε απομάκρυνση από μια σειρά θεμελιωδών παραδοχών της Αριστεράς. Σε αυτό το σημείο θεωρούμε αναγκαίο να κάνουμε μια παρέκβαση και να αναφερθούμε σε μέρος της πρόσφατης θεωρητικής συζήτησης περί εκσυγχρονισμού.

Ο Δ. Χαραλάμπης ήδη από το 1990 αποτυπώνει με τον καλύτερο τρόπο αυτή τη μετατόπιση, αφού προσπαθεί να συγκροτήσει με ένα συνολικό θεωρητικό τρόπο τη γενεαλογία του εκσυγχρονιστικού αιτήματος, αλλά και να καταδείξει την ύπαρξη σε όλη τη νεότερη ελληνική ιστορία ενός ελλείμματος εκσυγχρονισμού (Χαραλάμπης 1990). Αν ορίζαμε τον κατά Χαραλάμπη εκσυγχρονισμό, θα λέγαμε ότι είναι ουσιαστικά η δυνατότητα οργάνωσης μορφών θεσμικής συναίνεσης μέσα από ορθολογικούς κανόνες εντός ενός δομημένου και θεσμοθετημένου πολιτικού συστήματος. Αυτός ο ορισμός εμπεριέχει μια κρίσιμη μετατόπιση (σε σχέση και με κλασικές μαρξιστικές θέσεις, αλλά και με τοποθετήσεις του ίδιου του συγγραφέα [Χαραλάμπης 1985]). Σύμφωνα με αυτόν, εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και μεν έχουμε σύγκρουση (κατά τον συγγραφέα ανάμεσα σε δύο ανταγωνιστικές ορθολογικότητες), η οποία όμως, για να έχουμε αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής, ισορροπεί σε μια αντικειμενική συμβολαιακή ορθολογικότητα, που ενυπάρχει στον τρόπο παραγωγής και επιτρέπει την αναπαραγωγή του (Χαραλάμπης 1990: 158-9). Αυτό ορίζει και την πολιτική αναγκαιότητα: τη στρατηγική του εκσυγχρονισμού ως επιδίωξη αυτής της ειδικά καπιταλιστικής ορθολογικότητας³³.

33. Κατά την γνώμη μας αυτή η επιδίωξη μιας καθαρής καπιταλιστικής ορθολογικότητας μάλλον παραπέμπει σε μια φανταστική ιδεολογική κατασκευή. Άλλωστε «πελατειακές σχέσεις» απαντώνται και σε αρκετές «ανεπτυγμένες» καπιταλιστικές χώρες (Σακελλαρόπουλος 2001: 230 κ. εξ.).

Γι' αυτό το λόγο και ο Χαραλάμπης θεωρεί ότι όλες οι τυπικές δημοκρατικές μορφές στην ελληνική πολιτική ιστορία λίγο-πολύ δεν εκπληρούσαν το τυπικό δημοκρατικό πρόσημό τους, αφού η ανάπτυξη μορφών εξωθεσμικής συναίνεσης (πελατειακές σχέσεις, συχνά συνδυαζόμενες με αυταρχικές τομές) δεν επέτρεπαν στην τυπική συμμετοχή των πολιτών να μετασχηματίζεται σε ουσιαστική άρθρωση ορθολογικών συμβολαϊκών πρακτικών.

Με αυτό τον τρόπο θεωρεί ότι όλη η προδικτατορική περίοδος χαρακτηρίζεται από μια αντίφαση ανάμεσα στην καπιταλιστική ανάπτυξη και την απουσία εκείνων των πολιτικών μορφών που θα επέτρεπαν να αναπτυχθούν στοιχεία συμβολαϊκού ορθολογισμού. Έτσι ορίζει μια σύγκρουση ανάμεσα σε «αυταρχισμό» και «εκσυγχρονισμό», όπου ο δεύτερος θα σήμαινε την προσαρμογή του πολιτικού συστήματος στις νέες απαιτήσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής (Χαραλάμπης 1990: 198 κ. εξ.).

Κάτω από αυτό το πρίσμα, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι σε όλη την έκταση του βιβλίου αντιμετωπίζει την πρόσδεση στην ΕΟΚ ως αναγκαίο στοιχείο κάθε πρότασης εκσυγχρονισμού. Σημαντικό όμως είναι και το γεγονός ότι η πολιτική κρίση της δεκαετίας του '60 αντιμετωπίζεται μέσα από την οπτική της σύγκρουσης ανάμεσα σε αυταρχικές και εκσυγχρονιστικές κατευθύνσεις (Χαραλάμπης 1990: 224 κ. εξ.).

Για το Χαραλάμπη δεν υπάρχει ουσιαστικά η ιστορία της ταξικής πάλης που διαμόρφωνε ειδικές κάθε φορά πολιτικές μορφές (κάτι που, για να πούμε ένα απλό παράδειγμα, θα εξηγούσε γιατί η πίεση των λαϊκών στρωμάτων στο 19ο αιώνα επέβαλε την κατοχύρωση και αργότερα επέκταση του εκλογικού δικαιώματος). Αντίθετα, αυτό που έχουμε είναι μια ιστορία των από τα πάνω στρεβλώσεων που οδηγούν στην απουσία της συμβολαϊκής ορθολογικότητας και τις πελατειακές σχέσεις.

Ο Χαραλάμπης επιμένει σε αυτά τα σημεία και σε επόμενες τοποθετήσεις του (Χαραλάμπης 1996). Εκεί, κρίσιμες τομές στην ιστορία των ταξικών συγκρούσεων (όπως η καθολική ψηφοφορία) αντιμετωπίζονται ως στρατηγική ελέγχου από τη μεριά της κεντρικής εξουσίας μέσω του μηχανισμού της πατρωνίας, στρατηγική που αναιρεί την «έννοια του κοινωνικού συμβολαίου ως αναστοχαστικής, ανακατασκευαστικής έννοιας κατανοητής και ορθολογικής τεκμηρίωσης της πολιτικής θέσμησης της ελευθερίας» (Χαραλάμπης 1996: 303). Ως αποτέλεσμα, δεν συγκροτείται μια υπερατομική –καπιταλιστική– ορθολογικότητα, αλλά ένας ατομικιστικός ωφελιμισμός εντός μη ορθολογικών διαπροσωπικών σχέσεων, που φαλκιδεύει την κοινωνική ορθολογικότητα. Ουσιαστικά, εδώ δεν έχουμε μόνο την επιδίωξη ενός ανεύρετου για ιστορικούς λόγους καπιταλισμού, αλλά και τη ρομαντική αναπόληση μιας συλλογικής καπιταλιστικής ορθολογικότητας που όμοια της μόνο σε ένθερμους απολογητές του καπιταλισμού ως μηχανισμού αυτόματου εξορθολογισμού μπορεί κανείς να βρει. Αποτελεί ένα ιστορικά ενδιαφέρον στοιχείο ότι είναι αριστεροί διανοούμενοι αυτοί που διαπιστώνουν το μεγάλο ορθολογικό δυναμικό μιας ομαλά αναπτυγμένης καπιταλιστικής κοινωνίας.

Αλλά και ο Κ. Τσουκαλάς κατέχει μια σημαντική θέση στην όλη συζήτηση³⁴. Ας μην ξεχνάμε ότι προσέφερε ένα ολόκληρο θεωρητικό οπλοστάσιο για τις στρεβλώσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: την εξωελληνική συγκρότηση της ελληνικής αστικής τάξης (Τσουκαλάς 1977), την υπερβολική βαρύτητα του κράτους, την πολυσθένεια των κοινωνικών υποκειμένων (Τσουκαλάς 1986). Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό συγκεκριμένες παράμε-

34. Για μια κριτική των κοινωνιολογικών θέσεων του Τσουκαλά βλ. Λεβαδίτης 1993.

τροι αποκλείουν το πλήρες ξεδίπλωμα της καπιταλιστικής ορθολογικότητας. Από τη μια, ο υπερτροφικός ρόλος του κράτους, που συγκροτείται ως βασικός μηχανισμός προσπορισμού και αναδιανομής προσόδου, αλλά και ως επίδικο αντικείμενο της σύγκρουσης των κοινωνικών συμφερόντων, που κατεξοχήν ορίζονται ως απόπειρες να διεκδικήσουν μερίδιο της κρατικής προσόδου (Τσουκαλάς 1983, Τσουκαλάς 1986). Από την άλλη, αναδεικνύει την αδυναμία να περιγραφούν κοινωνικές τάξεις και υποκείμενα με σαφές περίγραμμα, αφού μια σειρά από πολλαπλές εργασιακές και οικονομικές πρακτικές –άρα και ταξικές εντάξεις– συγκροτούν πολυσθενή κοινωνικά υποκείμενα, που συνεπάγονται αντίστοιχα αντιφατικές πολιτικές πρακτικές, οι οποίες καθιστούν αδύνατη την άρθρωση πολιτικών προγραμμάτων γύρω από ταξικές οριοθετήσεις και επομένως υπονομεύουν την πραγματική απήχηση και πολιτική αποτελεσματικότητα ενός αντικαπιταλιστικού προγράμματος. Το ενδιαφέρον στοιχείο των αναλύσεων του Τσουκαλά είναι ότι, από όλους τους συμμετέχοντες στη σχετική συζήτηση, είναι αυτός που επιμένει περισσότερο να εντάσσεται εντός του αναλυτικού πλαισίου του σύγχρονου μαρξισμού. Αυτό έχει και μια αντίστροφη συνέπεια: θα είναι αυτός που κυρίως θα διατυπώσει από μια αριστερή οπτική το σχήμα της ελληνικής ανορθολογικής ιδιαιτερότητας. Σύμφωνα με αυτό, παρά την εν γένει ισχύ των βασικών μαρξιστικών αναλύσεων, στην ελληνική περίπτωση οι όροι διαμόρφωσης των κρατικών μηχανισμών και των μηχανισμών σύνταξης των κοινωνικών συμμαχιών κάνουν την κοινωνική πραγματικότητα να απομακρύνεται από τη δυνατότητα άρθρωσης μιας αντικαπιταλιστικής πολιτικής. Παρότι διαχωρίζεται από τους εύκολους απολογητές του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, συμπύπτει με αυτούς στη βασική διαπίστωση ότι στην ελληνική κοινωνία με τον έναν ή τον άλλο τρόπο υπάρχει ένα έλλειμμα καπιταλιστικής νεωτερικότητας και ορθολογικότητας.

Ένα σημαντικό άρθρο του (Τσουκαλάς [1993] 1996) αποτυπώνει αυτή την έστω και αντιφατική συμπόρευσή του με τις απολογητικές του εκσυγχρονισμού. Βασική θέση του Τσουκαλά είναι ότι, ενώ στην Ελλάδα μπορεί κανείς να διαπιστώσει σημαντικές επιτυχίες σε ό,τι θα ονομάζαμε «ατομική ορθολογικότητα» (καπιταλιστικού τύπου), εντούτοις δεν υπάρχει αντίστοιχη ανάπτυξη *συλλογικών ορθολογικών πρακτικών*, με την έννοια συλλογικών αξιών και κρατικών πρακτικών. Ακόμη περισσότερο, στην Ελλάδα οι ατομικές ορθολογικότητες είχαν ως αντικείμενο την *αξιοποίηση της επιρροής στο κράτος*. Αποτέλεσμα ήταν –εκτός των άλλων– και στοιχεία κοινωνικής ανομίας (Τσουκαλάς [1993] 1996: 156). Αυτό δείχνει και η υπερανάπτυξη άτυπων μορφών οικονομικής δραστηριότητας (Τσουκαλάς [1993] 1996: 167). Έτσι εξηγείται η αποτυχία διάφορων αναγκαίων εγχειρημάτων εκσυγχρονισμού (Τσουκαλάς [1993] 1996: 176 κ. εξ.), παρότι διαπιστώνει τον κίνδυνο μια ύστατη απόπειρα εκσυγχρονισμού να θίξει κατεξοχήν φτωχά στρώματα του πληθυσμού. Άλλες εκφράσεις του ίδιου προβλήματος θεωρούνται η αναζήτηση εργασίας στο δημόσιο, ενώ συνολικά «η φοροδιαφυγή, η πολλαπλή απασχόληση και η απουσία επαγγελματικής αξιοπρέπειας ή η ελλιπής πειθαρχία και το ελλιπές ήθος στην εργασία είναι εν γένει αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς» (Τσουκαλάς [1993] 1996: 169).

Βλέπουμε ότι εδώ για άλλη μια φορά προβάλλεται το όραμα –ή το αίτημα– μιας πραγματικής καπιταλιστικής ορθολογικότητας, η οποία με ένα θεωρητικά ιδιότυπο τρόπο ορίζεται ως προϋπόθεση της άσκησης μιας αριστερής πολιτικής. Θα λέγαμε όμως ότι αυτό δεν απέχει πολύ από το παραδοσιακό σχήμα της Αριστεράς ότι θα πρέπει το εργατικό κίνημα αρχικά να επιδιώξει την ανάπτυξη του καπιταλισμού και των παραγωγικών δυνάμεων, έτσι ώστε να εμφανιστούν πιο καθαρές και πιο σαφείς στα περιγράμματά τους οι κοινωνικές αντιθέσεις και σε αυτή την βάση θα είναι εφικτή η άσκηση μιας αντι-

καπιταλιστικής πολιτικής. Κατά κάποιον τρόπο θα πρέπει πρώτα να φτιάξουμε τον καπιταλισμό, για να μπορέσουμε στη συνέχεια να τον ανατρέψουμε ή έστω να τον μεταρρυθμίσουμε. Ωστόσο το αναλυτικό έλλειμμα παραμένει. Αφενός, γιατί δεν διακρίνονται οι πραγματικοί όροι *ηγεμονίας* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής –μέσα στις ειδικές πάντα συγκυρίες που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνικό σχηματισμό– και διαμορφώνεται ένα ομολογουμένως ασαφές σχήμα για τα χαρακτηριστικά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (αυτή η ιδιότυπη διαπίστωση ενός «ανεύρετου καπιταλισμού»). Αφετέρου, γιατί εξακολουθούμε να βρισκόμαστε εντός μιας ιστορικής ανάλυσης που στηρίζεται στην αντίληψη ότι υπάρχουν ιστορικοί ιδεότυποι, αναγκαία πρότυπα ιστορικής εξέλιξης, και επομένως αποκλίσεις από αυτά, αποκλίσεις που παίρνουν τη μορφή της στρέβλωσης, της ιστορικής αστοχίας. Όμως έτσι διαγράφεται, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, η ίδια η ιστορικότητα και η δραστικότητα της πάλης των τάξεων και συγχέονται αναλυτικά και αξιολογικά στοιχεία.

Η Ρόη Παναγιωτοπούλου (Παναγιωτοπούλου 1996), από τη μεριά της, δεν κάνει καμιά προσπάθεια να ενσωματώσει ή να συναρθρώσει το αίτημα του εκσυγχρονισμού με κάποια κριτική των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Εδώ το πρόβλημα τίθεται με τρόπο σαφή: υπάρχει ένα έλλειμμα –καπιταλιστικής– ορθολογικότητας στην ελληνική κοινωνία και το αίτημα για εκσυγχρονισμό σημαίνει μια «πορεία εξέλιξης η οποία θα βασίζεται στο κοινωνικό συμβόλαιο, θα συνεπάγεται δηλαδή την θέσμιση αποπροσωποποιημένων και «ορθολογικών» σχέσεων μεταξύ του πολίτη και της κοινωνίας» (Παναγιωτοπούλου 1996: 149).

Για την Παναγιωτοπούλου αποτελεί πραγματική ανάγκη να θυσιαστούν πολλά κεκτημένα συμφέροντα στο όνομα του εκσυγχρονισμού, ο οποίος ταυτίζεται με την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας: «πρέπει να επιβληθούν περιορι-

σμοί και να επιτευχθεί συλλογική πειθαρχηση και ενεργοποίηση [...] που σημαίνει ότι πολλά «κεκτημένα δικαιώματα» των πολιτών και αιτήματα για δικαιοσύνη θα πρέπει οικειοθελώς να περιοριστούν προς χάριν της ανταγωνιστικότητας και της αποδοτικότητας» (Παναγιωτοπούλου 1996: 151).

Και ποια είναι η αιτία για αυτό το έλλειμμα καπιταλιστικής ορθολογικότητας; Εδώ περνάμε από την πολιτική ανάλυση στην κοινωνική ψυχολογία: Η αιτία οφείλεται στην αδυναμία που διακρίνει την ελληνική κοινωνία να συγκροτηθεί το άτομο ως φορέας κάποιων ατομικών δικαιωμάτων. Αντίθετα, βαρύνουν πάρα πολύ τοπικιστικές ή οικογενειακές αναφορές, που όλες μαζί υπονομεύουν την ανάπτυξη ενός αποπροσωποποιημένου ατομικισμού δυτικού τύπου. Ως αποτέλεσμα, δεν υπάρχουν σταθερές αξίες που μπορούν να κατευθύνουν ορθολογικά την ατομική και συλλογική δράση, δεν συγκροτούνται κανόνες οι οποίοι θα τηρούνται κάτω από όλες τις συνθήκες. Αντίθετα, κατά την Παναγιωτοπούλου η τήρηση των κανόνων εξαρτάται από το συμφέρον του ατόμου σε μια δεδομένη στιγμή (Παναγιωτοπούλου 1996: 158). Αυτό οδηγεί στην πρόκριση του εφήμερου απέναντι στο στρατηγικό και τη δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς και το πολιτικό σύστημα. Πάντως η συγγραφέας διαπιστώνει με ελπίδα ότι όλο και περισσότεροι Έλληνες αρχίζουν και συνειδητοποιούν αυτό το έλλειμμα ορθολογικότητας.

Χωρίς να θέλουμε να υποτιμήσουμε τη συνοχή αυτού του επιχειρήματος, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι, εάν αυτό είχε αρθρωθεί εντός ενός παραδοσιακού συντηρητικού λόγου, θα μπορούσε να θεωρηθεί αναπαραγωγή της ρητορείας για τα «στραβά του ρωμαϊκού». Αν είχε διατυπωθεί από έναν ξένο πολιτικό παρατηρητή, θα λέγαμε ότι έχουμε έναν ιμπεριαλιστικά φορτισμένο λόγο, που εξακολουθεί να βλέπει τα Βαλκάνια και την Ελλάδα υπό το πρίσμα ενός ορισμένου «εξωτισμού» και αδυνατεί να συλλάβει τις πραγματικές κοινω-

νικές δυναμικές. Όμως αυτό που διαπραγματευόμαστε είναι ο τρόπος με τον οποίο μια ορισμένη κατηγορία διανοομένων συγκροτούν ως θεωρητικοί μια «φαντασιακή κοινότητα» στη θέση της ελληνικής κοινωνίας, μια φαντασιακή κοινότητα στην οποία σπεύδουν να δηλώσουν ότι δεν ανήκουν, την ορίζουν όμως ως πολιτικό αντίπαλο. Χαρακτηριστική άλλωστε είναι και η παρατήρηση ότι το αίτημα του εκσυγχρονισμού πρώτα διατυπώθηκε από διανοούμενους και μετά έγινε πολιτικό σύνθημα (Παναγιωτοπούλου 1996: 149). Για άλλη μια φορά ένα παλιό όραμα: οι διανοούμενοι έστω και έμμεσα να γίνονται βασιλιάδες... Έστω κι αν αυτό γίνεται νομιμοποιώντας μια εξαιρετικά επιθετική *ταξική στρατηγική*.

2.1.4 Είναι η Ελλάδα μια οπισθοδρομική κοινωνία;

Και εδώ θα πρέπει να θέσουμε ένα ερώτημα. Αν κάποιος εξωτερικός παρατηρητής κοιτάξει την ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του '90, με δυσκολία θα μπορέσει να διακρίνει μια παραδοσιακή ή οπισθοδρομική κοινωνία, μια κοινωνία στην οποία επί 170 χρόνια υπάρχει γενικά ένα έλλειμμα εκσυγχρονισμού ή –ακόμη περισσότερο– ένα έλλειμμα καπιταλισμού. Αντίθετα, αυτό που θα έβλεπε θα ήταν μια *αναπτυγμένη* καπιταλιστική κοινωνία με συγκεκριμένες αντιφάσεις και προβλήματα που αποτύπωσαν μια επίσης συγκεκριμένη ιστορία της πάλης των τάξεων, μια κοινωνία όπου δύσκολα μπορεί κανείς να πει ότι δεν υπάρχουν τα κλασικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής κοινωνίας: μονοπωλιακή συσσώρευση, ηγεμονία της σχετικής υπεραξίας, λειτουργία της αγοράς, αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας, διαπλοκή με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, ένα αστικό κράτος, μια αστική δημοκρατία που λειτουργεί σχετικά ομαλά, γενίκευση της βασικής εκπαίδευσης και αύξηση της πανεπιστημιακής. Επομένως ποιο είναι το έλλειμμα *νεωτερικότητας* (ας χρησιμοποιήσουμε σε αυτό το σημείο την ορθή έννοια της διεθνούς θεωρητικής συζήτησης);

Από την άλλη, ακόμη κι αν όντως μπορεί κανείς να δει στην Ελλάδα στοιχεία διατήρησης του θρησκευτικού φαινομένου, στοιχεία ιδεολογικού ανορθολογισμού ή ενός ιδιότυπου εθνικισμού, γιατί κανείς δεν αποφάσισε να πει ότι οι ΗΠΑ, στις οποίες διατηρούνται εντονότατα στοιχεία θρησκευτικού φονταμενταλισμού και ενός ευρέως διαδεδομένου λευκού ρατσισμού, δεν είναι μια οπισθοδρομική κοινωνία με έλλειμμα εκσυγχρονισμού;

Όμως ο σκοπός μας δεν είναι να πούμε ότι οι κάθε λογής θιασώτες του εκσυγχρονισμού δεν έχουν επαφή με την πραγματικότητα. Αντίθετα, στη δεκαετία του '90 το αίτημα του εκσυγχρονισμού, τόσο ως πολιτικό και κυβερνητικό πρόγραμμα όσο και ως ιδεολογική οριοθέτηση, απομακρύνεται από την όποια αριστερή ρητορική και παίρνει τη μορφή μιας σαφούς *ταξικής στρατηγικής* ενάντια στα λαϊκά στρώματα. Αντίπαλοι του εκσυγχρονισμού παύουν να είναι (ή δεν είναι πια μόνο) οι παραδοσιακές ή ανορθολογικές δομές, αλλά και οι κοινωνικές κατακτήσεις και οι ταξικές προσδοκίες των κυριαρχούμενων στρωμάτων.

Ο Νικηφόρος Διαμαντούρος μας προσφέρει την αρχετυπική διατύπωση αυτής της μετατόπισης. Άλλωστε το κείμενό του (Διαμαντούρος 2000) επανέρχεται αρκετά συχνά στην πρόσφατη συζήτηση ως βιβλίο αναφοράς. Δεν θα πρέπει να μας διαφύγει ότι στο Διαμαντούρο από την αρχή βρισκόμαστε εκτός των μαρξιστικών αναφορών που σφράγισαν διάφορες άλλες εκδοχές του περί εκσυγχρονισμού λόγου. Αντίθετα, το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται είναι μιας μεταβεμπεριανής προσέγγισης της πολιτικής κουλτούρας, συνδυασμένης με την όλη προβληματική της μελέτης των πρακτικών λόγου. Όπως θα δείξουμε, ο Διαμαντούρος θα προσπαθήσει να διαμορφώσει ένα αναλυτικό πλαίσιο εντός του οποίου στην πλευρά του αντιεκσυγχρονισμού και της παράδοσης θα εντάσσεται ο κύριος όγκος των λαϊκών στρωμά-

των και ειδικά εκείνα που αποτέλεσαν τον κορμό του «κοινωνικού μπλοκ της αλλαγής»³⁵. Υποστηρίζουμε έτσι ότι είναι μια αφετηριακή τοποθέτηση ρητής άρθρωσης ενός ταξικού προγράμματος, που δεν είναι γενικά κι αφηρημένα εκσυγχρονιστικό, αλλά επιδιώκει την αναίρεση συγκεκριμένων κοινωνικών κατακτήσεων και ταξικών προσδοκιών. Γι' αυτό και πρέπει να δούμε το θεωρητικό σχήμα του Διαμαντούρου πιο αναλυτικά:

Σύμφωνα με το Διαμαντούρο, στην ελληνική κοινωνία υπάρχει έντονη παρουσία μιας «παρωχημένης πολιτικής κουλτούρας» (underdog political culture), η οποία είναι δύσπιστη απέναντι στον καπιταλισμό και την αγορά, προτιμά τον προστατευτισμό και την κρατική παρέμβαση και είναι προσκολλημένη σε προκαπιταλιστικές πρακτικές (Διαμαντούρος 2000: 40). Κατά το Διαμαντούρο αυτή η πολιτική κουλτούρα προϋποθέτει την απουσία μεγάλων ταξικών αποστάσεων στην ελληνική κοινωνία και χαρακτηρίζεται από έναν «ισοπεδωτικό εξισωτισμό» (Διαμαντούρος 2002: 50), ενώ εκφράζει παραδοσιακά και εσωστρεφή τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Απέναντι σε αυτή την παράδοση έχουμε κατά το Διαμαντούρο μια άλλη παράδοση (του εκσυγχρονισμού) που ευνοεί το μηχανισμό της αγοράς, το στρατηγικό ρόλο του κράτους στην προώθηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας και αποδέχεται το κόστος της ρήξης με το παρελθόν (Διαμαντούρος 2000: 58). Βλέπουμε λοιπόν ότι στο Διαμαντούρο δεν έχουμε μόνο την παραδοσιακή στο λόγο περί εκσυγχρονισμού διεκτραγώδηση των προβλημάτων της ελληνικής «καθυστέρησης», αλλά και μια ανάλυση που είναι κατεξοχήν σύγχρονη και αφορά τις ταξικές διαιρέσεις της μεταπολεμικής και μεταπολιτευτικής Ελλάδας και δεν μένει απλώς στη διατήρηση στοιχείων της Τουρκοκρατίας, έστω και

35. Για την έννοια αυτή βλ. Σακελλαρόπουλος 2001.

αν προσπαθεί να συγκροτήσει ένα σχετικά υπερχρονικό πλαίσιο ανάλυσης³⁶.

Δεν είναι τυχαίος ο τρόπος που αναλύει την περίοδο μετά το 1985, κατά την οποία θεωρεί ότι τα λαϊκά στρώματα, που προηγουμένως (την περίοδο 1974-'85) είχαν σημαντικές κατακτήσεις (οι οποίες αναίρεσαν την περιθωριοποίησή τους από το μετεμφυλιακό κράτος), όλο και περισσότερο έτειναν να λειτουργούν ως δυνάμεις περιορισμού της αναδιάρθρωτικής διαδικασίας και να αντιστέκονται στις αναγκαίες αλλαγές.

Έτσι λοιπόν έχουμε μια νέα τοπολογία των κοινωνικών δυνάμεων ως προς το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα. Εντός αυτής, το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών δυνάμεων που θα μπορούσαν να ενταχθούν στο εσωτερικό μιας λαϊκής συμμαχίας θεωρείται ότι ανήκει στις δυνάμεις αντίστασης στον εκσυγχρονισμό, αφού καταγράφεται «ένας ισοπεδωτικός εξισωτισμός ιδιαίτερα εμφανής στην κοσμοθεώρηση των μικροαστικών, αγροτικών και εργατικών στρωμάτων που ταυτίζονταν με αυτή την κουλτούρα και επιδίωκαν την επίτευξη μεγαλύτερης κοινωνικής ισότητας μέσω αναδιανεμητικών μάλλον παρά παραγωγικών μηχανισμών» (Διαμαντούρος 2000: 79). Επιπλέον, χαρακτηρίζονται από «έντονα εξατομικευτικές, προτιμησιακές και ιδιοποιητικές στάσεις και αντιλήψεις ως προς τα κοινωνικά οφέλη, που αντανakλούσαν, μεταξύ άλλων, τη βαθιά έλλειψη εμπιστοσύνης αυτής της κουλτούρας προς τον καπιταλισμό και τη λειτουργία της αγοράς» (Διαμαντούρος

36. «Η ένταση που δημιουργεί στο εσωτερικό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων-εκφραστών της παρωχημένης κουλτούρας αυτή η προοπτική της μόνιμης ανατροπής του συσχετισμού δυνάμεων εξηγεί εν πολλοίς την όξυνση των σχέσεων μεταξύ των φορέων-εκφραστών των δύο παραδόσεων, που τα τελευταία χρόνια τείνει να επεκταθεί σε ολόενα και ευρύτερους χώρους της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας» (Διαμαντούρος 2000: 15). «[Ο όρος underdog] παραπέμπει σε άτομο ή σύνολο που πιθανολογείται ότι θα εξέλθει χαμένο από έναν αγώνα ή μια σύγκρουση» (Διαμαντούρος 2000: 17).

2000: 80). Είναι σαφές ότι η τοποθέτηση περί εκσυγχρονισμού χάνει τις όποιες αντικαπιταλιστικές αναφορές της και ορίζεται με σαφήνεια στη βάση της τοποθέτησης υπέρ ή κατά του καπιταλισμού.

Για το Διαμαντούρο ο λαϊκισμός ορίζεται ως μια ορισμένη μορφή αντικαπιταλισμού απέναντι στην οποία τοποθετεί τη μεταρρυθμιστική πτέρυγα της ελληνικής πολιτικής σκηνής, στην οποία σπεύδει να τοποθετήσει τρία πολιτικά ρεύματα: το ΚΚΕ εσ., την εκσυγχρονιστική πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ υπό τον Κ. Σημίτη και τη φιλελεύθερη πτέρυγα της ΝΔ υπό το Γ. Ράλλη.

Ο Διαμαντούρος είναι αρκετά οξυδερκής, ώστε να διακρίνει την εκσυγχρονιστική δυναμική από το μετεμφυλιακό κράτος και να αντιλαμβάνεται την καθοριστική σημασία που είχε η συγκρότηση του κοινωνικού μπλοκ της αλλαγής. Από την άλλη, θεωρεί ότι τόσο η ιστορική ηγεσία του ΠΑΣΟΚ όσο και το ΚΚΕ δεν κατάφεραν να μεταστρέψουν τη δυναμική αυτή προς την κατεύθυνση προώθησης ενός εγχειρήματος –καπιταλιστικής– αναδιάρθρωσης, αλλά αντίθετα ενίσχυσαν τα στοιχεία της παρωχημένης κουλτούρας και μια λογική «αποζημιωτικής δικαιοσύνης», μέσα από μια μεγάλη αναδιανομή υλικών και συμβολικών πόρων του κράτους (Διαμαντούρος 2000: 92-3). Σε αυτή τη βάση, ορίζει ευθέως ως καθοριστική παράμετρο, που καθυστέρησε και ανέβαλε τον εκσυγχρονισμό, την ισχυροποίηση αυτών των στρωμάτων και των κεκτημένων τους. Μπορεί έτσι να οικτρίζει την αποτυχία του πρώτου σταθεροποιητικού προγράμματος να ανακόψει αυτή την αναδιανεμητική λογική και να περιορίσει την ισχυροποίηση των συλλογικών αναπαραστάσεων των λαϊκών στρωμάτων απέναντι στις δυνάμεις του κεφαλαίου. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μεγάλοι εργατικοί αγώνες των αρχών της δεκαετίας του '90 αντιμετωπίζονται από το Διαμαντούρο ως μάχες οπισθοφυλακής της παρωχημένης κουλτούρας απέναντι στις δυνάμεις

του εξορθολογισμού και της αναδιάρθρωσης (Διαμαντούρος 2000: 100).

Έχουμε έτσι ένα συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο, όπου η λογική του εκσυγχρονισμού αποσυνδέεται τόσο από τις όποιες υποτιθέμενα αρνητικές συνέπειες της εξάρτησης όσο και από την όποια ανεπάρκεια της ελληνικής αστικής τάξης. Αντίθετα, θεωρείται ότι το βασικό εμπόδιο είναι οι ταξικές προσδοκίες των λαϊκών στρωμάτων. Απουσιάζει η προσπάθεια το εκσυγχρονιστικό αίτημα να παρουσιαστεί ως υπερταξική αναγκαιότητα και γίνεται μια ανοιχτά ταξική στρατηγική, στρατηγική εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων (του κεφαλαίου) που επιδιώκουν να συγκρουστούν με την παρωχημένη πολιτική κουλτούρα³⁷. Αν μη τι άλλο, η τοποθέτηση του Διαμαντούρου χαρακτηρίζεται για την ελικρινειά της.

Είναι προφανές ότι εδώ δεν έχουμε απλώς και μόνο μια προβληματική της «καθυστέρησης». Αντίθετα, έχουμε μια προβληματική της ανταγωνιστικότητας και της αναδιάρθρωσης. Εντασσόμενη όμως σε ένα πλαίσιο ελλείμματος νεωτερικότητας, αποκτά μια διπλή σημασία: Από τη μια, λειτουργεί μυστικοποιητικά, αφού μετατρέπει ένα ερώτημα ταξικών στρατηγικών σε ένα ερώτημα ιστορικής προόδου. Από την άλλη, λειτουργεί και αποκαλυπτικά: Επιτέλους, ως αντίπαλος του εκσυγχρονισμού ορίζεται ο ιστορικά διαμορφωμένος αντικαπιταλισμός των λαϊκών στρωμάτων. Για το Διαμαντούρο (αντίθετα π.χ. από το Χαράλαμψη) δεν έχουμε απλώς την αναζήτηση των όρων καλύτερης, ορθολογικότερης και πιο συναινετικής (δυνάμει) άρθρωσης των αντιθέσεων ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού (το αίτημα μιας αυθεντικής

37. Για μια κριτική στον απλουστευτικό τρόπο με τον οποίο στο έργο του Διαμαντούρου η αντίθεση παράδοση - εκσυγχρονισμός ταυτίζεται με την αντίθεση κρατική παρέμβαση - απελευθέρωση των αγορών βλ. Ψημίτης / Σεβαστάκης 2002.

συμβολαιακής ορθολογικότητας εντός των καπιταλιστικών αντιθέσεων), αλλά τη σαφή ταξική στρατηγική ο ένας πόλος της κοινωνικής αντίθεσης να κυριαρχήσει πάνω στο δεύτερο...

Ο Νίκος Μουζέλης κατέχει επίσης μια σημαντική θέση στην όλη συζήτηση. Όχι μόνο γιατί μια σειρά από τις τοποθετήσεις του στη δεκαετία 1970-'80 έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του θεωρητικού σχήματος περί της ελληνικής υπανάπτυξης, που υπήρξε ο κατεξοχήν τόπος της αριστερής θεμελίωσης του εκσυγχρονιστικού προτάγματος³⁸. Αλλά και γιατί στη δεκαετία του '90 θα αναλάβει να διαμορφώσει ένα θεωρητικό πλαίσιο για τη σημασία του εκσυγχρονισμού και θα αναδειχτεί (ειδικά με την τακτική του αρθρογραφία) σε έναν από τους βασικούς προπαγανδιστές του.

Έχει ενδιαφέρον ότι ο Μουζέλης επιμένει να τοποθετείται υπέρ μιας ανάλυσης που διατηρεί την αξία της ταξικής προσέγγισης. Άλλωστε επιμένει ότι υπάρχουν ακόμη ταξικές συγκρούσεις και ασκεί κριτική στις διάφορες μεταμοντέρνες και μεταμαρξιστικές αναλύσεις (Μουζέλης 1999). Υποστηρίζει όμως ότι η διαίρεση καπιταλιστών - προλεταρίων δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και διαίρεση ανάμεσα σε καπιταλισμό και σοσιαλισμό, αλλά επιλογή ανάμεσα σε διαφορετικά είδη καπιταλισμού. Έτσι το πρόγραμμα του εκσυγχρονισμού εντάσσεται σε μια διπλή προσέγγιση: Από τη μια, έχουμε μια ήπια μετασοσιαλδημοκρατική τοποθέτηση (κοινή σε όλες τις εκδοχές της κεντροαριστεράς της δεκαετίας του '90) σύμφωνα με την οποία είναι ταξικό συμφέρον των δυνάμεων της εργασίας να συμπαράταχτούν με τα οφέλη των αναδιαρθρωτικών διαδικασιών. Από την άλλη, έχουμε μια μεταβεμπεριανή προσέγγιση όπου σε μεγάλο βαθμό η διχοτόμηση ανάμεσα σε παραδοσιακές και μεταπαραδοσιακές κοινωνικές μορφές διατη-

38. Μουζέλης 1978 & 1986. Για μια κριτική των απόψεών του βλ. Μηλιός 1989.

ρεί τη σημασία της εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, καθώς αναπαράγεται ένα φάσμα από «συντηρητικές» συντεχνιακές κοινωνικές πρακτικές του συνδικαλιστικού κινήματος και ένα ιδεολογικό κλίμα δυσπιστίας απέναντι στην πολιτική του «κεφαλαίου». Σε αυτή τη βάση ο Μουζέλης προσπαθεί, με το σχήμα ενός -όπως ο ίδιος τον ορίζει- «πολυλογικού» εκσυγχρονισμού (διαχωριζόμενου τόσο από τον αυταρχικό κρατικιστικό εκσυγχρονισμό τύπου Μπίσμαρκ όσο και από τον αμερικανικό νεοφιλελευθερισμό), να αναδιατυπώσει ένα μέρος από την Ευρωπαϊκή συζήτηση περί ενός «αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού» και της ανάγκης ιδεολογικής επεξεργασίας ενός σύγχρονου σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος. Μόνο που, ενώ η αντίστοιχη συζήτηση (π.χ. Beck 1996, Γκίντενς 1998) στηρίζεται στην παραδοχή του τετελεσμένου της νεωτερικότητας και προσπαθεί να ενσωματώσει μέρος των κριτικών για την οικολογική καταστροφή και το έλλειμμα μαζικής συμμετοχής, ο Μουζέλης παραμένει εντός ενός σχήματος ανολοκλήρωτου καπιταλισμού, αναπαράγοντας ουσιαστικά την ειδικά καπιταλιστική ιδεολογική αναπαράσταση ότι η καπιταλιστική συσσώρευση αποτελεί συμφέρον και των ιδίων των εργαζομένων.

Με αυτή την έννοια και παρά την διατήρηση (αντίθετα από το Διαμαντούρο) κάποιων στοιχείων τυπικής αναφοράς σε μαρξιστικές έννοιες, ο Μουζέλης καταλήγει και αυτός στην κομβική μετατόπιση της όλης συζήτησης για τον εκσυγχρονισμό στη δεκαετία του '90: την εμμονή ότι ο αντίπαλος του εκσυγχρονισμού είναι κυρίως εκείνα τα εργατικά και λαϊκά στρώματα τα οποία μπορούσαν να έχουν κατακτήσει την προηγούμενη περίοδο.

Αναδεικνύεται όμως σε μια σειρά από τοποθετήσεις του Μουζέλη (όπως και άλλων) ένα ακόμη στοιχείο. Το παρατηρούμενο έλλειμμα νομιμοποίησης του εκσυγχρονισμού ως ταξικής στρατηγικής οδηγεί στην εκ νέου αναζήτηση «συντηρη-

τικών» ή «παραδοσιακών» κοινωνικών μορφών στη σύγχρονη Ελλάδα, ώστε να συγκροτείται το δομικό για το αίτημα του εκσυγχρονισμού δίπολο «παραδοσιακό - σύγχρονο». Σε αυτό το πλαίσιο θα υπάρξει μια ολόκληρη συζήτηση σε σχέση αφενός με το θρησκευτικό συναίσθημα, αφετέρου με τον εθνικισμό. Συντεχνιακός λάτρης του κράτους, θρησκευόμενος, εθνικιστής· αυτό είναι το προφίλ του εχθρού του εκσυγχρονισμού σε αυτή τη συζήτηση.

Εδώ πρέπει να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις. Πρώτον, εξακολουθεί να παραμένει ερώτημα η πραγματική έκταση του «εθνικισμού» στην ελληνική ιδεολογική συγκυρία της δεκαετίας του '90. Δεύτερον, ούτως ή άλλως η εθνική ιδεολογία αποτελεί ένα κατεξοχήν νεωτερικό πολιτικό και ιδεολογικό φαινόμενο, άρρηκτα δεμένο με την ηγεμονία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τρίτον, τα όποια στοιχεία «εθνικισμού» που συνήθως αναφέρονται στη σχετική συζήτηση (για παράδειγμα οι ενορχηστρωμένες κινητοποιήσεις ενάντια στην ονομασία της ΠΓΔΜ) αποτέλεσαν στοιχείο του πολιτικού σχεδιασμού μιας κυβέρνησης με σαφέστατα «εκσυγχρονιστικό» νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα. Τέταρτον, η διατήρηση του θρησκευτικού φαινομένου προφανώς και δεν είναι γνώρισμα μόνο της ελληνικής περίπτωσης. Αρκεί να σκεφτούμε την αμερικανική πραγματικότητα και την πολιτική κυριαρχία της θρησκευτικής Δεξιάς (στην Ελλάδα τουλάχιστον δεν πυροβολούμε γυναικολόγους που κάνουν εκτρώσεις).

Δεν είναι τυχαίες οι παρατηρήσεις που κάνει ο Ν. Δεμερτζής (Δεμερτζής 1994), ο οποίος θεωρεί ότι η σύγχρονη θεωρητική συζήτηση παραμένει εγκλωβισμένη στη διάκριση ανάμεσα σε παραδοσιακούς και εκσυγχρονιστές (Δεμερτζής 1994: 22-3) και αναφέρει ως παραδείγματα τους Μουζέλη, Διαμαντούρο, Κατσούλη. Η κριτική του Δεμερτζή σε αυτή την άποψη αρθρώνεται ως εξής: Πρώτον, είναι απλουστευτικό ένα σχήμα που θέλει να υπάρχει μόνο μια αντίθεση (με ανοι-

χτό το ερώτημα αν αυτή λειτουργεί υπερπροσδιοριστικά). Δεύτερον, είναι ανεπαρκής η συνάρθρωση της σχέσης ανάμεσα σε παραδοσιακό και σύγχρονο, καθώς για παράδειγμα και ο εκσυγχρονισμός απαιτεί την άρθρωση σε μία παράδοση (Δεμερτζής 1994: 26-7).

Κατά τη γνώμη μας δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με την αναζήτηση μιας νομιμοποιητικής βάσης για το εκσυγχρονιστικό πρόταγμα. Αντίθετα, έχουμε να κάνουμε με μια βασική παράμετρο της ιδεολογικής συγκρότησης τμήματος της ανανεωτικής αριστερής διανόησης: την ιδιότυπη δυσπιστία, συχνά αντιπάθεια, ενίοτε και ρατσισμό απέναντι στις ιδεολογικές πρακτικές (ομολογουμένως αντιφατικές) των ίδιων των λαϊκών στρωμάτων. Καθώς απεμπολείται η δυνατότητα να πολωθούν αυτά τα στρώματα στην κατεύθυνση μιας λαϊκής αντικαπιταλιστικής συμμαχίας, τμήματα της ανανεωτικής αριστερής διανόησης περνούν στην ανοιχτή εχθρότητα απέναντί τους.

Υπάρχει όμως και μια άλλη παράμετρος: Δείξαμε πιο πάνω ότι κατεξοχήν σύγχρονα στοιχεία και μορφές, όπως η αναδιανομή εισοδήματος ή το κοινωνικό κράτος, ορίζονται ως «παραδοσιακά». Αυτό αντιστοιχεί στις πραγματικές πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές τομές που συγκροτούν τη διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, τμήμα των οποίων ήταν και η αναίρεση προηγούμενων μορφών απόσπασης συναίνεσης από τις λαϊκές μάζες. Στο βαθμό που αυτές οι παραχωρήσεις δεν χωρούν στο νέο καθεστώς συσσώρευσης, επόμενο είναι να χαρακτηριστούν παρωχημένες, τόσο αυτές όσο και οι ιδεολογικές αναπαραστάσεις τους (έστω κι αν επί της ουσίας είναι «σύγχρονες»).

Μπορούμε έτσι να δώσουμε ένα άλλο νόημα στην πολεμική ενάντια στις παραδοσιακές μορφές. Αποτελεί ιδεολογική νομιμοποίηση της αναίρεσης προηγούμενων παραχωρήσεων προς τα λαϊκά στρώματα, κύρια σε σχέση με τη λειτουργία του κράτους ως παράγοντα ομαλοποίησης της ταξικών συγκρού-

σεων και ως μηχανισμού προστασίας απέναντι στο διεθνή ανταγωνισμό.

2.1.5 Ο Κώστας Σημίτης ως θεωρητικός του εκσυγχρονισμού

Ας δούμε τώρα την εξέλιξη του λόγου περί εκσυγχρονισμού στο έργο του Κώστα Σημίτη, του πολιτικού που κυρίως διεκδίκησε για τον εαυτό του το χαρακτηρισμό του εκσυγχρονιστή, ήδη από τον καιρό που λειτουργούσε ως κομμάτι της όποιας αντιπολίτευσης στον Ανδρέα Παπανδρέου³⁹. Σε μια συλλογή κειμένων του στην αρχή της δεκαετίας του '90 (Σημίτης 1992) είναι πολύ χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται στην αδυναμία άρθρωσης ενός πολιτικού λόγου γειωμένου σε ταξικές συγκρούσεις στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Για το Σημίτη υπάρχουν ασάφειες στη διάταξη των κοινωνικών σχέσεων που «για τούτο δεν οδηγεί σε ταξικές συγκρούσεις» (Σημίτης 1992: 18), ως αποτέλεσμα του παρεμβατικού ρόλου του κράτους, του πελατειακού χαρακτήρα της διοίκησης, της συντεχνιακής οργάνωσης της κοινωνίας. Έτσι έχουμε «ασαφείς διαχωριστικές γραμμές» και μια ιδιότυπη διαταξική βάση της εξουσίας (Σημίτης 1992: 19). Αυτό εξειδικεύεται στην ύπαρξη ενός υψηλού ποσοστού αυτοαπασχολούμενων (Σημίτης 1992: 26-7), αλλά και μισθωτών του δημόσιου τομέα. Βλέπουμε ότι οι κομβικές θέσεις του αριστερού λόγου

39. Μια ματιά σε κείμενα του στα τέλη της δεκαετίας του '80 είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για το πώς διακρίνει την απουσία εκσυγχρονισμού στην ίδια την πολιτική των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, αλλά και για τον ιδιότυπο κυνισμό με τον οποίο αναφέρεται σε «συντεχνίες» μιλώντας για το συνδικαλιστικό κίνημα της δεκαετίας του '80 (Σημίτης 1989). Όμως υπάρχει και μια ρητορεία δικαιωμάτων, συμμετοχής, κοινωνίας των πολιτών, που μπορεί να εξηγήσει και την ιδιότυπη απήχησή του σε τμήμα των διανοομένων που προέρχονταν από τον χώρο της ανανεωτικής Αριστεράς.

περί ελληνικής «καθυστέρησης» ή στρέβλωσης της δεκαετίας του '70 και '80 αρχίζουν να μετατρέπονται σε βασικούς αρμούς ενός τεχνοκρατικού κυβερνητικού λόγου.

Δεν είναι τυχαίο έτσι ότι στα χέρια του Κ. Σημίτη ο εκσυγχρονισμός παύει να είναι μια διεκδίκηση της Αριστεράς απέναντι σε ένα δύσμορφο καπιταλισμό, αλλά αποτελεί οριοθέτηση απέναντι στην προηγούμενη σοσιαλδημοκρατική διαχείριση και την κυβερνητική πρακτική του Α. Παπανδρέου και των ταξικών προσδοκιών που αυτή μπορεί να προσείλκυε και να αναπαρήγε. Ορίζει έτσι μια τυπολογία τριών ειδών εκσυγχρονισμού: Του νεοσυντηρητικού εκσυγχρονισμού της ΝΔ, της απλής αναπαλαίωσης του παλαιού συστήματος παροχών και αναδιανεμητικού ρόλου του κράτους (που έλαβε χώρα στην πρώτη οκταετία του ΠΑΣΟΚ) και τον τρίτο, αυτόν που προκρίνει ο ίδιος, ο οποίος ορίζεται ως μια πορεία ενσωμάτωσης στο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον. Άλλωστε, όπως θα δούμε και παρακάτω, όλο και περισσότερο η παράμετρος του διεθνούς ανταγωνισμού γίνεται καθοριστική για τη νομοποίηση της εκσυγχρονιστικής πολιτικής.

Αν σε μια προηγούμενη περίοδο και κάτω από την πίεση του λαϊκού παράγοντα (με τον αντιφατικό τρόπο που αυτή καταγράφηκε στις πρακτικές του κοινωνικού «μπλοκ της αλλαγής») δόθηκε έμφαση στον αναδιανεμητικό χαρακτήρα του κράτους (μια πολιτική που καθαυτή παρέμεινε εντός των ορίων της καπιταλιστικής διαχείρισης, ήταν όμως ατελέσφορη σε μια συγκυρία εκκαθάρισης κεφαλαίων και οικονομικής ύφεσης), τώρα αυτή η αναδιανεμητική λειτουργία και αυτές οι παραχωρήσεις προς τα λαϊκά στρώματα αντιμετωπίζονται ως η ουσία του προβλήματος. Σε αυτό το πλαίσιο διατυπώνει ένα σχήμα αντιπαράθεσης ανάμεσα στο κράτος παροχών και το κοινωνικό κράτος, όπου στο δεύτερο πρέπει να κυριαρχεί η προσπάθεια να *μη* ζητάει ο πολίτης τη βοήθεια του κράτους (Σημίτης 1992: 45 κ. εξ.).

Για το Σημίτη το γεγονός της πολυσθένειας στην ταξική δομή της ελληνικής κοινωνίας σημαίνει ότι το ΠΑΣΟΚ δεν μπορεί να είναι μόνο ένα κόμμα των μισθωτών (Σημίτης 1992: 51). Δεν είναι τυχαίο (μια που πρόκειται για κείμενο θέσεων για την πολιτική του ΠΑΣΟΚ που ήταν τότε στην αντιπολίτευση) ότι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί η αντιπολιτευτική πολιτική του ΠΑΣΟΚ να είναι απλώς η επιστροφή στο κράτος παροχών (Σημίτης 1992: 56-7). Ουσιαστικά, ασκεί κριτική σε εκείνο το τμήμα της κοινωνικής αντιπολίτευσης που ήταν συσπειρωμένο γύρω από το ΠΑΣΟΚ, φτάνοντας έως το σημείο να τη χαρακτηρίσει «συντηρητική» παρά τον αντιδεξιό χαρακτήρα της.

Χαρακτηριστική είναι η εμμονή στην ευρωπαϊκή στρατηγική, την οποία χαρακτηρίζει ως τη μόνη επί της ουσίας εθνική στρατηγική (Σημίτης 2000: 121 κ.εξ.). Θα δείξουμε και παρακάτω ότι αυτό όλο και περισσότερο θα αποτελεί βασικό σημείο άρθρωσης του εκσυγχρονιστικού επιχειρήματος.

Σε ένα άλλο βιβλίο του (Σημίτης 1992β), περίπου την ίδια περίοδο, είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια προγραμματικής άρθρωσης ενός λόγου για τον εκσυγχρονισμό που στηρίζεται στο ότι αίρονται δύο κομβικά δίπολα της μεταπολεμικής περιόδου: Η αντίθεση Ανατολής - Δύσης και η αντίθεση ανάμεσα σε κράτος και αγορά, ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο (Σημίτης 1992β: 33 κ. εξ.), αφού η λειτουργία της αγοράς κρίνεται αντικειμενική και αναπόδραστη. Μόνο ο περιορισμός της δυσλειτουργίας της αγοράς επιτρέπεται πλέον κατά τον Κ. Σημίτη.

Σε αυτή τη βάση διατυπώνεται το όραμα του εκσυγχρονισμού ως προσπάθεια για μια «Ισχυρή Ελλάδα» (Σημίτης 1992β: 35). Κομμάτι αυτής της εθνικής στρατηγικής είναι η συμμετοχή στην ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Αυτό θα αποτελέσει ουσιαστικά και το βασικό όραμα το οποίο θα προτείνει. Παράλληλα, κύρια αναφορά του εκ-

συγχρονισμού θα είναι μια εύρυθμη ανεξάρτητη δημόσια διοίκηση, αλλά και ένα αίσθημα κοινωνικής ευθύνης με στόχο την πάταξη των παραβατικών οικονομικών συμπεριφορών, κύρια των μικροαστικών στρωμάτων. Αντίπαλος του εκσυγχρονισμού είναι τόσο ο αριστερός συντεχνιασμός, όσο και ο λαϊκισμός (Σημίτης 1992β: 44-5). Τέλος, χαρακτηριστική είναι –ήδη από το 1992– η προσπάθεια για διαφοροποίηση από τους εθνικιστικούς τόνους και την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης Μητσοτάκη (Σημίτης 1992β: 99 κ. εξ.).

Σε αυτό το μοτίβο θα συνεχίσει και αργότερα (Σημίτης 1995), ενώ οι τοποθετήσεις αρχίζουν να παίρνουν το χαρακτήρα περισσότερο σαφών πολιτικών προτάσεων. Η πολεμική απέναντι στις αναδιανεμητικές πρακτικές προς όφελος των λαϊκών στρωμάτων παίρνει τη μορφή ενός ορισμού του κοινωνικού ιστού ασφαλείας σε αντιδιαστολή με το κοινωνικό κράτος «παροχών» (Σημίτης 1995: 19 κ. εξ.). Δεν είναι τυχαίο ότι αρχίζει να αμφισβητεί καθολικές δημόσιες κοινωνικές παροχές και θεωρεί λανθασμένη τη γενικευμένη και χωρίς κριτήρια πρόσβαση σε αυτές (π.χ. διανομή δωρεάν συγγραμμάτων σε φοιτητές, εάν αυτοί δεν διαβάζουν [Σημίτης 1995: 24]).

Την ίδια στιγμή, μια από τις βασικές παραμέτρους της κρατικής πολιτικής σε μια προηγούμενη περίοδο, η προστασία απέναντι στο διεθνή ανταγωνισμό, αρχίζει πλέον να θεωρείται το κατεξοχήν πρόβλημα. Κατά τη γνώμη του Κ. Σημίτη απέτυχαν οι λογικές του προστατευτισμού και οφείλουμε να εκμεταλλευτούμε την ανταγωνιστικότητα ως αναπτυξιακό εργαλείο. Σε αυτό το πλαίσιο, απαιτείται ένας νέος ρόλος του κράτους με έμφαση στη συγκρότηση ανεξάρτητων μηχανισμών στο εσωτερικό του.

Σε όλα τα κείμενά του μετά το 1996 μια άλλη έννοια γίνεται βασικός νομιμοποιητικός αρμός της τοποθέτησης του Κ. Σημίτη, η παγκοσμιοποίηση. Αυτή ορίζεται ως μια αναπόδραστη και αναπότρεπτη διαδικασία απέναντι στην οποία δεν υ-

πάρχει κανένα περιθώριο επιστροφής ή αναδίπλωσης σε μια προηγούμενη γραμμή εθνικού προστατευτισμού. Αυτή η στρόφη δεν αφορά μόνο το λόγο του Κ. Σημίτη, αλλά αποτελεί το βασικό στοιχείο συνολικά του περί εκσυγχρονισμού λόγου.

Με αυτόν τον τρόπο ο εκσυγχρονισμός απομακρύνεται από την απλή διατύπωση μιας προτιμητέας πολιτικής στρατηγικής στη βάση του συγκριτικού πλεονεκτημάτος της απέναντι σε άλλες πολιτικές προτάσεις και γίνεται η αναγκαστική προσαρμογή σε μια νομοτέλεια. Αν η παγκοσμιοποίηση αποτελεί τη λίγο πολύ φυσική τάση των πραγμάτων, τότε δεν έχουμε άλλη επιλογή παρά να υποταχθούμε σε αυτήν και οποιαδήποτε αμφισβήτηση της δεν μπορεί παρά να είναι αφύσικη και απευκαία. Ωστόσο είναι προφανές ότι δεν έχουμε να κάνουμε με μια φυσική τάση: η διεθνοποίηση του κεφαλαίου ούτε καινούρια τάση είναι (Hirst / Thompson 2000, Βεργόπουλος 1999, Μελάς 1999, Σακελλαρόπουλος 2000) ούτε νομοτελειακή. Αντίθετα, εντάσσεται στα πλαίσια συγκεκριμένων ταξικών στρατηγικών, ενώ ταυτόχρονα και η ίδια διαρκώς διακυβεύεται από την έκβαση της ταξικής πάλης.

Άρα λοιπόν η παγκοσμιοποίηση λειτουργεί ως μια χαρακτηριστική *ιδεολογική μεταφορά*, που προσπαθεί να παρουσιάσει μια ταξική επιλογή σαν φυσική νομοτέλεια. Αυτή η ιδεολογική νομιμοποίηση με άξονα τη διεθνή αγορά αποτελεί οργανικό στοιχείο όλων των μηχανισμών αμοιβαίας έκθεσης στην πίεση από τον διεθνή ανταγωνισμό (χαρακτηριστική η πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης). Αποτελεί στο τέλος της δεκαετίας του '90 τμήμα του *σκληρού πυρήνα* της νομιμοποίησης του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος: Προσαρμοζόμαστε ή χανόμαστε. Σηματοδοτεί όμως και ένα ιδιότυπο όριο: Το τέλος της δεκαετίας και η συσσώρευση μιας σειράς από ταξικές αντιφάσεις σήμανε και την εκκίνηση μιας ευρύτερης συζήτησης και αμφισβήτησης του σκληρού πυρήνα της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης.

Δεν είναι τυχαίο ότι και ο ίδιος ο Κ. Σημίτης επιλέγει να παρουσιάσει ως αναπόδραστη εθνική προτεραιότητα την έκθεση στις διαδικασίες της διεθνοποίησης (Σημίτης 1997), απορρίπτοντας τις ιστορικές αναφορές του ΠΑΣΟΚ σε μορφές προστατευτισμού. Σε αυτή τη βάση –και μέσα στην αναζητηση νομιμοποίησης εντός της εθνικής ιδεολογίας–, η είσοδος στην ΟΝΕ θεωρείται *βασικός εθνικός στόχος*. Δεν προσπαθεί μόνο να παρουσιάσει τη συγκεκριμένη *αστική* στρατηγική ως αυτονόητη και αναγκαία, αλλά και να αξιοποιήσει ιδεολογικές μορφές, όπως το *έθνος*, που έχουν μια ιδιαίτερη σημασία ως αναγνωρίσεις των λαϊκών τάξεων, έστω και αν στη μεταπολίτευση σε μεγάλο βαθμό συνδέθηκαν με αιτήματα μιας διαφορετικής ένταξης στο διεθνές σύστημα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εκσυγχρονισμός ορίζεται ως η δυνατότητα προοδευτικής διακυβέρνησης εν μέσω του αναπόδραστου της παγκοσμιοποίησης, ως ένα ελάχιστο ίχνος κοινωνικής αναφοράς απέναντι σε μια διαδικασία που κανείς δεν μπορεί να αποφύγει (Σημίτης 2000).

Και βέβαια, ενώ ο Κ. Σημίτης αναγκάζεται να διακηρύττει διαρκώς την ανάγκη γι' αυτό το ελάχιστο κοινωνικό ίχνος έχοντας επίγνωση των ογκούμενων κοινωνικών αντιδράσεων, άλλοι υποστηρικτές του εκσυγχρονισμού δεν έχουν ανάγκη τέτοιων ευαισθησιών. Για το Δ. Δημητράκο (Δημητράκος 1998) τα πράγματα είναι απλά: Η παγκοσμιοποίηση είναι μια αντικειμενική και νομοτελειακή διαδικασία. Έχει ήδη πραγματωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε η έννοια του κρατικού ελέγχου σε μια σειρά από διαδικασίες να είναι πλέον αδύνατη, άρα η μόνη οδός που μένει είναι η υποχρεωτική συμμόρφωση. Ακόμη και όσοι προσπαθούν να διατηρούν μια αναφορά στην ιστορική σοσιαλδημοκρατική παράδοση (Κατηφόρης 1998) το μόνο που κάνουν είναι να ψελλίζουν την ανάγκη ενός κάπως πιο παρεμβατικού κράτους εντός της παγκοσμιοποίησης, μια που και η παγκοσμιοποίηση εντάσ-

σεται στην αναγκαία κατ' αυτούς κινητοποίηση της οικονομικής και επιχειρηματικής δραστηριότητας που συνοδεύει μεν τον καπιταλισμό, αλλά είναι αναγκαίο πια να την αποδεχτούν και οι σοσιαλιστές.

2.1.6 Η νέα διαχωριστική γραμμή

Είτε ως πολιτικό σύνθημα και πρόγραμμα είτε ως θεωρητική κατασκευή, ο εκσυγχρονισμός σφράγισε τον πολιτικό λόγο της δεκαετίας του '90. Ταυτόχρονα, σε αυτή τη δεκαετία μπόρεσε να πάρει ένα σαφές πολιτικό και ταξικό πρόσημο, να απομακρυνθεί από την όποια σύνδεσή του με την αριστερή ρητορεία μιας προηγούμενης περιόδου. Αντίθετα, θα αναδειχτεί ως μια κατεξοχήν αστική στρατηγική, πιο σωστά ως η ηγεμονική αστική στρατηγική μέσα στη συγκυρία, διαπερνώντας το σύνολο του πολιτικού προσωπικού. Αντίπαλος πια του εκσυγχρονισμού δεν είναι οι καθυστερήσεις της αστικής τάξης ή μερίδων της, αλλά ένα σύνολο από συσσωρευμένες κατακτήσεις, απαιτήσεις και προσδοκίες των λαϊκών μαζών. Όσο η δεκαετία του '90 πλησίαζε στο τέλος της τόσο έπαινε η διαχωριστική γραμμή να είναι εντός του εκσυγχρονισμού (ανάμεσα σε εκδοχές προοδευτικού και συντηρητικού εκσυγχρονισμού), αλλά τοποθετούνταν ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό και τα κοινωνικά στρώματα που πλήττονταν από τις πολιτικές που νομιμοποιούνται στο όνομά του. Σε αυτή τη νέα οριοθέτηση της διαχωριστικής γραμμής αναπροσαρμόζεται και ο θεωρητικός λόγος: Όλο και περισσότερο οι θεωρητικοί του εκσυγχρονισμού μετατοπίζονται σε έναν λόγο ρητής σύγκρουσης με τα κοινωνικά στρώματα τα οποία πλήττονται από όψεις της εκσυγχρονιστικής πολιτικής.

2.2 Η οικονομική πολιτική στη δεκαετία του '90

Μέσα στο γενικό πλαίσιο που περιγράφηκε διαμορφώθηκαν οι βασικοί άξονες της οικονομικής πολιτικής που υιοθέτησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις στη διάρκεια της δεκαετίας του '90. Πρόκειται για μια εξελικτική διαδικασία που εγγράφεται στο σκληρό πυρήνα των αστικών επιδιώξεων, την ευόδωση των όρων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Με άλλα λόγια, αναδιαμορφώνεται ο οικονομικός ρόλος του κράτους και μετατρέπεται το παρεμβατικό –ως προς τη σχέση κεφαλαίου και εργασίας– κράτος σε αυτό που εύστοχα και εύγλωττα έχει αποκληθεί κράτος-στρατηγείο. Στην ουσία, πρόκειται για την κρατική εκείνη μορφή η οποία εκχωρεί τμήματα της μέχρι πρότινος οικονομικής της λειτουργίας στον ιδιωτικό τομέα, ενώ επικεντρώνει τις δραστηριότητές της στη μετατόπιση του συσχετισμού δύναμης προς όφελος των δυνάμεων του κεφαλαίου. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να κάνουμε μια προσέγγιση των βασικών τάσεων που πήρε η κρατική οικονομική πολιτική στη δεκαετία του '90, στο φόντο των συνολικών τάσεων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης

2.2.1 Διατήρηση της λιτότητας

ως μόνιμου στοιχείου της περιόδου

Οι πολιτικές της λιτότητας⁴⁰ υιοθετούνται ως μόνιμα και συστατικά χαρακτηριστικά της κρατικής οικονομικής πολιτι-

40. Η εξέλιξη της μεταβολής του πραγματικού εργατικού κόστους στη

κής και θεωρούνται ως λίγο-πολύ απαραίτητες τόσο για την οικονομική όσο και για την πολιτική και ιδεολογική εμπέδωση των όρων της αναδιάρθρωσης. Αλλά και σε διεθνές επίπεδο διατηρήθηκε ως μόνιμο στοιχείο της περιόδου που εξετάζουμε η πολιτική λιτότητας (μείωση του μεριδίου των μισθών στο συνολικό προϊόν)⁴¹. Καταγράφηκε μια συστηματική προσπάθεια ακύρωσης κάθε παραχώρησης και συμβιβασμού με την εργατική τάξη και ευρύτερα τα λαϊκά στρώματα, ουσιαστικά εντάθηκε η αναδιανομή εισοδήματος προς όφελος του κεφαλαίου. Αυτό αποτυπώθηκε στη μονιμοποίηση της λιτότητας ως στοιχείου οικονομικής πολιτικής, στον τρόπο που οι αποδοχές δεν κλιμακώνονταν με τρόπο ανάλογο της αύξησης των δεξιοτήτων και των ειδικοτήτων, στην κατάργηση ενός φάσματος από αναδιανεμητικές πολιτικές που εκπορεύονταν από το κράτος, είτε αφορούσαν τον έμμεσο μισθό είτε τη δωρεάν πρόσβαση στους αναπαραγωγικούς μηχανισμούς (υγεία, παιδεία). Στην ίδια κατεύθυνση λειτουργούσαν και οι περιορισμοί στην κρατική εγγύηση, ενίσχυση και επιχορήγηση της ασφάλισης και η γενίκευση της λογικής της ανταποδοτικότητας σε μια σειρά από υπηρεσίες. Ειδικά η πολιτική μείωσης των συντάξεων και αύξησης των ορίων συνταξιοδότησης έχει μια ευρύτερη σημασία: ουσιαστικά σημαίνει αύξηση του συ-

διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου έχει ως εξής: 1991 - '95: -2,3%, 1996: -1,4%, 1997: 2,3%, 1998: 1,2%, 1999: -2,2%, 2000: -0,9% (European Economy 2001).

41. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως κατά τη διάρκεια των ετών 1982-'89 κατά μέσο όρο οι πραγματικοί μισθοί των βιομηχανικών εργατών στις χώρες του ΟΟΣΑ μειώθηκε κατά 1,8%, ενώ για την περίοδο 1990-'99 η μέση πραγματική ετήσια αύξηση κυμάνθηκε στο -0,5% (OECD 1999). Σε ό,τι αφορά την κερδοφορία, είναι χαρακτηριστικό πως για τις χώρες της ΕΟΚ, ενώ στην περίοδο 1974-'85 δεν θα μπορούσε να ξεπεράσει το 74,3% της «χρυσής» περιόδου 1961-'73, στην περίοδο από το 1986 μέχρι το 1990 θα αυξηθεί σταδιακά φτάνοντας το 94,3%, στα έτη 1991-'95 θα ανέλθει στο 98,6%, για να καταλήξει, σύμφωνα με τις υπάρχουσες εκτιμήσεις, στο 121,1% το 2000 (European Economy 2001).

νολικού εργάσιμου χρόνου και άρα αποτελεί παράμετρο αύξησης της εκμετάλλευσης.

Συνολικά, η λιτότητα και η προσπάθεια καθήλωσης ή μείωσης του πραγματικού μισθού συμπύκνωσαν μια πολιτική στρατηγική αύξησης του ποσοστού εκμετάλλευσης. Η χαρακτηριστικότερη μορφή, πέρα από τη βίαιη λιτότητα (καθήλωση ή μείωση του συνολικού μισθού, προσπάθεια για πληρωμή της ειδικευμένης εργασίας ως ανειδίκευτης), είναι να μην ακολουθούν οι μισθοί την αύξηση της παραγωγικότητας, με αποτέλεσμα να μειώνεται το ποσοστό των μισθών στο συνολικό προϊόν και, κατά συνέπεια, όλο και μικρότερο μέρος από τον παραγόμενο κοινωνικό πλούτο να καταλήγει σε αυτούς που πραγματικά τον παράγουν.

2.2.2 Ιδιωτικοποιήσεις

Η διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων υιοθετείται, καθώς αυτές θεωρούνται μέσο για τη μείωση των κρατικών και μη αναπαραγωγικών δαπανών, ενώ σχετίζονται και με την εκκαθάριση των μη ανταγωνιστικών κεφαλαίων στην περίοδο της κρίσης υπερσυσσώρευσης (Θέσεις 1990: 8).

Παράλληλα, οι επιχειρήσεις που παραμένουν υπό δημόσιο έλεγχο εντάσσονται σε ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο που βασίζεται στη λειτουργία βάσει ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων, στη μετατροπή πολλών δημόσιων οργανισμών σε Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου, στην εισαγωγή της μερικής απασχόλησης, στην προσπάθεια υπονόμησης της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, στη μείωση του συνολικού κόστους λειτουργίας των επιχειρήσεων, έτσι ώστε να περιορίζονται οι κρατικές επιδοτήσεις κ.λπ.

Σημαντικό τμήμα του όλου εγχειρήματος αποτελεί και η διαδικασία μετοχοποίησης των ΔΕΚΟ. Οι επιχειρήσεις αυτές, ακόμη κι αν δεν εντάσσονται τυπικά στον ιδιωτικό τομέα, υφίστανται σημαντικές αλλαγές: Αναβαθμίζεται ο ρόλος δραστη-

ριοτήτων ιδιαίτερα καθοριστικών για την καπιταλιστική αναδιάρθρωση (μεταφορές, ενέργεια, τηλεπικοινωνίες), ενώ η απόδοση τμημάτων ή τομέων στο κεφάλαιο συνεπάγεται μια στροφή προς πιο εντατικές μορφές εργασίας, έτσι ώστε να προσελκύσουν οι ιδιωτικές επενδύσεις. Παράλληλα, η μετοχοποίηση έχει το πλεονέκτημα να μην αποδίδει το σύνολο ενός στρατηγικού οικονομικά τομέα σε έναν μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη.

Η διαδικασία αυτή με τη δυναμική που αναπτύσσει τροποποιεί τους συσχετισμούς δύναμης στο εσωτερικό των ΔΕΚΟ και οδηγεί στην αποδυνάμωση ενός από τους τελευταίους θύλακες αντίστασης του συνδικαλιστικού κινήματος. Για τη νομιμοποίηση όλων αυτών των επιλογών αποκρύπτονται μία σειρά από δεδομένα, όπως είναι ο μικρός αριθμός Ελλήνων δημοσίων υπαλλήλων σε σύγκριση με τα ευρωπαϊκά κράτη, το γεγονός ότι τα ζητήματα παραγωγικότητας είναι θέμα γενικότερης οργάνωσης του δημόσιου τομέα την ευθύνη της οποίας έχουν οι εκάστοτε κυβερνήσεις, ενώ αποσιωπάται η λογική αντίφαση της προσπάθειας λειτουργίας με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια τη στιγμή που οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων κινούνται σε πολύ χαμηλά επίπεδα και λειτουργούν αυστηροί περιορισμοί στη διαδικασία προσλήψεων (Θέσεις 1997: 8-10).

Μια τελευταία παρατήρηση για την όλη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων: Οι κρατικοποιήσεις σε προηγούμενο στάδιο δεν αποτέλεσαν μία τυχαία επιλογή. Σε ό,τι αφορά ειδικά τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, οι κρατικοποιήσεις αντιστοιχούσαν σε μια πραγματική ανάγκη να εξασφαλιστούν όροι συνολικής αναπαραγωγής της καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσα από την ανάληψη από το κράτος σημαντικών λειτουργιών υποδομής, τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες των οποίων μπορούσε να παρέχει σε χαμηλή τιμή (αφού οι αντίστοιχες κρατικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις λειτουργούσαν με χαμηλότερο ή οριακά και με μηδενικό ή αρνητικό ποσοστό κέρδους). Για το λόγο αυτό δεν έπρεπε η διαδικασία αποκρατικο-

ποίησης να συνεπάγεται την αύξηση του κόστους αναπαραγωγής του συνολικού κεφαλαίου, γιατί αυτό θα απειλούσε τη συνολική καπιταλιστική κερδοφορία. Αυτό μπορεί να εξηγήσει και τις αντιδράσεις στην ειδική μορφή ιδιωτικοποίησης που προώθησε η κυβέρνηση Μητσοτάκη στις αρχές της δεκαετίας του '90. Με αυτή την έννοια, το κομβικό στοιχείο δεν ήταν απλώς η αλλαγή ιδιοκτησίας, αλλά η συνολική τροποποίηση του κοινωνικού συσχετισμού δύναμης, έτσι ώστε να κάμπτονται οι αντιστάσεις και οι απαιτήσεις των εργαζομένων και να συνδυάζεται η καπιταλιστική κερδοφορία με τη διατήρηση χαμηλών τιμών στα παραγόμενα αγαθά.

2.2.3 Επέκταση του κεφαλαίου σε νέους χώρους κερδοφορίας

Βασικό στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η επέκταση του κεφαλαίου σε χώρους και τομείς που μέχρι τότε δεν αποτελούσαν πρωτεύον πεδίο της αξιοποίησής του ή αποτελούσαν υπηρεσίες τις οποίες αναλάμβανε το κράτος, χωρίς να τις παρέχει με τη μορφή καπιταλιστικών εμπορευμάτων. Χώροι όπως η υγεία, η παιδεία, οι κάθε είδους πρακτικές ελεύθερου χρόνου, η πρόνοια είναι τέτοια παραδείγματα. Ταυτόχρονα, αναπτύσσεται η βιομηχανία του θεάματος. Σε αυτές τις τάσεις πρέπει να προσθέσουμε και την ανάπτυξη στοιχείων καπιταλιστικού χαρακτήρα σε μια σειρά από χώρους που μέχρι τώρα αποτελούσαν πεδίο δράσης κυρίως για την παραδοσιακή μικροαστική τάξη (π.χ. επισκευές, εστίαση κ.λπ.).

Επειδή γύρω από αυτούς τους χώρους και τα χαρακτηριστικά τους πολλές φορές οικοδομούνται λανθασμένες λογικές, κύρια γύρω από τη λεγόμενη τριτογενοποίηση, θα πρέπει να κάνουμε ορισμένες διευκρινίσεις. Η καπιταλιστική σχέση εκμετάλλευσης και ο τρόπος με τον οποίο μια διαδικασία παραγωγής ηγεμονεύεται από μια διαδικασία αξιοποίησης δεν αφορούν τη «φύση» ή την υλική μορφή των παραγόμενων α-

ξιών χρήσης, αλλά τους κοινωνικούς όρους υπό τους οποίους παράγονται (Μαρξ 1983). Το καπιταλιστικό εμπόρευμα είναι πάνω από όλα μια κοινωνική σχέση, που μπορεί να αφορά οποιαδήποτε αξία χρήσης, στο βαθμό που ανταλλάσσεται εργασία με μεταβλητό κεφάλαιο. Άρα δεν υπάρχει κάποιος τεχνικός περιορισμός. Με αυτή την έννοια, μια σειρά από «υπηρεσίες» μπορούν κάλλιστα να συγκροτηθούν ως καπιταλιστικά εμπορεύματα. Και αυτό σημαίνει και μια αντίστοιχη επέκταση της εργατικής τάξης σε χώρους όπου δεν είχαμε συνηθίσει να τη βλέπουμε.

Παράλληλα, θα πρέπει να πούμε ότι και μια επέκταση των μη παραγωγικών δραστηριοτήτων είναι ιδιον της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλισμού. Οι μη παραγωγικές δραστηριότητες (στη σφαίρα της κυκλοφορίας, στο εμπόριο και τις υπηρεσίες) είναι αναγκαίες για την πραγματοποίηση της υπεραξίας και η δυνατότητα της επέκτασής τους –στο βαθμό που χρηματοδοτούνται από μέρος της παραγόμενης υπεραξίας– αποδεικνύει και το εύρος και την κλίμακα της απόσπασης της τελευταίας.

Αν υπάρχει μια αντίφαση στην όλη διαδικασία, αυτή είναι ότι σε τέτοιους χώρους υπάρχει ιδιαίτερη βαρύτητα της διανοητικής εργασίας. Αυτή μπορεί να στηρίζεται στην κατοχή του μυστικού της γνώσης (μια που συχνά η εξειδικευμένη γνώση είναι βασικό μέσο παραγωγής). Αυτό συνεπάγεται αντιφάσεις στη διαδικασία αλλοτρίωσης από τα μέσα παραγωγής και περιορίζει τη δυνατότητα πραγματικής υπαγωγής της διανοητικής εργασίας στο κεφάλαιο.

Σε ορισμένους κλάδους αυτή η αντίφαση επιλύεται μέσα από την ειδική θέση οργανωτή μιας σύνθετης εργασιακής διαδικασίας που κατέχουν κάποια τμήματα της διανοητικής εργασίας, τα οποία και διεκδικούν μέρος της παραγόμενης υπεραξίας, πράγμα που συμβαίνει στην περίπτωση του ανώτερου στρώματος των γιατρών. Σε άλλες περιπτώσεις η συνολική ε-

πιδείνωση των κοινωνικών όρων και οι απαιτήσεις αύξησης των κερδών οδηγούν σε ποικιλόμορφη υποβάθμιση της διανοητικής εργασίας (η περίπτωση της εκπαίδευσης), ενώ εμφανίζονται και μορφές πραγματικής υπαγωγής της εργασίας. Προμήνυμα του μέλλοντος είναι η βιομηχανία τυποποιημένου εκπαιδευτικού ή επιμορφωτικού υλικού, που, αξιοποιώντας και τις τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών, προσπαθεί να περιορίσει τη βαρύτητα της εργασίας των εκπαιδευτικών (Noble 2002).

Στην ελληνική περίπτωση οι τάσεις αυτές πήραν τη μορφή της απόδοσης στο κεφάλαιο τμήματος ορισμένων κλάδων (όπως ήταν οι κατασκευές, οι μεταφορές, η ενέργεια, οι τηλεπικοινωνίες, το τραπεζικό σύστημα, τα ΜΜΕ και οι τομείς της πληροφορικής), οι οποίοι στο παρελθόν είτε δεν παρουσίαζαν αξιόλογο ενδιαφέρον για τους επιχειρηματίες είτε ανήκαν κατ' αποκλειστικότητα στο χώρο του δημόσιου τομέα. Το γεγονός ότι απέκτησαν ξεχωριστή σημασία για το κεφάλαιο οφειλόταν στον τρόπο που μπορούσαν να αποτελέσουν πεδίο αυξημένης κερδοφορίας⁴².

2.2.4 Αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία

Η βασική τάση στην ίδια τη διαδικασία παραγωγής σε όλη αυτή την περίοδο και για το σύνολο των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών ήταν μια διπλή κίνηση:

42. Το ενδιαφέρον του κεφαλαίου φαίνεται από τα υπάρχοντα στοιχεία (ICAP 1996 & 2001) και για κάθε ξεχωριστή δραστηριότητα. Έτσι το 1994 οι τράπεζες πραγματοποιούν καθαρά κέρδη της τάξης των 128,6 δις δρχ. και το 1999 1.212 δις δρχ., οι δημόσιες επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών 534 δις το 1994 για να μειωθούν στα 244 δις το 1999, οι ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές επιχειρήσεις από μια κρατική που υπήρχε μέχρι το 1987 θα φτάσουν τις 74 το 1994 και τις 123 το 1999, οι οικοδομικές εταιρείες, ενώ θα γνωρίσουν για αρκετά χρόνια μια μεγάλη περίοδο παρακμής, το 1994 θα φτάσουν τα κέρδη τους τα 85 δις και τα 224 δις το 1999.

αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου μέσα από επενδύσεις σε τεχνολογικό εξοπλισμό, αλλά και προσπάθεια οργανωτικών καινοτομιών στη διαδικασία της εργασίας και τη συγκρότηση του συλλογικού εργάτη, αλλαγών επομένως στις παραγωγικές σχέσεις. Ο στόχος ήταν η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με τέτοιους ρυθμούς, ώστε η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας να αντισταθμίζει και να υπερκαλύπτει την αύξηση της οργανικής σύνθεσης που συνεπάγεται αρχικά η επένδυση σε εξοπλισμό. Με τον τρόπο αυτό το ποσοστό κέρδους θα ανέκαμπτε, ενώ ταυτόχρονα με την αύξηση της παραγωγικότητας θα γινόταν και οικονομία στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου⁴³. Αυτή η διπλή προσπάθεια αντιστοιχούσε στα δομικά χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, η οποία είναι ταυτόχρονα διαδικασία παραγωγής και διαδικασία αξιοποίησης, με τη δεύτερη να έχει μια δεσπόζουσα σημασία. Κατά συνέπεια, στόχος δεν είναι ποτέ γενικά η παραγωγικότητα, αλλά η αύξησή της με τέτοιους κοινωνικούς όρους που επιτρέπουν την ανάκαμψη της καπιταλιστικής κερδοφορίας. Γι' αυτό το λόγο είναι ελλιπής κάθε προσπάθεια να οριστεί η τομή της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης μόνο με όρους τεχνολογικών μεταλλαγών.

Βλέπουμε λοιπόν ότι βασική προϋπόθεση για να ανακάμψει η καπιταλιστική κερδοφορία ήταν να συνδυαστούν οι επενδύσεις σε εξοπλισμό με μια εργατική δύναμη ικανή να πετυχαίνει υπέρτερες αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας⁴⁴. Τι σήμαινε αυτό; Πρώτον, μια οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας πιο ευλύγιστη, που να επιτρέπει παράλληλες δραστηριότητες, που να συντείνει στο να αποφεύγο-

43. Για την καθοριστική σημασία της οικονομίας στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου ως μοχλού απάντησης στην καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης βλ. Ιωακείμoglou / Μηλιός 1991.

44. Για μια παρουσίαση των σύγχρονων τάσεων στην οργάνωση της εργασίας βλ. Κατσουρίδας 1998, Μαυρουδέας 1994.

νται καθυστερήσεις και ακαμψίες, που να επιτρέπει ταχείες διαφοροποιήσεις εντός της παραγωγικής διαδικασίας, χωρίς καθυστερήσεις και νεκρούς χρόνους, διατηρώντας ταυτόχρονα τον έλεγχο του κεφαλαίου στην όλη διαδικασία. Δεύτερον και πιο σημαντικό, αύξηση του μορφωτικού επιπέδου και των δεξιοτήτων του συλλογικού εργαζόμενου, τέτοια που να τον καθιστά ικανό να χειρίζεται τον αναβαθμισμένο εξοπλισμό, να παρεμβαίνει αποτελεσματικά στα όποια προβλήματα υπάρχουν, να μετακινείται ταχύτατα σε ένα μεγαλύτερο εύρος καθηκόντων (πολυλειτουργικότητα).

Αυτή η επιδεξιότητα και η πολυλειτουργικότητα του εργαζόμενου (που συνδυάζεται και με ευέλικτους και αποκεντρωμένους τρόπους απόσπασης της εμπειρίας του από τη μεριά της διεύθυνσης και απαιτεί ένα βαθμό ετοιμότητας και πρωτοβουλίας του εργαζόμενου), για να είναι παράγοντας αύξησης της κερδοφορίας και όχι μεγαλύτερης εργατικής αντίστασης μέσα στην παραγωγή, πρέπει να εντάσσεται σε ένα πλέγμα πολύ δυσμενέστερων πολιτικών και ιδεολογικών όρων μέσα στην παραγωγή. Σκοπός ήταν να αποσπώνται μορφές παραγωγικής αφοσίωσης, εσωτερίκευσης των στόχων της επιχείρησης, αλλά και μεγαλύτερης πειθάρχησης. Αυτό επιτεινόταν τόσο από την ανεργία και τη συνολική επιδείνωση των όρων του συμβολαίου εργασίας (βλ. παρακάτω) όσο όμως και από την επανάκαμψη του εργοστασιακού δεσποτισμού (αυστηρότεροι κανόνες, ηλεκτρονική παρακολούθηση)⁴⁵.

45. Με αυτή την έννοια, διαφωνούμε με νεοσοσιαλδημοκρατικές απόψεις που βλέπουν στα «μεταφορντικά» συστήματα μια δυνατότητα αναβάθμισης της θέσης των εργαζομένων. Για την κλασική διατύπωση μια τέτοιας άποψης βλ. Piore / Sabel 1984. Για αντίστοιχες αποτιμήσεις στη χώρα μας βλ. Λυμπεράκη 1990, Λυμπεράκη / Μουρίκη 1996. Για κριτικές προσεγγίσεις των νέων οργανωτικών και τεχνολογικών υποδειγμάτων στην παραγωγική διαδικασία βλ. Τσεκούρας 1989 & 1990, Μπράχος 1993, Tomaney 1990.

Συνολικά, η ευλυγισία και η πολυλειτουργικότητα της εργασίας συνεπάγονται μεγαλύτερη παραγωγικοποίηση και εντατικοποίηση των ρυθμών δουλειάς (η συνεχής αναπροσαρμογή των ροών εργασίας που επιτρέπουν οι νέες τεχνολογίες σημαίνει και την εξάλειψη των νεκρών χρόνων, ενώ η αυτοματοποίηση επιβάλλει ταχύτερους ρυθμούς παραγωγής), αλλά και μια συστηματική πολιτική και ιδεολογική πίεση για μεγαλύτερη απόδοση.

Εντός αυτής της ευλύγισης πολυλειτουργικότητας και της απαίτησης για αύξηση του μέσου μορφωτικού επιπέδου της εργατικής δύναμης αναπτύχθηκαν παράλληλα και μορφές αποειδίκευσης, απλούστευσης και τυποποίησης καθηκόντων (ειδικά σε εκείνους τους κλάδους των «υπηρεσιών» που παραγωγικοποιούνται και βιομηχανοποιούνται, όπως είναι η βιομηχανία του έτοιμου φαγητού)⁴⁶.

Οι αλλαγές αυτές στην οργάνωση της εργασίας δεν αφορούν μόνο τους κλάδους που στηρίζονται σε γραμμές παραγωγής (ευλυγισία, εργασία κατά ομάδες κ.λπ.), καθώς παρατηρείται αυξανόμενη αυτοματοποίηση και ηλεκτρονικός έλεγχος και στις βιομηχανίες συνεχούς ροής. Η χρήση οργανωτικών και τεχνολογικών καινοτομιών επεκτείνεται και στη διαχείριση των αποθεμάτων με το λεγόμενο σύστημα «just in

46. Και σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στην πραγματικότητα υπάρχει μια διαλεκτική ειδίκευσης και αποειδίκευσης σε δράση μέσα στην εξέλιξη του καπιταλιστικού προτύπου παραγωγής: οι κάθε φορά νέες τεχνολογίες συνεπάγονται ένα στοιχείο τυποποίησης και αποειδίκευσης (αφού μέρος των λειτουργιών του συνολικού εργαζόμενου μεταφέρεται σε λειτουργίες του συστήματος των μηχανών), αλλά και ειδίκευσης (νέες επιδεξιότητες στο χειρισμό και την παρακολούθηση του συστήματος των μηχανών). Αυτό αναδεικνύει τα όρια τόσο των μονοδιαστάτων ταυτίσεων μονοπωλιακού καπιταλισμού και αποειδίκευσης (με βάση την κλασική θέση του Braverman [1974]) όσο και τις απόψεις που βλέπουν στην αναδιάρθρωση μια τάση αναβάθμισης του ρόλου των εργαζομένων. Για όλα αυτά βλ. Smith 1994.

time» (Piore / Sabel 1984, Λυμπεράκη / Μουρίκη 1996) και την παρακολούθηση ανά πάσα στιγμή των ροών εξαρτημάτων και προϊόντων. Όλες αυτές οι τομές στη διαχείριση της παραγωγής αποτελούν μια προσπάθεια για παραγωγικότερη αξιοποίηση του επενδυμένου εξοπλισμού και λειτουργούν ως αντάρκες στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Η συνεχής λειτουργία του εξοπλισμού και η βελτιστοποίηση της απόδοσής του (συνεχείς βάρδιες), όπως επίσης και η οικονομικότερη χρήση (ανάμεσα στα άλλα και με την προσπάθεια περιορισμού και ανακύκλωσης των απορριμμάτων) είναι και αυτές πρακτικές που τίθενται σε εφαρμογή στο πλαίσιο των αναδιαρθρώσεων, έχοντας ως στόχο η αύξηση της τεχνικής σύνθεσης να μη γίνεται αύξηση της οργανικής σύνθεσης με τρόπο επικίνδυνο για την καπιταλιστική κερδοφορία.

Ένα ερώτημα που ανακύπτει στη σχετική μαρξιστική συζήτηση αφορά τον κυρίαρχο μέσα στην περίοδο τρόπο απόσπασης υπεραξίας: εάν δηλαδή κυριαρχεί η απόλυτη υπεραξία (παράταση του χρόνου εργασίας, εντατικοποίηση της εργασίας) ή η σχετική υπεραξία (φθίνεμα των μισθιακών αγαθών, παραγωγικοποίηση εργασίας, οργανωτικές και τεχνολογικές καινοτομίες)⁴⁷. Από όσα αναφέραμε προκύπτει ότι η βασική μορφή απόσπασης υπεραξίας στη φάση της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης είναι η σχετική υπεραξία. Επιπλέον, αν θεωρήσουμε ότι το στοιχείο που σηματοδοτεί την ηγεμονία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι η μετάβαση από

47. Για τη διάκριση ανάμεσα σε απόλυτη και σχετική υπεραξία βλ. Μαργ 1978, τ. 1. Τη χρησιμοποίηση της διάκρισης αυτής ως στοιχείο περιοδολόγησης της ιστορίας του καπιταλισμού ξεκίνησε ο M. Aglietta (Aglietta 1987), ενώ τη χρησιμοποιεί και ο Ιωακείμoglou (Ιωακείμoglou 1987), έχουν όμως υπάρξει και κριτικές στον υπερτονισμό της ως βασικού δείκτη περιοδολόγησης (Brenner / Glick 1991). Πρόσφατα η τροποποίηση της αναλογίας ανάμεσα σε σχετική και απόλυτη υπεραξία προτάθηκε ως στοιχείο εισόδου σε ένα νέο στάδιο της καπιταλιστικής περιοδολόγησης (Ιωαννίδης / Μαυρουδάς 2000).

την τυπική στην πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, τότε οφείλουμε να επιμείνουμε στην καθοριστική σημασία της απόσπασης σχετικής υπεραξίας.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις αναφέρονται στη βασική τάση και δεν αναιρούν το γεγονός ότι μέσα στην αναδιάρθρωση αξιοποιείται και αναπαράγεται, έστω και σε υποτελή μορφή, η απόλυτη υπεραξία: Στις μονοπωλιακές μονάδες που προχωρούν σε αναδιαρθρώσεις στην οργάνωση της παραγωγής αυτό παίρνει τη μορφή της εντατικοποίησης, της διαγραφής νεκρών χρόνων και της παράτασης του χρόνου εργασίας. Αυτό διευκολύνεται από τη συνολική επιδείνωση του συσχετισμού δύναμης ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία, που επιτρέπει μεγαλύτερη επιθετικότητα από τη μεριά του κεφαλαίου. Επίσης, η τάση για την απόσπαση απόλυτης υπεραξίας καταγράφεται, πέρα από τις πρακτικές «μαύρης» εργασίας, και σε χώρους των καπιταλιστικών υπηρεσιών, που από τη φύση τους είναι εργασιοβόρες παραγωγικές διαδικασίες⁴⁸. Αυτή η «επανεμφάνιση» της απόλυτης υπεραξίας αποτελεί και μια μορφή αποκατάστασης συμμαχιών εντός του συνασπισμού εξουσίας: ευνοώντας κυρίως μη μονοπωλιακές μερίδες επιτρέπει την επιβίωσή τους (το ίδιο ισχύει και για ορισμένα τμήματα της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης). Θεωρούμε όμως σφάλμα να ορίζεται ως βασικό χαρακτηριστικό αυτής της νέας φάσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού η αλλαγή στην αναλογία ανάμεσα σε σχετική και απόλυτη υπεραξία. Η ηγεμονική τάση παραμένει η σχετική υπεραξία. Ούτε μπορεί να γίνει περιοδολόγηση του καπιταλισμού ή έστω μια περιγραφή της αναδιάρθρωσης πάνω σε αυτή τη βάση και μόνο.

48. Αυτό μπορεί να πάρει ποικίλες μορφές: άτυπες παρατάσεις του χρόνου εργασίας, αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών για τη συνεχή δραστηριοποίηση του εργαζόμενου κ.ά.

Η επανεμφάνιση της απόλυτης υπεραξίας που αποτυπώνεται στη διαγραφή των νεκρών χρόνων, στη συστηματική παράταση του ωραρίου, στη συνολική αύξηση του εργασιμου χρόνου, στην εντατικοποίηση της εργασίας αποτελεί στην πραγματικότητα την ενεργοποίηση μιας ειδικά καπιταλιστικής τάσης. Η αύξηση της σχετικής υπεραξίας τείνει να αναπαράγει σε ηγεμονεύομενη μορφή και την απόλυτη υπεραξία, με την έννοια ότι οι οργανωτικές και τεχνολογικές καινοτομίες που οδηγούν σε αυξήσεις της παραγωγικής δύναμης της εργασίας (σχετική υπεραξία) ενσωματώνουν και όψεις εντατικοποίησης της εργασίας (απόλυτη υπεραξία)⁴⁹.

2.2.5 Τομές στις παραγωγικές δυνάμεις

Εντός του συνολικού πλαισίου της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης έχουμε αλλαγές και στις παραγωγικές δυνάμεις⁵⁰, καθώς αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα ορισμένες καινοτομίες. Τις εξετάζουμε συνολικά και σε διεθνές επίπεδο (χωρίς να σταθούμε δηλαδή στην καταγραφή τέτοιων αλλαγών μόνο στην Ελλάδα), ακριβώς γιατί συμπυκνώνουν μια ευρύτερη τάση. Αλλά και στην Ελλάδα από ένα σημείο και μετά έχουμε αυξανόμενες επενδύσεις σε εξοπλισμό και νέες τεχνολογίες. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να δούμε τη σημασία που αποκτούν:

Πρώτον, η μικροηλεκτρονική και η πληροφορική, που είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα ως πεδία απόσπασης ιδιαίτερα υψη-

49. Τη διαλεκτική αυτή ανάμεσα σε παραγωγικοποίηση και εντατικοποίηση της εργασίας την κατέγραψε πρώτος ο ίδιος ο Μαρξ (Μαρξ 1978, τ. 1: 424-433).

50. Για μια συνολική περιγραφή των βασικών τεχνολογικών μετασχηματισμών βλ. Castells 1996, αν και διαφωνούμε με τα στοιχεία τεχνολογικού ντετερμινισμού που διαπερνούν την ανάλυσή του. Για μια πιο κριτική παρουσίαση του κοινωνικού καθορισμού των σύγχρονων τεχνολογικών εξελίξεων βλ. Aronowitz et al. 1996.

λών κερδών, αλλά και υπόσχονταν αύξηση της παραγωγικότητας με φθίνον κόστος, επιτρέποντας την αυτοματοποίηση και τον ηλεκτρονικό έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά και της ροής εμπορευμάτων.

Δεύτερον, οι τηλεπικοινωνίες σε ένα μεγάλο φάσμα εφαρμογών, από την απλή επικοινωνία έως τη βιομηχανία του θεάματος. Αποτέλεσαν ένα βασικό χώρο επενδύσεων, αλλά και σημαντικές υποδομές, αφού επιτρέπουν τεχνικά το συντονισμό και την επικοινωνία απομακρυσμένων μέσα στο χώρο παραγωγικών διαδικασιών.

Τρίτον, η βιοτεχνολογία, που άνοιξε ένα ολόκληρο πεδίο τομέων και προϊόντων, επέτρεψε την παραγωγή φθηνότερων μισθιακών αγαθών (βιομηχανία γενετικά τροποποιημένων τροφίμων, αύξηση της παραγωγικότητας στις γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες και την παραγωγή πρώτων υλών), αλλά και υποσχέθηκε την καλύτερη επισκευή της εργατικής δύναμης στον τομέα της ιατρικής. Συνολικά, επιτρέπει τη μεγαλύτερη υπαγωγή και έλεγχο ιδιαίτερα κρίσιμων παραγωγικών διαδικασιών (αγροτική παραγωγή, φάρμακα, ιατρική), ενώ ως νέος τομέας προσφέρει τη δυνατότητα υπερκερδών (παραγωγή καινοτομιών, αλλά και κατοχύρωση δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας πάνω σε στοιχεία του γενετικού κώδικα).

Οι τομές αυτές στις παραγωγικές δυνάμεις κάθε άλλο παρά ουδέτερες ήταν. Καθορίστηκαν από τις παραγωγικές σχέσεις και τη συνολική αστική στρατηγική ανάκαμψης της καπιταλιστικής κερδοφορίας. Η ηγεμονία των παραγωγικών σχέσεων πάνω στις παραγωγικές δυνάμεις αποτυπώνεται πάνω σε μια σειρά από παραμέτρους, οι οποίες κατά τη γνώμη μας εξηγούν γιατί δεν είναι οι τεχνολογικές καινοτομίες που καθορίζουν τις κοινωνικές μορφές, αλλά το ακριβώς αντίθετο (Carchendi 1993).

Πρώτον, είναι χώροι που ταυτόχρονα αποτελούν πεδίο υπεραξίωσης και προσελκύουν κεφάλαια, καθώς είναι καινο-

τομίες με αυξημένη ζήτηση, αλλά και συμβάλλουν στη συνολική κερδοφορία ως τμήμα του σταθερού κεφαλαίου. Έχουν μάλιστα την ιδιαιτερότητα να συνδυάζουν την αυξημένη παραγωγικότητα με το φθίνεμα του σταθερού κεφαλαίου. Το τελευταίο επιτυγχάνεται όταν αυτές οι καινοτομίες εφαρμόζονται και στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής και βοηθούν να παραχθούν φθηνότερα τα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου.

Δεύτερον, είναι τεχνολογίες που επιτρέπουν μεγαλύτερο έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας και συμβάλλουν στην παλινδρόθηση της ηγεμονίας του κεφαλαίου μέσα στην παραγωγή: ηλεκτρονική οργάνωση και αυτοματοποίηση των διαδικασιών εργασίας, των ρυθμών τους, εντοπισμός και εξάλειψη κενών χρόνων και καθυστερήσεων, συστηματικότερη παρακολούθηση των πρακτικών του συλλογικού εργαζόμενου και ευκολότερη καταγραφή και απόσπαση της πείρας του (Durand 1993).

Τρίτον, είναι τεχνολογίες που επιτρέπουν την οικονομία στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου, μέσα από την καλύτερη οργάνωση των αποθεματικών και το συντονισμό της παραγωγής. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι όλα τα σύγχρονα ηλεκτρονικά (ψηφιακά) συστήματα διαχείρισης και παρακολούθησης σε πραγματικό χρόνο της ροής εξαρτημάτων, πρώτων υλών και παραγόμενων αγαθών σε όλες τις στιγμές της παραγωγικής διαδικασίας.

Γι' αυτό το λόγο ο οικονομικός, πολιτικός και ιδεολογικός έλεγχος της παραγωγής επιστημονικών και τεχνολογικών καινοτομιών αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία όχι μόνο στους χώρους έρευνας και ανάπτυξης των ίδιων των επιχειρήσεων, αλλά και στο εσωτερικό των δημοσίων πανεπιστημίων. Η παραγωγικοποίηση της εκπαίδευσης οδηγεί σε ολοένα και μεγαλύτερη υπαγωγή της επιστημονικής έρευνας στις προτεραιότητες της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Ταυτόχρονα, η πρόσβαση σε διαδικασίες παραγωγής καινοτομιών αποτελεί

ένα από τα βασικά στοιχεία που διαμορφώνουν και την ιεραρχία των μονοπωλιακών επιχειρήσεων. Γι' αυτό και υπήρξε συστηματική προσπάθεια να μειωθεί ο χρόνος από τη σύλληψη μιας καινοτομίας μέχρι την εφαρμογή της στην παραγωγή. Αυτό μεταφράστηκε και σε ένα ιδιότυπο κυνήγι μαγισσών απέναντι σε κάθε κριτική επιστημονική κατεύθυνση που δεν αποδεχόταν πλήρως την προτεραιότητα της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Από την άλλη, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι, επειδή οι διαδικασίες αυτές αυξάνουν το συνολικό κόστος παραγωγής, δεν τις αναλαμβάνουν εξ ολοκλήρου οι μεμονωμένοι καπιταλιστές. Αντίθετα, πολύ σημαντικό μέρος τους εξακολουθεί να το αναλαμβάνει το κράτος, στην προσπάθειά του να ενεργοποιήσει αντίρροπες τάσεις στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Η οικονομική διαπλοκή των επιχειρήσεων και των δημόσιων φορέων έρευνας δεν πήρε τόσο τη μορφή της ιδιωτικοποίησης των τελευταίων όσο της εξασφάλισης ενός πραγματικού ελέγχου (πολιτικού και ιδεολογικού) από τη μεριά του κεφαλαίου σε μια διαδικασία την οποία σε πολύ μεγάλο βαθμό χρηματοδοτεί το κράτος⁵¹.

2.2.6 Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις

Στη βάση των παραπάνω, η εσωτερική ευλυγισία μέσα στην οργάνωση της παραγωγής συνδυάστηκε και με την ελαστικοποίηση (εξωτερική ευλυγισία) του συμβολαίου εργασίας και της διαπραγματεύσεώς του, αυτό που συνήθως ονομάζουμε αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις⁵². Αποτελεί μια προσπάθεια για επιδείνωση των όρων εργασίας: ακύρωση της τάσης για μόνιμη και σταθερή απασχόληση, διαρκής αξιοποι-

51. Για μια αναλυτική παρουσίαση των σύγχρονων κατευθύνσεων της πανεπιστημιακής έρευνας βλ. Σωτήρης 2001.

52. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα κριτική του ταξικού χαρακτήρα της ευέλικτης αγοράς εργασίας βλ. Σταμάτης 1997: 109-111. Βλ. επίσης Κουζής 2001.

ηση της ανασφάλειας από την ένταση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, γενίκευση μορφών απασχόλησης περιορισμένου χρόνου και μερικής απασχόλησης, αύξηση της περιστασιακής απασχόλησης, περιορισμός της ισχύος των συλλογικών συμβάσεων, συχνές αλλαγές εργασίας ή καθηκόντων εντός της επιχείρησης, απελευθέρωση απολύσεων. Οι επιθέσεις αυτές επιτείνονται πολιτικά με τον περιορισμό της συνδικαλιστικής δράσης και την επίθεση στα δικαιώματα των σωματείων. Εντάθηκε ο εξατομικευμένος χαρακτήρας της διαπραγματεύσεως (ατομικές συμβάσεις) και έγινε προσπάθεια πολλαπλού κατακερματισμού της εργατικής δύναμης. Διαρθρώθηκε το ωράριο με τέτοιο τρόπο (κατακερματισμός, ευέλικτος υπολογισμός του συνολικού χρόνου, κατάργηση υπερωριών, σπαστές βάρδιες), ώστε από τη μια να εξαλείφονται αργοί χρόνοι μέσα στην παραγωγή, από την άλλη να περιορίζονται τα περιθώρια κοινών πρακτικών. Εισήχθησαν μορφές τηλεργασίας και συνολικά αξιοποιήθηκαν οι τεχνολογικές δυνατότητες για κατακερματισμό των παραγωγικών δραστηριοτήτων μέσα στο χώρο.

Μέσα από τη συνάρθρωση όλων αυτών των αλλαγών στη συγκρότηση της εργατικής δύναμης υπήρξε μια σημαντική αύξηση της εκμετάλλευσης. Η αναβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου και των δεξιοτήτων του συλλογικού εργάτη συνδυάστηκε με την επανάκαμψη του εργοστασιακού δεσποτισμού, την προσπάθεια εκμετάλλευσης με πολύ πιο συστηματικό τρόπο της συσσωρευμένης πείρας του συλλογικού εργαζόμενου, τη μεγαλύτερη ανασφάλεια, αλλά και την επέκταση κακοπληρωμένων, αποειδικευμένων χειρωνακτικών εργασιών.

Οι τάσεις αυτές δεν περιορίστηκαν μόνο στην εργατική τάξη ή το βιομηχανικό προλεταριάτο, αλλά και σε μη παραγωγικές μορφές εργασίας, όπως επίσης και σε τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης (στα κατώτερα τμήματα της διανοητικής εργασίας), τα οποία επίσης υφίστανται επιδείνωση των όρων

εργασίας και αντιμετωπίζουν αντίστοιχες αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις⁵³.

Αν εξετάζαμε πιο συγκεκριμένα τη μορφή που πήραν οι εξελίξεις αυτές στην ελληνική περίπτωση, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τομές, αφού το κέντρο βάρους ξεφεύγει από την κατανομή του κοινωνικού προϊόντος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και μεταφέρεται στην ίδια τη διαδικασία της παραγωγής με κύριους άξονες το βαθμό εκμετάλλευσης, το εργασιακό καθεστώς και την παραγωγικότητα του συλλογικού εργάτη. Οι αλλαγές που έγιναν μπορούν να διαχωριστούν στις εξής κατηγορίες: Σε εκείνες που αφορούν τον τρόπο ένταξης των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία και περιλαμβάνουν την αύξηση της μερικής απασχόλησης, την προσπάθεια για αύξηση ή και απελευθέρωση του αριθμού των απολύσεων, τη διεύρυνση του αριθμού των εργαζομένων με μειωμένο ωράριο, την ανάπτυξη της γεωγραφικής κινητικότητας των εργαζομένων. Σε εκείνες που σχετίζονται με τις μεθόδους παραγωγής: σύνδεση μισθού - παραγωγικότητας, νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας. Σε εκείνες που συνδέονται, όπως αποτυπώθηκε και στον αντίστοιχο νόμο που ψήφισε η Βουλή το καλοκαίρι του 1998, με την ανακατανομή του συνολικού χρόνου εργασίας. Πέρα από το πολιτικό και ιδεολογικό γεγονός πως η κατάργηση του «παραδοσιακού» 40ωρου και η θέσπιση της μερικής απασχόλησης καθιστά δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ απασχόλησης και ανεργίας, το σημαντικότερο είναι τα συνολικά οφέλη που αποκομίζει το κεφάλαιο από την «ευέλικτη» χρήση του 40ωρου: α) Κατάργηση των υπερωριών με συνέπεια τη μείωση της μέσης αμοιβής ανά απασχολούμενο (Ιωακείμογλου 1998: 24). β) Καλύτερη ανταπόκριση στις περιόδους αύξησης της ζήτησης, με

53. Για μια παρουσίαση των αλλαγών στην διανοητική εργασία βλ. Smith / Knights / Willmott 1996.

αποτέλεσμα την καλύτερη χρήση του μηχανολογικού εξοπλισμού και αύξηση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (Ιωακείμογλου 1998: 25).

2.2.7 Κρατική διαχείριση της ανεργίας

Η αύξηση της ανεργίας σχετίζεται με την εκδήλωση των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης, αλλά αξιοποιήθηκε και διατηρήθηκε εντός μιας στρατηγικής πειθάρχησης των εργαζομένων και μείωσης του κόστους της εργατικής δύναμης. Γι' αυτό παρέμεινε σε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά, ακόμη και εκεί όπου υπήρξαν «αναπτυξιακές τάσεις». Αυτό αποδίδει κατά τη γνώμη μας δύο βασικές τάσεις: Πρώτον, τη μη ολοκλήρωση της διαδικασίας εξόδου από την κρίση, δεύτερον –και σημαντικότερο– την τροποποίηση του συσχετισμού δύναμης που επιτρέπει στην αστική τάξη να «ανέχεται», χωρίς πολιτικό κόστος, υψηλότερα ποσοστά ανεργίας. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι ακόμη και σχηματισμοί που παρουσίασαν στατιστική αύξηση της απασχόλησης στη δεκαετία του '90 τη στήριξαν κυρίως σε θέσεις μερικής απασχόλησης στις κατώτερες βαθμίδες ή ακόμη και σε στατιστικές αλχημείες. Η τρομαχτική αύξηση ή διατήρηση υψηλών ποσοστών ανεργίας, ακόμη και σε σχηματισμούς με οικονομική μεγέθυνση, αποτελεί χαρακτηριστική ένδειξη ότι ενεργοποιείται η τάση του κεφαλαίου να αυξάνει τον εφεδρικό στρατό εργασίας.

Στην ελληνική περίπτωση θα δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στη διαχείριση της ανεργίας⁵⁴. Η συνολική προσπάθεια που γίνεται από την πλευρά του κράτους διαφέρει κατά πολύ σε

54. Η ανεργία στην Ελλάδα θα αυξηθεί από το 7,0% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού το 1990 στο 11,7% το 1999 (OECD 1999, INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2000). Δεν πρέπει επίσης να μας διαφύγει ότι το 1997 το ποσοστό των δαπανών για την απασχόληση και την ανεργία έφτανε μόλις στο 26,6% του κοινοτικού μέσου όρου.

σύγκριση με ό,τι γινόταν στο παρελθόν: Αυτό που προκρίνεται είναι η επιδότηση της εργασίας και όχι των ανέργων, η επιδότηση δηλαδή των επιχειρήσεων για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Το μέτρο αυτό αποτέλεσε μορφή απευθείας οικονομικής στήριξης των επιχειρήσεων για τους εξής λόγους: α) Οι επιχειρήσεις θα προέβαιναν έτσι κι αλλιώς σε έναν αριθμό προσλήψεων, έτσι ώστε στην πραγματικότητα οι επιδοτήσεις να μη λειτουργούν ανασχετικά στην ανεργία, αλλά ενισχυτικά στην κερδοφορία των επιχειρήσεων (Ιωακείμoglou 1998: 23). β) Το βάρος της πολιτικής δεν πέφτει στην προσπάθεια οικονομικής ενίσχυσης των ανέργων –ως προσώπων που μια ευνοούμενη κοινωνία οφείλει να υποστηρίξει, ώστε να απολαμβάνουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο ζωής–, αλλά συνδέεται άμεσα με τις όποιες δυνατότητες των επιχειρήσεων να απορροφούν πρόσθετο εργατικό δυναμικό. Με άλλα λόγια, η πολιτική ενάντια στην ανεργία συσχετίζεται άμεσα με τις εξελίξεις στο χώρο της αγοράς και τους επιχειρηματικούς ανταγωνισμούς. γ) Η πιθανή αύξηση του αριθμού των εργαζομένων, λόγω των επιδοτήσεων, σε μία ήδη εύρωστη επιχείρηση είναι δυνατό να αυξήσει την παραγωγικότητα της, μεγάλωνοντας το μερίδιό της στην αγορά και εξαναγκάζοντας τις ανταγωνιστικές επιχειρήσεις να προσχωρήσουν σε περιορισμό του αριθμού των εργαζομένων τους. Κατά συνέπεια, το όλο σύστημα λειτουργεί ενισχυτικά και όχι αποτρεπτικά για το συνολικό μέγεθος της ανεργίας (Ιωακείμoglou 1998: 23).

2.2.8 Αλλαγές στο ασφαλιστικό σύστημα

Οι αλλαγές στο ασφαλιστικό σύστημα εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο των πολιτικών αναδιανομής εισοδήματος σε βάρος της εργασίας και συνδέθηκαν άμεσα με την όλη κρίση στα οικονομικά του κράτους που έφερε η συγκυρία της καπιταλιστικής κρίσης.

Στην Ελλάδα, με το πρόσχημα των «υπέρογκων ελλειμμάτων» των ασφαλιστικών ταμείων –ελλείμματα για τα οποία καμία ευθύνη δεν είχαν οι εργαζόμενοι, αφού δημιουργήθηκαν λόγω του υποχρεωτικού δανεισμού των αποθεματικών των ταμείων με ιδιαίτερα χαμηλά επιτόκια–, προωθήθηκε η κεφαλαιοποίηση των αποθεματικών τους και η μείωση των παροχών. Στόχος ήταν η δημιουργία μιας κατώτατης υποχρεωτικής δημόσιας σύνταξης, έτσι ώστε οι εργαζόμενοι να εξαναγκάζονται να καταφεύγουν και στις ιδιωτικές ασφάλισεις. Ταυτόχρονα, τα ταμεία κλήθηκαν να λειτουργήσουν ως ιδιώτες χρηματοεπενδυτές, αφού μπορούν να διαχειρίζονται τα αποθεματικά είτε επενδύοντάς τα σε αξιόγραφα είτε δημιουργώντας αμοιβαία κεφάλαια. Το αποτέλεσμα όλων αυτών, πέρα από τη μεγαλύτερη διείσδυση του ιδιωτικού κεφαλαίου στο χώρο της κοινωνικής ασφάλισης, είναι σε κοινωνικό επίπεδο η εξάρτηση των ιδιωτικά ασφαλισμένων από την οικονομική ευρωστία των ταμείων τους και η περιθωριοποίηση των συνταξιούχων που ως χαμηλόμισθοι δεν είχαν τη δυνατότητα πληρωμής των υψηλών ιδιωτικών ασφαλιστρών (Σταμάτης 1997: 107-8). Ήδη επί ΝΔ με το νόμο Σιούφα καταργήθηκαν μία σειρά από κοινωνικές κατακτήσεις (δεκαπενταετία, όρια συνταξιοδότησης κ.λπ.) και διαμορφώθηκε ένα πολύ δυσμενέστερο ασφαλιστικό καθεστώς, ειδικά για όσους εργαζόμενους μπήκαν στην αγορά εργασίας μετά το 1993.

Το δεύτερο βήμα θεσμοποιήθηκε με το ασφαλιστικό νομοσχέδιο που κατέθεσε το ΠΑΣΟΚ το Νοέμβριο του 1998 στη Βουλή. Το θεσμικό αυτό εγχείρημα αποσκοπούσε στην περικοπή μιας σειράς συντάξεων (χρημίας, επικουρικών συντάξεων, των συντάξεων για όσους συνταξιούχους συνεχίζουν να εργάζονται), στον περιορισμό των δαπανών υγείας, στη σταδιακή απελευθέρωση της διαχείρισης της περιουσίας των ταμείων, στην αύξηση του αριθμού των δόσεων των οφειλών των επιχειρήσεων στο ΙΚΑ –με παράλληλη μείωση των προστί-

μων- και τέλος στην αύξηση των εισφορών των δημόσιων υπαλλήλων λόγω της δημιουργίας επικουρικού ταμείου.

Συνολικά, η δεκαετία του '90 υπήρξε, σε ό,τι αφορά το ασφαλιστικό σύστημα, μια περίοδος στην οποία έγιναν οι πρώτες σημαντικές τομές που ανέστρεψαν μια σχετικά μακρά περίοδο βελτίωσης του ασφαλιστικού καθεστώτος για τους εργαζόμενους, αλλά και άνοιξε η συζήτηση για ακόμη μεγαλύτερες τομές, οι οποίες θα υλοποιηθούν στην αρχή της επόμενης δεκαετίας.

2.2.9 Αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα

Σημαντικές αλλαγές θα έχουμε και στο εκπαιδευτικό σύστημα (ψήφιση του ν.2083 από την κυβέρνηση της ΝΔ, ακύρωση του μεγαλύτερου μέρους του από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ψήφιση του ν.2525 από το ΠΑΣΟΚ). Παρά τη φαινομενική αντιφατικότητα που μοιάζει να διακρίνει την πολιτική της εκάστοτε κυβέρνησης, η πραγματική κοινή συνισταμένη παραμένει σταθερή: Εντατικοποίηση των ρυθμών σπουδών, ιδιωτικοποίηση πλευρών της εκπαιδευτικής λειτουργίας⁵⁵, στενότερη σύνδεση εκπαιδευτικών φορέων και επιχειρήσεων, αναίρεση των εργασιακών δικαιωμάτων των πτυχιών, δημιουργία ενός εργατικού δυναμικού το οποίο να έχει τη δυνατότητα διαρκούς ευελιξίας και προσαρμογής στα νέα μοντέλα εργασίας, συνεχώς καταρτιζόμενο και επανακαταρτιζόμενο, μετακινούμενο διαρκώς εργασιακά αναλόγως με τις επιδιώξεις του κεφαλαίου. Ο τελικός σκοπός δεν είναι άλλος από το να υπάρχει η μεγαλύτερη δυνατή σύνδεση με τις εξελίξεις και τις ανακατατάξεις στην παραγωγή.

55. Είναι χαρακτηριστική από αυτή την άποψη η επέκταση της ιδιωτικοποίησης της μεταγυμνασιακής και μεταλυκειακής εκπαίδευσης με τη δημιουργία των ιδιωτικών ΙΕΚ και των ποικιλώνων τεχνικών σχολών, αλλά και με την επιταχυνόμενη διαπλοκή της τριτοβάθμιας με το χώρο των επιχειρήσεων (Σωτήρης 2001, Κάτσιας / Σωτήρης 2003).

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '80 έντονη ήταν η προσπάθεια ιδεολογικής νομιμοποίησης αυτών των αλλαγών μέσα από την επίκληση της «αναντιστοιχίας εκπαίδευσης και παραγωγής». Αντίστοιχες τάσεις υπήρξαν και σε άλλες χώρες, ενώ σημαντική ήταν και η συνεισφορά των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της ΕΟΚ αρχικά και της ΕΕ στη συνέχεια. Ουσιαστικά, οι πολιτικές αυτές αποσκοπούσαν στην προεπικύρωση των αλλαγών στην αγορά εργασίας εντός του εκπαιδευτικού μηχανισμού, μέσα από την πειθάρχηση των εκπαιδευομένων (και εδώ έχει ιδιαίτερη σημασία η μεγάλη εντατικοποίηση του λυκείου με τη μεταρρύθμιση του 1997), την ένταση της ταξικής επιλογής και το σπρώξιμο της μαθητικής νεολαίας προς το παράλληλο δίκτυο της τεχνικής εκπαίδευσης, τη ρευστοποίηση των τυπικών εργασιακών δικαιωμάτων των τίτλων σπουδών (χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν η κατάργηση της επετηρίδας για διορισμό των μονίμων εκπαιδευτικών, ως κατεξοχήν θεσμικής σύνδεσης τίτλων σπουδών και θέσεων εργασίας). Ουσιαστικά, έχουμε μια προσπάθεια για διαμόρφωση όρων και προϋποθέσεων και για την αναδιάρθρωση της παραγωγής.

Ταυτόχρονα όμως, ο χώρος της εκπαίδευσης σε όλη τη δεκαετία του '90 είχε πολιτική σημασία και για έναν ακόμη λόγο: Αποτέλεσε το πεδίο οξύτατων κοινωνικών αγώνων, ενίοτε και πραγματικών κοινωνικών εκρήξεων. Μαθητικές και φοιτητικές κινητοποιήσεις στα 1990-'91, φοιτητικές κινητοποιήσεις το 1992 και το 1995, απεργία διαρκείας των καθηγητών Μ.Ε. το 1997, κινητοποιήσεις των αδιόριστων εκπαιδευτικών τον Ιούνιο του 1998 ενάντια στο διαγωνισμό του ΑΣΕΠ για την πρόσληψη εκπαιδευτικών, μαθητικές κινητοποιήσεις το 1998-'99. Οι κινητοποιήσεις αυτές, σε κάποιες περιπτώσεις νικηφόρες, συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση της εικόνας της κοινωνικής σύγκρουσης στη δεκαετία του '90, αποτελώντας και πρότυπο για άλλους κλάδους.

2.2.10 Αξιοποίηση του κατακερματισμού της εργατικής τάξης και εισδοχή αλλοδαπών εργαζόμενων

Η συνολική αστική στρατηγική περιλάμβανε και την αποδιάρθρωση των όρων με τους οποίους συγκροτούνταν η εσωτερική συνοχή της εργατικής τάξης, των μορφών γύρω από τις οποίες αρθρώνονταν κοινές πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές και συλλογικές αναγνωρίσεις. Η δυνατότητα που δόθηκε για μικρότερες παραγωγικές μονάδες, η δυνατότητα κατακερματισμού της παραγωγικής διαδικασίας μέσα στο χώρο, συχνά και σε μεγάλες αποστάσεις ή σε διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, η μετατόπιση παραγωγικών δραστηριοτήτων σε περιοχές (ή κοινωνικούς σχηματισμούς) χωρίς προηγούμενη συνδικαλιστική παράδοση – συχνά ως συνειδητή επιλογή των επιχειρήσεων – και η αντίστοιχη παρακμή βιομηχανικών περιοχών με μεγάλη συσσωρευμένη πείρα αγώνων είναι η μία όψη της προσπάθειας κατακερματισμού της εργατικής τάξης.

Η άλλη είναι η αξιοποίηση των εθνοτικών και φυλετικών διαφορών εντός της εργατικής τάξης. Βασική μας μεθοδολογική θέση εδώ είναι ότι ως εργατική τάξη εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού ορίζουμε το σύνολο των εργαζόμενων που καταλαμβάνουν τις προλεταριακές θέσεις του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας εντός του συγκεκριμένου σχηματισμού, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους ή το εάν είναι πολίτες αυτής της χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο, θεωρούμε την ανάπτυξη του ρατσιστικού ιδεολογικού υποσυνόλου και την εμφάνιση μορφών παράνομης, «μαύρης» εργασίας ως στοιχεία *διαίρεσης* της εργατικής τάξης (αντίστοιχα μπορούμε να δούμε και την αξιοποίηση του σεξισμού σε σχέση με τη γυναικεία εργασία). Και αυτό γιατί το αποτέλεσμα είναι να καθλώνεται ένα μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης σε πολύ δυσμενέστερους όρους (και να έχει πρόσβαση μόνο στις κατώτερες θέσεις του καταμερισμού εργασίας). Αυτό αξιοποιείται για τη μείωση του κόστους εργασίας και την πειθάρχηση της εργατικής τά-

ξης (μέσα από τον φόβο για απώλεια εργασίας που δημιουργεί η παρουσία άλλων εργαζομένων πιθανώς διατεθειμένων να εργαστούν με δυσμενέστερους όρους).

Η συστηματική εισδοχή αλλοδαπών εργαζομένων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό αποτέλεσε σημαντική παράμετρο στον οικονομικό σχεδιασμό της δεκαετίας του '90⁵⁶. Ανεξάρτητα από τις πολιτικές αφετηρίες (π.χ. την πολιτική απέναντι στη μειονότητα στην Αλβανία) ή τις αντικειμενικές παράμετρους (γεινίαση με χώρες σε οικονομική κρίση ή με διαδρομές μετακίνησης μεταναστών), η ελληνική οικονομία τροφοδοτήθηκε με ένα πολυπληθές και φτηνό εργατικό δυναμικό. Αυτό το δυναμικό λειτούργησε ως παράγοντας περιορισμού του συνολικού κόστους εργασίας και ενίσχυσε την κερδοφορία σημαντικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας. Αρκεί να αναλογιστούμε την καταλυτική παρουσία των αλλοδαπών εργατών στον κατασκευαστικό τομέα.

Όμως δεν θα πρέπει να διαφύγει και η πολιτική σημασία που είχε, καθώς συνέβαλε στην εσωτερική συνοχή του συνασπισμού εξουσίας. Έδωσε τη δυνατότητα επιβίωσης σε μεγάλο μέρος των μη μονοπωλιακών κεφαλαίων που ήταν προσανατολισμένα σε δραστηριότητες έντασης εργασίας και μείωσε σημαντικά το κόστος αναπαραγωγής των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, θα ήταν λάθος να αποτιμήσουμε την συνολική πολιτική του ελληνικού κράτους στη συγκεκριμένη περίοδο ως μια πολιτική περιορισμού της μετανάστευσης. Αντίθετα, ήταν πολύ περισσότερο μια πολιτική αξιοποίησής της, που χρησιμοποιούσε την παρανομία ή τις περιστασιακές αστυνομικές επιχειρήσεις ως μέσο για τη διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα του κόστους της μεταναστευτικής εργασίας.

56. Για μια παρουσίαση σχετικών ζητημάτων βλ. INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2000, καθώς και Λινάρδος-Ρυλμόν 1993.

2.2.11 Αλλαγές στη διαχείριση του χώρου και την περιφερειακή πολιτική

Τελευταίες, αλλά όχι έσχατες, οι συνολικές θεσμικές και γεωγραφικές αναπροσαρμογές που πραγματοποιούνται στο χώρο (σχέδιο «Καποδίστριας», αναβάθμιση περιφερειακής και νομαρχιακής διοίκησης) αποσκοπούν σε μια γενική ρύθμιση των τοπικών ζητημάτων όπου το κεντρικό κράτος θα αποφασίζει και οι ενδιάμεσες διοικητικές μονάδες θα εφαρμόζουν τις κατευθύνσεις της κεντρικής διοίκησης (Σακελλαρόπουλος 1996). Άλλαξαν έτσι οι παραδοσιακές σχέσεις ανάμεσα σε κράτος και τοπικές κοινωνίες, διαμορφώθηκαν νέοι όροι άρθρωσης κοινωνικών συμμαχιών, ασκήθηκε πίεση στην Τοπική Αυτοδιοίκηση να λειτουργήσει με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι εξαγγελίες για τη θέσπιση των «Τοπικών Συμφώνων Απασχόλησης» στόχευαν στην υποβάθμιση της ισχύος των εθνικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας, αφού με το πρόσχημα της μείωσης της ανεργίας καθίστατο δυνατό σε συγκεκριμένες περιοχές να εφαρμόζονται τοπικές συλλογικές συμβάσεις με μισθούς και ημερομίσθια πολύ χαμηλότερα απ' ό,τι θα προβλέπουν οι εθνικές συμβάσεις εργασίας (Ιωακείμογλου 1998: 26-7).

2.2.12 Μια συνολική αποτίμηση των οικονομικών αναδιarrθρώσεων

Από το προηγούμενο μέρος έγινε φανερό πως η δεκαετία του '90 αποτέλεσε την κρίσιμη δεκαετία για το ξεδίπλωμα των τάσεων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Αν ορίσουμε ως σημείο καμπής το 1985 και την πρώτη αναστροφή της οικονομικής πολιτικής στο φόντο της εκρηκτικής εκδήλωσης των συνεπειών της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης, μπορούμε να δούμε δύο φάσεις στην εξέλιξη των διαδικασιών εξόδου από την κρίση (Ιωακείμογλου 2001, INE-ΓΣΕΕ 1999):

Η πρώτη φάση (σχηματικά έως το 1994) χαρακτηρίζεται κυρίως από την ένταση της εκκαθάρισης των λιγότερο ισχυρών κεφαλαίων, τις πολιτικές αναδιανομής εισοδήματος σε βάρος των δυνάμεων της εργασίας (τόσο άμεσα μέσα από τις πολιτικές λιτότητας όσο και έμμεσα μέσα από την πίεση της αυξανόμενης ανεργίας), την παλινδρόωση του εργοδοτικού δεσποτισμού. Αυτό επέτρεψε μια πρώτη ανάκαμψη της καπιταλιστικής κερδοφορίας, ενώ αρχίζει να καταγράφεται και η παράλληλη τάση της επένδυσης σε μηχανικό εξοπλισμό και της εισαγωγής οργανωτικών και τεχνολογικών καινοτομιών⁵⁷. Η περίοδος αυτή ήταν καθοριστική για τη διαμόρφωση του συνολικού συσχετισμού δύναμης και την προώθηση της αναδιάρθρωσης, έστω και αν δεν μεταφράστηκε σε εμφανείς «αναπτυξιακούς» δείκτες.

Η δεύτερη φάση (από το 1995 και μετά) χαρακτηρίζεται πολύ περισσότερο από το στοιχείο της επιθετικής αναδιάρθρωσης (όχι παντού και όχι στον ίδιο βαθμό), με αύξηση των επενδύσεων σε εξοπλισμό, σημαντική βελτίωση της κερδοφορίας και θετική τροποποίηση ορισμένων οικονομικών δεικτών⁵⁸. Στοιχεία που αποτυπώνουν αυτή την πραγματική αναδιάρθρωση είναι το αυξανόμενο βάρος των ιδιωτικών επενδύσεων σε μηχανολογικό εξοπλισμό (παράλληλα με τη σταθερή σημασία των αντίστοιχων δημόσιων επενδύσεων), η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, καθώς και η αύξηση της τάσης υποκατάστασης της εργασίας (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2000). Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν καταγράφηκαν και πραγματικές αντιφάσεις σε όλη αυτή τη διαδικασία. Πρώτον,

57. Τις δύο αυτές παράλληλες και συχνά αλληλοσυμπληρούμενες τάσεις ο Ιωακείμογλου χαρακτηρίζει αντίστοιχα αμυντική και επιθετική αναδιάρθρωση (Ιωακείμογλου 1996).

58. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ το 1993 είχαμε μείωση του ΑΕΠ (-1,6%), από το 1994 μέχρι το 2000 η τάση είναι σαφώς αυξητική (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 1999: 198).

παρά τον όγκο των επενδύσεων στον τομέα του εξοπλισμού, καταγράφηκε μια στασιμότητα στην παραγωγικότητα του επενδυμένου κεφαλαίου (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 1999) –άρα στην πραγματικά παραγωγική αξιοποίησή του– που αποτυπώνει, εκτός των άλλων, και τα όρια στην παραγωγικοποίηση των δεξιοτήτων του συλλογικού εργαζόμενου. Δεύτερον, παρά την τόνωση που έφερε η υποτίμηση του 1998, οι πραγματικές εξαγωγικές επιδόσεις εμφάνισαν αρνητικές τάσεις. Το στοιχείο αυτό δείχνει και τις συνέπειες που είχε η ένταξη στο όλο και πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον της πορείας προς την ΟΝΕ (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2001).

Με αυτή την έννοια, υπήρξε ένα σημαντικό κεκτημένο της αναδιάρθρωσης. Στον αντίποδα μιας παραδοσιακής αντίληψης που βλέπει παντού και πάντα μια κατάρρευση της οικονομίας, η ελληνική οικονομία έδειξε σε όλη αυτή τη δεκαετία να μπαίνει σε μια τροχιά ανάκαμψης και δυνητικά εξόδου από την κρίση. Αυτό άλλωστε προσέδωσε και μια σχετική σταθερότητα στο πολιτικό σκηνικό και διαμόρφωσε τους όρους μιας ισχυρής κοινωνικής συμμαχίας υπέρ του εκσυγχρονισμού. Ταυτόχρονα, όλη αυτή η διαδικασία σήμαινε την επιδείνωση των όρων εργασίας και διαβίωσης της μεγάλης πλειοψηφίας των λαϊκών στρωμάτων, δηλαδή της μεγάλης πλειοψηφίας της κοινωνίας. Σε αυτό θα επανέλθουμε.

2.3 Κρατικός οικονομικός σχεδιασμός και διεθνοποίηση του κεφαλαίου

Κομβικό στοιχείο της περιόδου που διανύουμε είναι και ο τρόπος με τον οποίο η κρατική οικονομική πολιτική διαπλέκεται με τις αλλαγές στο συνολικό κεφαλαιακό κύκλωμα, αλλά και το διεθνές οικονομικό σύστημα.

2.3.1 Αλλαγές στη σφαίρα της κυκλοφορίας

Οι αναδιαρθρωτές δεν περιορίστηκαν στο χώρο της παραγωγής, αλλά επεκτείνονται και στη σφαίρα της κυκλοφορίας:

Η πρώτη τάση, συνολικά για τους σχηματισμούς της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, ήταν η όλο και ταχύτερη ανακύκλωση του κεφαλαίου χρήματος σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, παράλληλα με τη διόγκωση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας. Η τάση αυτή συμπυκνώνει βαθύτερες αλλαγές: Η ενεργοποίηση της κρίσης υπερσυσσώρευσης είχε ως συνέπεια και την αύξηση της ζήτησης δανείων και την εκτίναξη των επιτοκίων (Μαρξ 1978, τ. 3). Η διόγκωση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας εντάθηκε από τη στιγμή που οι αρχικές νίκες της αστικής τάξης επέτρεψαν την απόσπαση μιας μάζας υπεραξίας, η οποία όμως δεν μπορούσε στο σύνολό της να βρει διέξοδο σε παραγωγικές επενδύσεις, επειδή σοβούσαν τα στοιχεία κρίσης στη σφαίρα της παραγωγής. Η διόγκωση του κρατικού χρέους, η πολιτική υψηλών επιτοκίων που επιβλήθηκε στο πλαίσιο των αντιπληθωριστικών πολιτικών (Ιωακείμογλου

2000) και ο συνδυασμός αυτών των παραμέτρων με την απελευθέρωση των κινήσεων κεφαλαίων είχαν ως αποτέλεσμα να αποκτήσει η χρηματοπιστωτική σφαίρα αυξημένη βαρύτητα ως πεδίο κερδοφορίας, αλλά και κερδοσκοπίας (Ιωακείμω-γλου / Μηλιός 1988).

Η διαδικασία αυτή δεν πρέπει να ειδωθεί μόνο ως μια ρα-ντιέρινη πρακτική. Η διόγκωση του πιστωτικού χρήματος αποτελεί οργανικό στοιχείο της καπιταλιστικής συσσώρευσης (Ντε Μπρυνόφ 1983, Μηλιός / Οικονομάκης / Λαπατσιώρας 2000) και έναν από τους βασικούς μηχανισμούς μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η μετακίνηση κεφαλαίων από κλάδο σε κλάδο, η συγκρότηση του μέσου ποσοστού κέρδους, η προεπι-κύρωση μελλοντικών εργασιών ως κοινωνικά αναγκαίων. Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι είναι μια διαδικασία απαλλαγ-μένη από αντιφάσεις, καθώς μπορεί να οδηγήσει σε ενδοαστι-κές αντιθέσεις, διόγκωση του πλασματικού χρήματος και στο διαρκή κίνδυνο βίαιων συχνά προσαρμογών στις πραγματικές τάσεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης (Altvater 1997, McNally 1999).

Από την άλλη, η λειτουργία των διεθνοποιημένων αγορών χρήματος μέσα στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα, αλλά και στο ε-σωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αποτέλεσε βασικό μηχανισμό πίεσης για όλο και μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργασίας και ανάκαμψη της κερδοφορίας, έτσι ώστε να καλυ-φθούν οι αυξημένες απαιτήσεις στην παραγόμενη υπεραξία. Η συνεχής προσαρμογή στις απαιτήσεις των διεθνών αγορών κεφαλαίων και η εναγώνια προσπάθεια ανταπόκρισης στις α-παιτήσεις των πιστωτών μετατράπηκε σε μια πραγματική πο-λεμική κραυγή ενάντια στις εργατικές και λαϊκές κατακτήσεις (Ιωακείμω-γλου 2000).

Ταυτόχρονα, αυτή η διαδικασία σημαίνει μια μεγαλύτερη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου χρήματος και αυτό έχει συ-νέπειες για τα χαρακτηριστικά που παίρνει η σύμφυση ανάμε-

σα σε βιομηχανικό και τραπεζικό κεφάλαιο, διαμορφώνοντας νέες μορφές χρηματιστικού κεφαλαίου⁵⁹. Η σταθερή πρόσβα-ση σε πηγές και ροές χρηματοδότησης, αλλά και η παρουσία στις αγορές χρήματος, προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα και δυ-ναμική σε έναν μονοπωλιακό όμιλο (καθώς εξασφαλίζει μια σταθερή ροή κεφαλαίων και μια πηγή επιπλέον κερδών) και όλο και περισσότερο συμβάλλει στο πως διαμορφώνεται η ιε-ραρχία εντός του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Οι ισχυρότεροι όμιλοι είναι αυτοί που μπορούν να συνδυάζουν την αναδιάρ-θρωμένη παραγωγική βάση με την αποτελεσματική πρόσβαση στις σύγχρονες μορφές χρηματιστικού κεφαλαίου⁶⁰.

2.3.2 Συγκέντρωση και συγκεντροποίηση

Συνολικά, η διαδικασία της αναδιάρθρωσης σήμανε την ακόμη μεγαλύτερη ένταση της συγκέντρωσης και της συγκε-ντροποίησης του κεφαλαίου και σε εθνική και σε υπερεθνική κλίμακα. Αυτό αποτυπώθηκε σε διεθνές επίπεδο στην αύξηση των συγχωνεύσεων και των εξαγορών τα τελευταία χρόνια και στην αναβάθμιση των μεγάλων ομίλων, τάση που εξαρτά-ται από τις αναδιարθρώσεις στην παραγωγή και συνδυάζεται με αυτές. Η ένταση των συγχωνεύσεων δεν σημαίνει την ορι-στική εκκαθάριση ούτε των μη μονοπωλιακών μερίδων ούτε των μικροαστικών στρωμάτων. Αντίθετα, αποτελεί και γι' αυ-τά μοχλό πίεσης για αναδιάρθρωση, αλλά και για την ένταξη τους σε ευέλικτες και εξελεγμένες μορφές συγκεντροποίησης, είτε αυτό αφορά τις κάθε είδους πρακτικές υπεργολαβίας ή φραντσάιζ (Meikins 1996, Klein 2000) είτε τη λειτουργία τους ως χώρων παραγωγής καινοτομιών.

59. Για την έννοια του χρηματιστικού κεφαλαίου ως σύμφυσης ανά-μεσα σε τραπεζικό και βιομηχανικό κεφάλαιο βλ. Hilferding 1981, Λέ-βιν 1986β.

60. Για τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων τάσεων συγκέντρωσης - συγκεντροποίησης βλ. Τόλιος 1999.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονίσουμε πως η τάση για μικρότερες παραγωγικές μονάδες, πιο διάχυτες και κατακερματισμένες στο χώρο, η τάση για περισσότερο ευέλικτες εσωτερικές μορφές διάρθρωσης και πιο αποκεντρωμένους τρόπους άσκησης της πραγματικής κυριότητας από το μητρικό όμιλο – συχνά μη εμφανείς –, όλη αυτή η τάση «δικτύωσης» (Λυμπεράκη / Μουρίκη 1996: 87 κ. εξ.) σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει την ακύρωση της τάσης για συγκέντρωση και συγκεντροποίηση, αντίθετα αποτελεί μια πιο σύνθετη –και στην πραγματικότητα ανώτερη– μορφή της (Castells 1996: 155 κ. εξ.).

Αντίστοιχες αλλαγές καταγράφονται και στο εμπορικό κεφάλαιο. Και εδώ οι βασικές τάσεις είναι η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση, η προσπάθεια περιορισμού των αποθεματικών, γρήγορης προσαρμογής στις αλλαγές της ζήτησης και η εκτεταμένη χρήση τεχνολογικών καινοτομιών. Όλα αυτά αποτυπώνονται και σε αναδιарθρωσεις στην εργασιακή διαδικασία με εντατικοποίηση των ρυθμών, εργοδοτικό δεσποτισμό, ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και τάσεις διεθνοποίησης.

Οι εξελίξεις αυτές όρισαν τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία τα επιμέρους κεφαλαία τοποθετούνταν σε ηγεμονικές θέσεις στον συνασπισμό εξουσίας: Το βαθμό στον οποίο αναδιαρθρώνεται η παραγωγή, διεθνοποιούνται και μπορούν να αξιοποιούν τις διεθνείς διαφορές στο ποσοστό κέρδους και την παραγωγικότητα της εργασίας, διαπλέκονται με τις χρηματοπιστωτικές ροές, προχωρούν σε ευέλικτες μορφές συγκεντροποίησης. Σε αυτό το πλαίσιο, όλες οι σχετικές έρευνες έδειξαν και στην ελληνική περίπτωση μεγαλύτερη τάση για συγκέντρωση και συγκεντροποίηση, με εμπειρική μορφή τη συγκρότηση μεγάλων μονοπωλιακών ομίλων που συνδύαζαν ένα φάσμα παραγωγικών δραστηριοτήτων με την εύκολη πρόσβαση σε τραπεζικές χρηματοδοτήσεις, συχνά και με μερίδια σε τραπεζικούς οργανισμούς, διαπλέκονταν με ξένα κεφάλαια

και είχαν δυνατότητα επιρροής σε τμήματα του κράτους ή του πολιτικού συστήματος, συχνά και μέσα από την ιδιοκτησία μέσων ενημέρωσης (Τόλιος 1999, Χριστόπουλος 1991). Σε αυτό το σημείο θα επανέλθουμε και αργότερα.

2.3.3 Η αυξανόμενη πολιτική σημασία της διεθνοποίησης του κεφαλαίου

Σε όλη τη συγκυρία στην οποία αναφερόμαστε καθοριστικές είναι οι συνέπειες που έχει η ένταση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου⁶¹ (τόσο οι εξαγωγές παραγωγικού κεφαλαίου όσο και η ταχύτερη ανακύκλωση του κεφαλαίου - χρήματος σε παγκόσμια κλίμακα) στον τρόπο με τον οποίο εντάσσονται οι κοινωνικοί σχηματισμοί εντός της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Οι μεταλλαγές αυτές παίρνουν τη μορφή της άρσης όλων των προστατευτικών μηχανισμών που είχαν αναπτυχθεί σε προηγούμενες φάσεις για την προστασία των συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (και ειδικά των μερίδων που είχαν σχετικά χαμηλότερη παραγωγικότητα) απέναντι στον ανταγωνισμό στη διεθνή αγορά, είτε αυτοί ήταν οι δασμολογικοί φραγμοί στις κινήσεις εμπορευμάτων είτε οι διοικητικοί περιορισμοί στις κινήσεις κεφαλαίων είτε τα περιθώρια διακυμάνσεων στις συναλλαγματικές ισοτιμίες (βασική παράμετρος της τροποποίησης του νόμου της αξίας στο διεθνές επίπεδο⁶²). Η άρση αυτή επιβλήθηκε είτε «αυθόρμητα», μέσα από την πίεση του διεθνοποιημένου κεφαλαίου, είτε διοικητικά, μέσα από θεσμικές μορφές ιμπεριαλιστικών ολοκληρώσεων.

61. Για μια γενική θεωρητική παρουσίαση των θεωριών για τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου βλ. Μηλιός 1988, Ιωακείμογλου / Μηλιός 1990.

62. Το θεωρητικό αυτό σχήμα στηρίζεται στη βασική θέση ότι στη διεθνή αγορά οι συναλλαγματικές διακυμάνσεις αναιρούν μέρος της διαφοράς στις αξίες των προϊόντων που συνεπάγεται η διαφορά παραγωγικότητας σε διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς (Busch 1986, Busch / Grunert / Tobergte 1985).

Στη συγκυρία που αναφερόμαστε η άρση όλων των περιοριστικών μηχανισμών και η πολύ μεγαλύτερη έκθεση των κεφαλαίων κάθε σχηματισμού αποτελεί μία από τις αποφασιστικότερες παραμέτρους μέσα από τις οποίες επιτείνονται οι αναδιρθρωτικές διαδικασίες, ασκούνται πιέσεις για αυξημένη παραγωγικότητα, αναπαράγονται στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα οι πιο επιθετικές αστικές στρατηγικές. Η τροποποίηση του συσχετισμού δύναμης ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία που συνεπάγεται η καπιταλιστική αναδιάρθρωση και οι επάλληλες πολιτικές ήττες του εργατικού κινήματος ανέδειξαν τη διαδικασία της διεθνοποίησης σε βασικό παράγοντα ενίσχυσης και θωράκισης της αστικής εξουσίας σε κάθε σχηματισμό, αλλά και διαμόρφωσης της ιεραρχίας εντός των αστικών μερίδων. Αυτή η τροποποίηση του συσχετισμού δύναμης υπέρ των δυνάμεων του κεφαλαίου επιτρέπει την αντιμετώπιση των παράλληλων αποδιρθρωτικών τάσεων που επάγει αυτή η διαδικασία. Όταν μιλάμε για αποδιρθρωτικές τάσεις, αναφερόμαστε τόσο στην πιθανότητα καταστροφής κεφαλαίων ή ακόμη και ολόκληρων κλάδων και δραστηριοτήτων όσο και στην κοινωνική πόλωση που συνεπάγεται μια τέτοια εξέλιξη. Κατά συνέπεια, αυτές οι αποδιρθρωτικές τάσεις δεν πήραν τη μορφή αμφισβητήσεων ή υπονομεύσεων της αστικής εξουσίας ή της πλήρους αποσταθεροποίησης κοινωνικών σχηματισμών, καθώς ήταν δυνατή η διαρκής μετακύλιση του κοινωνικού κόστους πάνω στις λαϊκές μάζες⁶³. Ουσιαστικά, είχαμε μια διαδικασία εκκαθάρισης προηγούμενων συμβιβασμών με τα λαϊκά στρώματα στο όνομα της ανταπόκρισης στις προκλήσεις της διεθνοποίησης.

63. Τουλάχιστον για την περίοδο την οποία σχολιάζουμε, γιατί στο ξεκίνημα της επόμενης δεκαετίας η λαϊκή εξέγερση και η πολιτική κρίση στην Αργεντινή έδειξαν ότι η έκθεση στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικές εκρήξεις.

Σημαντικό ρόλο σε αυτές τις κατευθύνσεις έπαιξε και η τάση για τη συγκρότηση υπερεθνικών οικονομικών ολοκληρώσεων, δηλαδή ενοποιημένων χώρων και ζωνών ελεύθερης κίνησης κεφαλαίων και εμπορευμάτων με ποικίλους βαθμούς ενοποίησης και οικονομικού συντονισμού. Οι ολοκληρώσεις αυτές πήραν τη μορφή συνασπισμών συνολικών κεφαλαίων και αστικών τάξεων για να αξιοποιηθεί η ώθηση για συσσώρευση που επιφέρει η συγκρότηση ευρύτερων οικονομικών χώρων, η ελευθερία στις κινήσεις κεφαλαίων και στις εμπορευματικές συναλλαγές, αλλά και η πίεση για αναδιάρθρωση που δημιουργεί ο εντονότερος ανταγωνισμός και η άρση των προστατευτικών μηχανισμών. Έχουν επομένως τόσο μια οικονομική όσο και μια πολιτική σημασία, γιατί συγκροτούν μια πίεση για αναδιάρθρωση, μια πίεση πάνω στα λαϊκά στρώματα, αποτελούν μια προσπάθεια να δημιουργηθούν πραγματικά «ατσάλινα κλουβιά» του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού. Η συγκρότησή τους αντιστοιχεί στην ένταση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, στην αύξηση του όγκου και της ταχύτητας κίνησης κεφαλαίων και στον καθοριστικό ρόλο που παίζει για τις ηγετικές μονοπωλιακές μερίδες η διαπλοκή με τη διαδικασία διεθνοποίησης, η υπέρβαση των εθνικών ορίων, η αξιοποίηση των δυνατοτήτων υπερεθνικού οριζόντιου και κάθετου καταμερισμού στο εσωτερικό κάθε μονοπωλιακού ομίλου.

Οι οικονομικές ολοκληρώσεις δεν πρέπει να ειπωθούν όμως ως μια ειρηνική και ισότιμη σύμπραξη. Αντίθετα, παραμένουν χώροι έντονα ανταγωνιστικοί (διαπερνώνται από τους ανταγωνισμούς των συνολικών κοινωνικών κεφαλαίων που συμμετέχουν στην ολοκλήρωση, από τους συνολικούς συσχετισμούς της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, ειδικά από τη στιγμή που εντείνεται η οικονομική αλληλοδιείσδυση ανάμεσα στους βασικούς πόλους). Είναι όμως και χώροι έντονα ιεραρχημένοι: Στο εσωτερικό τους αναδεικνύονται ηγεμονικές δυνάμεις που εκμεταλλεύονται τη διαδικασία της ολοκλήρωσης για να ενι-

σχύσουν τη θέση τους (τέτοιο παράδειγμα είναι η Γερμανία και οι χώρες της λεγόμενης «πρώτης ταχύτητας» στην ΕΕ). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι υπερεθνικές ολοκληρώσεις αποτέλεσαν συνασπισμούς γύρω από την ηγεμονική δύναμη ή απλώς διευρυμένες σφαίρες επιρροής των ηγεμονικών δυνάμεων, μια που και οι μη ηγεμονικοί σχηματισμοί προσπάθησαν και προσπαθούν να διαπλακούν με κινήσεις κεφαλαίων, να εκμεταλλευτούν τη διαρκή πίεση από σχηματισμούς με υψηλότερη παραγωγικότητα, να αξιοποιήσουν την ώθηση για συσσώρευση, αλλά και να θωρακίσουν πολιτικά και ιδεολογικά την αναδιαρθρωτική διαδικασία στο εσωτερικό τους.

Όλα αυτά όμως έχουν αποτελέσματα για τη διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής. Χωρίς να τροποποιείται ή να αναιρείται ο δομικός προσδιορισμός της λειτουργίας του αστικού κράτους, εντούτοις προστίθεται μια επιπλέον λειτουργία: η διασφάλιση καλύτερων όρων ένταξης του σχηματισμού σε όλα αυτά τα –ιδιαιτέρως ανταγωνιστικά δίκτυα– οικονομικών πρακτικών και ροών κεφαλαίου, η αντιμετώπιση των πολύ ισχυρότερων πιέσεων λόγω της άρσης των προστατευτικών μηχανισμών⁶⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβερνητική πολιτική στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90 ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τις διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Οι ολοένα εντεινόμενες προσπάθειες για σύγκλιση των ευρωπαϊκών οικονομιών δεν αποτέλεσαν για τα πιο ανταγωνιστικά τμήματα του ελληνικού κεφαλαίου μια «από τα έξω» επιβολή, αλλά μια αναγκαιότητα που προέκυψε από τη δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευ-

64. Για μια περιγραφή των πιέσεων που ασκεί η απαίτηση διεθνούς ανταγωνιστικότητας πάνω στα σύγχρονα αστικά κράτη βλ. Hirsch 1997. Είναι προφανές ότι η εκτίμησή μας για την τροποποίηση του ρόλου του κράτους μέσα σε συνθήκες ένταξης της διεθνοποίησης διαφέρει από τις εκτιμήσεις που μιλούν για ριζικό περιορισμό του ρόλου του κράτους (Strange 1996).

σης, καθώς και μια ευκαιρία αριότερης υλοποίησης των όρων της αναδιάρθρωσης. Μέσω μιας σειράς επιμέρους πολιτικών (ανατίμηση της δραχμής μέχρι το 1998, εντατικοποίηση του ανταγωνισμού λόγω της άρσης των δασμολογικών εμποδίων, προσπάθεια προσέλκυσης αλλοδαπών κεφαλαίων), τα ελληνικά κεφάλαια βρέθηκαν υποχρεωμένα να εκσυγχρονίσουν τον τρόπο λειτουργίας τους και να υιοθετήσουν τις αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις, τον περιορισμό των μισθολογικών αυξήσεων, τις αλλαγές στο ασφαλιστικό, την επέκταση του ελαστικού ωραρίου κ.λπ. Κάτω από αυτό το πρίσμα, το κομβικό στοιχείο ήταν η συνειδητή επιλογή της έκθεσης των ελληνικών επιχειρήσεων σε έναν εντεινόμενο διεθνή ανταγωνισμό ως μοχλού για αναγκαστική αύξηση της παραγωγικότητας, η πεποίθηση ότι η δυνατότητα βελτίωσης της κερδοφορίας σε τέτοιες αντικειμενικά δύσκολες συνθήκες θα εξασφαλίζει και την αναπαραγωγή αυτής της κερδοφορίας. Αυτή η λογική δεν αφορά μόνο την ελληνική περίπτωση, αλλά αποτελεί εκείνο το στοιχείο που μπορεί να ερμηνεύσει (πολύ πιο αποτελεσματικά από ό,τι απλουστευτικά σχήματα ιμπεριαλιστικής «επιβολής») τη συναίνεση των μη ηγεμονικών σχηματισμών στην άρση των κάθε είδους προστατευτικών μηχανισμών.

Έτσι το περιεχόμενο διεθνών συμφωνιών, όπως οι συνθήκες του Άμστερνταμ και του Μάαστριχτ, δεν πρέπει να θεωρείται ως «έξωθεν επιβαλλόμενο», αλλά ως μια ανάγκη των πιο ισχυρών κεφαλαιοκρατικών μερίδων να ξεπεράσουν τις επιπτώσεις της κρίσης υπερσυσσώρευσης και να επιβιώσουν στις εντάσεις που δημιουργεί η διεθνοποίηση, εντασσόμενες σε μια διαδικασία που υλοποιείται υπό τον έλεγχο των σχηματισμών που ασκούν ηγεμονικό ρόλο στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με άλλα λόγια, όπως και οι ίδιοι οι επιχειρηματικοί κύκλοι υποστηρίζουν, ακόμα κι αν το Μάαστριχτ δεν υπήρχε, η ελληνική άρχουσα τάξη θα έπρεπε να το είχε εφεύρει.

2.3.4 Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση

Ολόκληρη η πορεία του οικονομικού σχεδιασμού στη δεκαετία του '90 επικαθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις εξελίξεις στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ούτως ή άλλως, η διαπλοκή με την ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο της ελληνικής αστικής στρατηγικής, ήδη από τη δεκαετία του '60, και επιταχύνθηκε στη δεκαετία του '70 με τη συμφωνία εισόδου του 1979, μέσα από μια συνολική στοχοθεσία οχύρωσης και θωράκισης των αστικών σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης, αλλά και αξιοποίησης του μεγέθους της ευρωπαϊκής αγοράς και των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων (Σακελλαρόπουλος 2001: 99-103). Στην δεκαετία του '80 οι αρχικές ελληνικές απόπειρες για μια ειδική διαπραγμάτευση, οι οποίες συνέπεσαν με την όξυνση εσωτερικών αντιφάσεων της ίδιας της ΕΟΚ (Busch 1986), ακολουθήθηκαν από την επιλογή πρόσδεσης στη διαδικασία ενοποίησης που ξεκινά η Ενιαία Πράξη του 1986 (καθόλου τυχαία η χρονική σύμπτωση με την αλλαγή της ελληνικής οικονομικής πολιτικής), η οποία οδήγησε στο «σχέδιο 1992» και αργότερα στις συμφωνίες του Μάαστριχτ⁶⁵ και του Άμστερνταμ, την ΟΝΕ και το ενιαίο νόμισμα. Άλλωστε, στις αρχές της δεκαετίας του '90 είχε ήδη καταρρεύσει όχι μόνο η λογική της ειδικής διαπραγμάτευσης, αλλά και η αναζήτηση εναλλακτικής διεξόδου προς τις αγορές της Μέσης Ανατολής και του αραβικού κόσμου. Κατά συνέπεια, η στροφή προς την Ευρώπη αποτελούσε μονόδρομο. Επιπλέον, ήδη από το 1986, η Τράπεζα της Ελλάδας αρχίζει μια μακρά πορεία αξιοποίησης της νομισματικής πολιτικής ως μοχλού έκθεσης της ελληνικής οικονομίας στον διεθνή ανταγωνισμό μέσα από την πολιτική της σκληρής δραχμής, της υποτίμησης δηλαδή του εθνικού νο-

65. Για μια παρουσίαση των κατευθύνσεων της ΕΟΚ στις αρχές της δεκαετίας του '90 βλ. ΚΜΕ 1996.

μίσματος σε μικρότερο βαθμό από τη διαφορά πληθωρισμού με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, πρακτική που ισοδυναμεί με την ανατίμηση της δραχμής σε πραγματικούς όρους, κίνηση που αργά και σταδιακά αποτέλεσε μοχλό προσαρμογής στις συνολικές απαιτήσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Μηλιός / Ιωακείμογλου 1990, Ιωακείμογλου 1993). Η διαδοχική υποβολή προγραμμάτων σύγκλισης στη δεκαετία του '90 (πέρα από τις αναπόφευκτες αποκλίσεις στην εφαρμογή τους, αποκλίσεις που λίγο πολύ θα καταγραφούν σε όλες τις Ευρωπαϊκές οικονομίες) θα σηματοδοτεί την προσπάθεια να καταστούν μη αντιστρέψιμες (αλλά και νομιμοποιημένες μέσω της «Μεγάλης Ιδέας» της ένταξης στην ΟΝΕ) μια σειρά από κρίσιμες τομές στους όρους διάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, με βασική κατεύθυνση τη συμπίεση ή και την αναίρεση των λαϊκών συμφερόντων.

Ουσιαστικά, όλη η πορεία προς την ΟΝΕ στη δεκαετία του '90 και η λειτουργία όλο και περισσότερο σύμφωνα με τους όρους της θα σημαίνει τη συνειδητή επιλογή να ενταχθεί ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός σε ένα ιδιότυπο «ατσάλινο κλουβί» καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, με βασικό μοχλό τη μετακύλιση του κοινωνικού κόστους σε βάρος των λαϊκών στρωμάτων. Άλλωστε, αντίθετα από όσα υποστήριξαν διάφορες μάλλον καταστροφολογίζουσες απόψεις κατά τη διάρκεια των πρώτων βημάτων της ΟΝΕ σχετικά με την τεχνική αδυναμία ενός συστήματος σταθερών ισοτιμιών⁶⁶, το κοινό νόμισμα μπορεί να λειτουργήσει καταρχήν σε επίπεδο τεχνικό (αν τηρηθούν δηλαδή ορισμένοι δημοσιονομικοί περιορισμοί). Το ζήτημα είναι ότι εκ των πραγμάτων κοινό νόμισμα (ή σταθερές ισοτιμίες) σε συνθήκες πραγματικών διαφορών στην παραγωγικότητα της εργασίας μπορούν να διατηρηθούν

66. Χωρίς αυτό να υποτιμά τις πραγματικές αντιφάσεις του συστήματος των σταθερών ισοτιμιών (Carchendi 1997).

μόνο με συνεχή συμπίεση της αμοιβής και των δικαιωμάτων της εργασίας, έτσι ώστε να αντισταθμίζεται το έλλειμμα παραγωγικότητας, άρα με πολύ μεγαλύτερη λιτότητα και ευελιξία της εργασίας (Ιωακείμoglou 2001: 122 κ. εξ.).

Στη διαμόρφωση, αλλά και στην άσκηση, των οικονομικών πολιτικών σε όλη τη δεκαετία του '90 σημαντικότατο ρόλο έπαιξαν οι χρηματοδοτήσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση, μια που η Ελλάδα ανήκει σε εκείνα τα κράτη που έχουν καθαρό όφελος (ως διαφορά ανάμεσα σε όσα συνεισφέρουμε στον κοινοτικό προϋπολογισμό και όσα εισπράττουμε). Αυτό φαίνεται άλλωστε και από το μέγεθος των καθαρών εισπράξεων που είναι πάνω από το 3% του ΑΕΠ σε όλη την περίοδο της δεκαετίας του '90 φτάνοντας περίπου το 5%⁶⁷. Ας αναλογιστούμε επίσης ότι οι κοινοτικοί πόροι αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον το 25%-33% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου (αυξάνοντας παράλληλα τις εισαγωγές), καθώς και το 23%-26% των άδηλων πόρων. Σημαντικό είναι όμως και το γεγονός ότι σε αυτές τις εισπράξεις όλο και περιορίζεται η σχετική βαρύτητα των πόρων που κατευθύνονται στη γεωργία (Γεωργικό Ταμείο Εγγυήσεων), οι οποίοι, ενώ από το 1982 έως και τα μέσα της δεκαετίας του '90 αντιπροσωπεύουν πάνω από το 50% του συνόλου των εισροών από την ΕΟΚ/ΕΕ, από το 1997 πέφτουν κάτω από το 50%, ενώ αυξάνεται η βαρύτητα των διαρθρωτικών ταμείων. Άλλωστε, περίπου 50% έως 60% των ακαθάριστων δημόσιων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου καλύπτεται από τις εισροές των διαρθρωτικών ταμείων.

Είναι προφανές ότι με το μέγεθός τους οι ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις αποτελούν από τους βασικούς παράγοντες

67. Τα στοιχεία αυτά, όπως και όσα ακολουθούν, προέρχονται από το σχετικό κεφάλαιο της Έκθεσης του ΙΝΕ - ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ για το 2000, βλ. επίσης Καζάκος 2001: 487.

ενίσχυσης της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και βασικό όπλο άσκησης οικονομικής πολιτικής⁶⁸. Αυτό έχει και μια ευρύτερη πολιτική σημασία, αφού επιτρέπει τη σύναψη κοινωνικών συμμαχιών με αστικές μερίδες, μονοπωλιακές και μη, τροφοδοτεί τις όποιες αυξήσεις της παραγωγικότητας, αλλά και ενισχύει πολιτικά όσα κέντρα διαπλέκονται με τη διαχείριση αυτών των χρηματοδοτήσεων.

Προφανώς, οι ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις δεν ήταν φιλανθρωπίες: ένα μεγάλο μέρος τους χρηματοδότησε την αγορά ευρωπαϊκών προϊόντων και μηχανολογικού εξοπλισμού, ενίσχυσε την ανάληψη έργων από ευρωπαϊκές εταιρείες (π.χ. του αεροδρομίου των Σπάτων από γερμανικές εταιρείες, της γέφυρας Ρίου-Αντίρριου από αντίστοιχες γαλλικές [Καζάκος 2001: 495]) και συνέβαλε στην επέκταση της ευρωπαϊκής αγοράς και των ευρωπαϊκών επενδύσεων. Ταυτόχρονα, λειτούργησαν ως *μοχλοί αναδιάρθρωσης* των κρατικών μηχανισμών μέσα από τις απαιτήσεις «ορθής διαχείρισης», ανάπτυξης παράλληλων δικτύων ελέγχου και παρακολούθησης, λειτουργίας των δημόσιων οργανισμών με κριτήρια ιδιωτικοοικονομικής αποτελεσματικότητας, αλλά και αναπαραγωγής –εντός των κρατικών μηχανισμών– συγκεκριμένων πολιτικοϊδεολογικών κατευθύνσεων. Με το τελευταίο εννοούμε ότι μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς (ειδικά τους ιδεολογικούς, αν αναλογιστούμε το μέγεθος των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων στην ανώτατη εκπαίδευση) η εξάρτηση από ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις διαμορφώνει ένα αντικειμενικό συμφέρον σε ανώτε-

68. Χωρίς ωστόσο ο σημαντικός αυτός παράγοντας να υπερτονίζεται, όπως συχνά συμβαίνει λόγω του τρόπου παρουσίασής του από τα ΜΜΕ. Έτσι, οι ευρωπαϊκές εισροές, αποτελώντας περίπου το 10% των δημόσιων δαπανών (δεδομένου ότι οι δημόσιες δαπάνες κυμαίνονται μεταξύ 40% και 45% του ΑΕΠ), είναι σημαντικός παράγοντας ενίσχυσης των δημόσιων έργων και δραστηριοτήτων, χωρίς όμως να αποτελούν και την κύρια πηγή τους.

ρα τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης να υποστηρίξουν την ευρωπαϊκή κατεύθυνση⁶⁹. Θα τολμούσαμε μάλιστα να πούμε ότι αυτή η νομιμοποιητική λειτουργία –που φυσικά δεν περιορίζεται μόνο στην ελληνική περίπτωση– συνεπάγεται και μια εν μέρει αντικειμενική τάση προς την περιπάλητη –και διαδεδομένη– «διασπάθιση» εοικικού χρήματος που κατ' επάλληλα κύματα έρχεται στην επικαιρότητα.

Σε σχέση με τις λαϊκές τάξεις, η ύπαρξη αυτών των κονδυλίων επιτρέπει τη διατήρηση ενός επιπέδου απασχόλησης με ταυτόχρονη ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και συμπίεση των ταξικών προσδοκιών. Αλλά και ευρύτερα, τα χρήματα αυτά λειτουργούν και ως ένα ιδεολογικό φόβητρο, αφού η απειλή της απώλειάς τους προβάλλεται ως νομιμοποιητικό στοιχείο των πιο επιθετικών πολιτικών.

Βέβαια, θα ήταν λάθος να πούμε ότι η διαπλοκή με τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης περιορίζεται μόνο στις εισροές κονδυλίων. Το καθοριστικό παραμένει ότι συνεπάγεται τη διαρκή έκθεση της ελληνικής οικονομίας σε ένα πολύ πιο ανταγωνιστικό πλαίσιο, γεγονός που επιτείνει τις αναδιαρθρωτικές τάσεις.

69. Εμπειρικά αυτό αποτυπώνεται στην εντυπωσιακή υποχώρηση από τα τέλη της δεκαετίας του '80 των επικρίσεων της ΕΟΚ από πανεπιστημιακούς καθηγητές.

2.4 Αλλαγές στον κρατικό μηχανισμό

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο της κυβερνητικής πολιτικής στη δεκαετία του '90, πέρα από τις ορατές αλλαγές στην οικονομική πολιτική, σχετίζεται με τους μετασχηματισμούς στο εσωτερικό του κράτους.

Το πρώτο σημαντικό σημείο, για το οποίο ήδη έγινε μία πρώτη αναφορά, συνδέεται με τους θεσμικούς μετασχηματισμούς που αφορούν τη διοίκηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Σακελλαρόπουλος 1996). Ουσιαστικά, το κράτος επιδιώκει την εμπλοκή και ενσωμάτωση των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) στους στόχους της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, πραγματοποιώντας μια διπλή κίνηση. Από τη μία, μεταθέτει στους ΟΤΑ ένα μεγάλο τμήμα εκτελεστικών και διοικητικών λειτουργιών, κάνοντας πιο ευέλικτη τη δική του δράση και δημιουργώντας όρους ιδεολογικής ενσωμάτωσης των λαϊκών τάξεων στους τοπικούς «στόχους», ενώ γίνονται αρμοδιότητα της κεντρικής διοίκησης οι αποφάσεις που είχαν επιτελικό χαρακτήρα και που βρισκόνταν μέχρι τότε στη δικαιοδοσία της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ο βασικός στόχος ήταν οι ΟΤΑ να κινηθούν με πνεύμα και λειτουργία πλήρους εξοικείωσης με την «τέχνη του επιχειρείν», σε συνεργασία με το ιδιωτικό κεφάλαιο, καθώς και με λήψη αποφάσεων βάσει ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων. Τα αποτελέσματα αυτής της κίνησης αφορούσαν τρία επίπεδα: α) Το εθνικό επίπεδο, όπου το κεντρικό κράτος αναλαμβάνει έναν περισσότερο επιτελικό ρόλο, προωθεί την πολιτική της αναδιάρθρωσης

σχεδιάζοντας νομοσχέδια και ρυθμίσεις που θα βελτιώνουν την αποδοτικότητα του κεφαλαίου και θα εντείνουν τους όρους εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης. β) Το περιφερειακό επίπεδο, όπου οι Γενικές Γραμματείες Περιφέρειας έχουν την ευθύνη για το συντονισμό και την εποπτεία των οικονομικών και διοικητικών δραστηριοτήτων στην περιοχή τους. γ) Το δημοτικό επίπεδο, όπου ένας σαφώς πιο περιορισμένος σε σχέση με το παρελθόν αριθμός ΟΤΑ αναλαμβάνει σημαντικό τμήμα λειτουργιών που ασκούσε παλαιότερα το κεντρικό κράτος και παράλληλα ιδιωτικοποιεί ένα πολύ σημαντικό μέρος των λειτουργιών του.

Το δεύτερο σημείο είναι η τροποποίηση της λειτουργίας του κράτους ως μοχλού σύναψης κοινωνικών συμμαχιών μέσω της προσφοράς εργασίας στο δημόσιο, ένα από τα βασικά στοιχεία της συγκρότησης του κράτους στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Η σημασία της μεταρρύθμισης Πεπονή (ν. 2190/94) δεν έχει υπογραμμιστεί όσο θα έπρεπε. Το γεγονός του δραστικού περιορισμού των πελατειακών δικτύων που αποσκοπούσαν στην πραγματοποίηση του περιβόητου «ρουσφετιού» δεν αποτελεί απλώς και μόνο σύμπτωμα της κρίσης των οικονομικών του κράτους, που καθιστά επιτακτικό τον έλεγχο και τον περιορισμό των προσλήψεων, καθώς και τη βελτίωση του έμφυχου υλικού και την ορθολογική κατανομή των υπαλλήλων. Το σημαντικότερο είναι πως ανατρέπεται ένα ολόκληρο πλαίσιο κοινωνικών συμμαχιών που είχε συγκροτηθεί στη βάση του δίπολου Δεξιά - μπλοκ της Αλλαγής και που οι ρίζες του χρονολογούνταν από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Με την εφαρμογή του νόμου Πεπονή ένα στοιχείο συγκρότησης της κοινωνικής συναίνεσης των κυρίαρχων στρωμάτων τροποποιείται: τα κοινωνικά στρώματα που διεκδικούν επαγγελματική πρόσβαση στο Δημόσιο μέσω πελατειακών δικτύων είναι πια ικανοποιημένα ακόμα και με την εκπλήρωση δευτερευουσών πλευρών των αιτημάτων τους (π.χ.

όχι μόνιμη πρόσληψη αλλά σύμβαση, όχι εκπλήρωση στρατιωτικού στον τόπο καταγωγής αλλά μετάταξη από το Πεζικό στην Αεροπορία κ.λπ.). Το γεγονός ότι αυτή η εξέλιξη έχει γίνει αποδεκτή από τα λαϊκά στρώματα αποτελεί αναμφισβήτητη σημαντική επιτυχία των κυρίαρχων τάξεων.

Αντίθετα από ό,τι υποστήριξε μια ορισμένη θεωρητική παράδοση –και μέσα στην Αριστερά–, η δυνατότητα εργασιακής πρόσβασης στο δημόσιο δεν ήταν μόνο μια απόπειρα εκμαυλισμού των συνειδήσεων των λαϊκών στρωμάτων. Αποτέλεσε επίσης μια στιγμή της πάλης των τάξεων, μια απάντηση των κρατικών μηχανισμών σε μια πραγματική κοινωνική δυναμική. Η αναίρεσή της δεν αποτελεί επιστροφή σε μια «ορθολογική» λειτουργία του κράτους, αφού στην πραγματικότητα αυτό που μειώνεται είναι η εργασιακή πρόσβαση στο δημόσιο, αλλά μια υποχώρηση, ένα πλήγμα για τα λαϊκά στρώματα, ειδικά σε συνθήκες έντασης της ανεργίας. Με άλλα λόγια, το βασικό επίδικο δεν ήταν η μείωση των ρουσφετιών, αλλά η νομιμοποίηση του περιορισμού των προσλήψεων στο δημόσιο.

Αλλωστε δεν θα πρέπει να ξεχνούμε ότι η εργασία στο δημόσιο αποτέλεσε έναν συνολικό διαμορφωτή των εργασιακών σχέσεων σε όλη την οικονομία. Η δυνατότητα πρόσβασης στο δημόσιο τομέα σήμαινε ότι αναγκαστικά ο ιδιωτικός τομέας θα έπρεπε να ανταγωνιστεί το δημόσιο, τόσο ως προς τις αμοιβές όσο και ως προς την εργασιακή σταθερότητα. Έτσι η μείωση της πρόσβασης στο δημόσιο και η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και σε αυτό (γενίκευση προσωρινών μορφών εργασίας) λειτούργησαν ως μοχλός συμπίεσης του εργατικού κόστους και έντασης της εργασιακής ανασφάλειας.

Το τρίτο σημείο συνδέεται με την αναβάθμιση της εξουσίας των υπερεθνικών ολοκληρώσεων και ιδιαίτερα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι ολοκληρώσεις αυτές δεν αποτελούν μία «ουδέτερη» νομοτελειακή εξέλιξη, αλλά τη θεσμική αποκρυστάλλωση της κυριαρχίας των πιο ανταγωνιστικών μερί-

δων υπό την ηγεμονία των ισχυρότερων ιμπεριαλιστικών χωρών. Οι εξελίξεις αυτές δεν οδήγησαν σε κάποιου είδους μαρσισμό του κράτους. Στη νέα συγκυρία αυτό που είχε να κάνει το κράτος ήταν να ανταποκριθεί όσο το δυνατό καλύτερα στα νέα δεδομένα. Δηλαδή να μεριμνήσει για τη συνοχή του συνασπισμού εξουσίας, την αναπαραγωγή των αστικών κοινωνικών σχέσεων, την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης, αλλά και την αναβάθμιση της θέσης του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού στο εσωτερικό της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Με αυτή την έννοια, οι θεμελιώδεις λειτουργίες του κράτους δεν τροποποιήθηκαν ακόμα και στις περιπτώσεις που η δυναμική της διεθνοποίησης και της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης επέβαλαν ενέργειες που μέχρι πρότινος θα ήταν αδιανόητες (Hirst / Thompson 1992: 371-2). Παράλληλα, όλη αυτή η διαδικασία αναβάθμισης εκείνων των λειτουργιών του εθνικού κράτους που αποσκοπούσαν στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των εθνικών κεφαλαίων και τη μετακύλιση του κόστους της στα λαϊκά στρώματα εντείνει τη μετάθεση των εξουσιών προς κέντρα αδιαπέραστα από το λαϊκό έλεγχο (Pooley 1991: 70): τραπεζίτες, κυβερνητικές επιτροπές, τεχνοκρατικά επιτελεία, πρωθυπουργικούς συμβούλους. Όλα αυτά ενισχύουν την τάση προς έναν αυταρχικό κρατισμό.

Μόνο μέσα από αυτό το πρίσμα μπορεί να γίνει κατανοητή η ιδιαιτερότητα της σχέσης εθνικού - υπερεθνικού μέσα στις νέες συνθήκες. Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα νέο πεδίο δράσης, όπου το εθνικό κράτος μεταβάλλεται στο φορέα διαχείρισης των νέων συμμαχιών (Κοτζιάς 1995: 223), καθώς και του περιεχομένου τους ανάλογα με τη στρατηγική και τους στόχους που έχουν ήδη χαραχθεί σε εθνικό επίπεδο. Για να το πούμε διαφορετικά, δεν υπάρχει κάποια «υπερφυσική» δύναμη που ωθεί τα εθνικά κράτη να ενταχτούν στις υπερεθνικές ολοκληρώσεις, αλλά η επίγνωση ότι με αυτόν τον τρόπο θα προωθηθούν καλύτερα τα συμφέροντα της ηγετικής μερίδας

του εθνικού συνασπισμού εξουσίας. Παράλληλα, το γεγονός της συγκρότησης των νέων ολοκληρώσεων δημιουργεί και την ανάγκη θέσπισης γραφειοκρατικών θεσμών διαχείρισης των πρακτικών ζητημάτων που άπτονται της εφαρμογής των διεθνών αποφάσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η «γραφειοκρατία των Βρυξελλών», για παράδειγμα, δεν αποτελεί ένα αυτόνομο όργανο ξεκομμένο από τις επιδιώξεις των εθνικών κρατών, αλλά περισσότερο ένα υποστηρικτικό θεσμικό σύνολο⁷⁰ που, διατηρώντας τις ιδιαιτερότητες της διοικητικής γραφειοκρατίας, συμπυκνώνει και αναπαράγει⁷¹ τους εθνικούς και οικονομικούς ανταγωνισμούς (Σακελλαρόπουλος 1998β).

Το τέταρτο σημείο αφορά τις αλλαγές στους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Αυτά που παρατηρούνται, πέρα από τη γενικότερη (διεθνή) τάση έντασης της καταστολής που αποτελεί απότοκο της συνολικής προσπάθειας παγίωσης των όρων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης με κάθε μέσο, είναι: α) Η στεγανοποίηση των μηχανισμών αυτών, με την έννοια της αδυναμίας πρόσβασης όχι μόνο των λαϊκών αγώνων και των αντανάκλασών τους, αλλά ακόμα και βασικών εκπροσώπων της κυβερνητικής, κρατικής και διοικητικής εξουσίας. Οι έννοιες του «απορρήτου» και της «μυστικοποίησης» γενικεύονται, αποτελώντας απαραίτητο όρο λειτουργίας των μηχανισμών καταστολής. β) Ο πολλαπλασιασμός των προσλήψεων, ειδικά σε αυτό τον τομέα, αποτελεί ιδιάζον χαρακτηριστικό σε μια περίοδο δημοσιονομικής περιστολής. Είναι πραγματικά εκπληκτικό το γεγονός πως ο μόνος κλάδος του ελληνικού

70. Ο όρος «σύνολο» χρησιμοποιείται για να δηλωθεί πως οι επιμέρους αντιθέσεις, που μπορεί να προκύψουν, αφορούν τμήματα ενός ενιαίου διοικητικού μηχανισμού και όχι «εθνικού» χαρακτήρα διενέξεις συνδεδεμένες με την εθνική καταγωγή του διοικητικού προσωπικού.

71. Όπως ορθότατα είχε παρατηρήσει εδώ και πάνω από 20 χρόνια ο Ν. Πουλαντζάς: «Οι θεσμοί ή οι μηχανισμοί δεν κατέχουν δική τους εξουσία παρά μόνο εκφράζουν και αποικρυσταλλώνουν ταξικές εξουσίες» (Πουλαντζάς, 1984: 86).

δημοσίου στον οποίο υπήρξε μεγάλη αύξηση του προσωπικού ήταν τα πάσης φύσεως σώματα ασφαλείας. γ) Το εξίσου υπαρκτό γεγονός της μεγάλης αύξησης των εταιρειών και των υπηρεσιών security, η λειτουργία των οποίων υποθάλπεται από το επίσημο κράτος, αφού μια σειρά από κατασταλτικές πρακτικές «εκτελεστικού» χαρακτήρα περνούν στις εταιρείες αυτές. Αυτό δεν σημαίνει ότι το κράτος περιορίζεται μόνο στον επιτελικό σχεδιασμό, αλλά ότι η έκταση⁷² και το περιεχόμενο της καταστολής στην εποχή της αναδιάρθρωσης απαιτεί τη λειτουργία δύο παράλληλων δικτύων. Οι εξελίξεις στη δεκαετία του '90 δείχνουν πως η συνολική πολιτική του κράτους αποσκοπούσε –και αποσκοπεί– στην αύξηση των «επίσημων» κατασταλτικών πρακτικών (περισσότερες περιπολίες στους δρόμους, ένταση των ελέγχων με πρόσχημα την προστασία των δραστηριοτήτων των κυκλωμάτων πορνείας, λαθρομεταναστευσης και των γενικότερων παραβατικών συμπεριφορών, ιδιαίτερα αυτών που θεωρούνται ότι προέρχονταν από αλλοδαπούς). Ιδιαίτερα μεγάλη ήταν και η ενίσχυση εκκείνων των τμημάτων των κατασταλτικών μηχανισμών που σχετίζονται με την αντιμετώπιση λαϊκών κινητοποιήσεων, γεγονός που σηματοδοτήθηκε από τη διαμόρφωση αστυνομικών μονάδων με έντονα στρατιωτικοποιημένη οργάνωση και συμπεριφορά. Ο στόχος, πέρα από την υπογράμμιση της παρουσίας της αστυνομίας ως συστατικού της εύρυθμης λειτουργίας της κρατικής πολιτικής, είναι και η ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων στρωμάτων μέσω του ιδεολογήματος της «διαφύλαξης της τάξης». Ειπωμένο διαφορετικά, ο περιορισμός των προσλήψεων στο δημόσιο, αλλά και η συντηρητική οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων δεν άφηναν πολλά περιθώρια

72. Δεν είναι τυχαίο ότι ακόμα και οι παραδοσιακοί φύλακες αρκετών δημοσίων υπηρεσιών έχουν αντικατασταθεί από υπαλλήλους εταιρειών security.

συγκρότησης δικτύων λαϊκής εμπιστοσύνης απέναντι στην κρατική λειτουργία. Το ρόλο αυτό, μέχρι ενός ορισμένου σημείου, ανέλαβαν να τον παίξουν οι δυνάμεις καταστολής, η αρμονική λειτουργία των οποίων θα ήταν η εγγύηση για την κοινωνική ηρεμία. δ) Η διαρκώς αυξανόμενη εμπλοκή με υπερεθνικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς και αντίστοιχες συνθήκες (όπως η συνθήκη Σένγκεν), όπου συνδυάζεται ο διεθνής χαρακτήρας της καταστολής με τις διαρκείς εξελίξεις σε τεχνολογικό επίπεδο, με απώτερο σκοπό την πειθάρχηση και ποινικοποίηση των στρωμάτων εκείνων που θα απέρριπτε η αναδιάρθρωτική διαδικασία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και ο τρόπος που αυτή η αναβάθμιση της κατασταλτικής λειτουργίας του κράτους συμπιέπει με μια ευρύτερη στροφή και σε διεθνές επίπεδο που χαρακτηρίζει τη δεκαετία του '90. Ο συνδυασμός ανάμεσα σε μια αλλαγή κατεύθυνσης στην οικονομική πολιτική (από την κοινωνική συνοχή προς την ανταγωνιστικότητα) και στα υπαρκτά κοινωνικά προβλήματα που έφερε η ανεργία και η αποδιάρθρωση του κοινωνικού κράτους έφερε αρκετούς σχηματισμούς αντιμέτωπους με το πρόβλημα της παραβατικότητας. Για την αντιμετώπισή του θα διαμορφωθεί ένα δόγμα «μηδενικής ανοχής», που στο όριό του, ειδικά στις ΗΠΑ, θα οδηγήσει σε μια προσπάθεια ποινικού χειρισμού και εγκλεισμού των πιο φτωχών τμημάτων της εργατικής τάξης και των ανέργων (Wacquant 2001).

Η ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών λειτουργεί υποβοηθητικά και για την αναβάθμιση του δικαϊκού μηχανισμού, εξέλιξη που αποτελεί το πέμπτο σημείο των αλλαγών στον κρατικό μηχανισμό. Ενδεικτικές από αυτή την άποψη είναι όλες οι πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις που έχουν αναλάβει οι Έλληνες δικαστές, ξεκινώντας από τη διεξαγωγή των δικών στο Ειδικό Δικαστήριο και φτάνοντας μέχρι τη σχετική αυτονόμηση που εμφανίζουν στις περιόδους ανάπτυξης των

κοινωνικών συγκρούσεων. Εννοείται ότι μία τέτοια στάση δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί ως προάγγελος του «κράτους των δικαστών» (η Ιταλία συνιστά ιδιόμορφη και μοναδική περίπτωση), αλλά περισσότερο ως ένδειξη της ενδυνάμωσης των μηχανισμών του σκληρού πυρήνα του αστικού κράτους, η δραστηριότητα των οποίων εγγράφεται εντός των βασικών στόχων που ορίζει η στρατηγική των κυρίαρχων δυνάμεων. Διευκολύνει ωστόσο τη διαμόρφωση αναχωμάτων στην ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος.

Το έκτο σημείο στο οποίο παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές αφορά τη λειτουργία και τη δράση των «κυβερνητικών» πολιτικών κομμάτων, των κομμάτων δηλαδή που αναλαμβάνουν τη διαχείριση του κρατικού μηχανισμού. Η αποδοχή των βασικών κανόνων της πορείας προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση περιορίζει την πελατειακή δράση των κομμάτων –είναι ενδεικτικό ότι η εφαρμογή του νόμου Πεπονή δεν συνάντησε σημαντικές αντιδράσεις από την αντιπολίτευση–, ενώ ταυτόχρονα οι όροι της σύγκλισης για την είσοδο της χώρας στην ΟΝΕ ωθούν τα δύο μεγαλύτερα κόμματα στην υιοθέτηση όλο και πιο κοινών πολιτικών θέσεων και πρακτικών. Η τάση αυτή θα επιφέρει σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 ένα διττό αποτέλεσμα: Αφενός την ολοένα και στενότερη διαπλοκή τμημάτων της κοιματικής γραφειοκρατίας με φορείς του ιδιωτικού κεφαλαίου, που θα συμβάλει στην κρίση εμπιστοσύνης των λαϊκών στρωμάτων απέναντι στους κοιματικούς μηχανισμούς, αφετέρου τη δημιουργία κομμάτων - αναχωμάτων της κοινωνικής δυσανεμίας προς μία ριζοσπαστικότερη κατεύθυνση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δημιουργούνται διάφοροι μικρότεροι κοιματικοί σχηματισμοί (Πολιτική Άνοιξη, ΔΗΚΚΙ), η δράση των οποίων, έστω και αν συχνά είναι βραχύβια και πολιτικά αναλώσιμη, αποσκοπεί στη διαχείριση των κοινωνικών αντιδράσεων απέναντι στην ακολουθούμενη πολιτική. Η καινοτομία που υπάρχει σε σχέση με το

παρελθόν είναι πως τα δύο μεγαλύτερα κόμματα δεν εκφράζουν δύο διαφορετικές εναλλακτικές λύσεις αστικής διαχείρισης, αλλά έχουμε ένα σύστημα όπου ΠΑΣΟΚ και ΝΔ εμφανίζουν όλο και λιγότερες διαφορές, τόσο σε ό,τι αφορά την πρακτική τους όσο και σε ό,τι αφορά την ταξική διάρθρωση των στρωμάτων που εκπροσωπούν, καθώς το ΠΑΣΟΚ θα αποκτήσει από ένα σημείο και μετά πρόσβαση και σε τμήμα των αστικών στρωμάτων.

2.5 Οι αλλαγές στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους

Η ανάγκη πραγματοποίησης των όρων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, που στο ιδεολογικό επίπεδο εκφράστηκε με την άνοδο των ιδεολογημάτων του τεχνοκρατισμού και του παραγωγισμού, δημιούργησε και τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση μιας εκσυγχρονιστικής «αναπτυξιολόγνου» ρητορείας, η οποία στην Ελλάδα συνέχισε να υπάρχει και στη δεκαετία του '90, αφού είχε καταφέρει να αποτελέσει τμήμα του κυρίαρχου ιδεολογικού οπλοστασίου (βλ. και όσα αναφέραμε πιο πάνω για τη συγκρότηση της έννοιας του εκσυγχρονισμού). Η ρητορεία αυτή αποσκοπούσε στον περιορισμό της εργατικής και λαϊκής διεκδικητικότητας και στη στηλίτευση των αντιπαραγωγικών δομών της ελληνικής οικονομίας («υπερτροφικός» δημόσιος τομέας, εργατικό δυναμικό «χαμηλών» ρυθμών παραγωγικότητας, «εργατοπατερισμός», «λαϊκισμός» των πολιτικών, πανταχού παρούσες «πελατειακές σχέσεις» κ.λπ.). Η συμμετοχή στην οικονομική και νομοσυντακτική ένωση των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών καπιταλιστικών χωρών ανάγεται στη νέα «Μεγάλη Ιδέα». Βάσει αυτού του ιδεολογικού σχήματος, η απεργία στις υπηρεσίες κοινής ωφελείας θα αποκληθεί «αντικοινωνικό φαινόμενο», οι αντιδράσεις στον περιορισμό του κράτους-πρόνοιας αποτελούν «συντεχνιακές συμπεριφορές» προερχόμενες από τα πιο «βολεμένα» και «παρασιτικά» τμήματα της κοινωνίας, η οποιαδήποτε μορφή αντίδρασης στις πολιτικές της λιτότητας εκφράζει το «αντιπα-

ραγωγικό» τμημάτων εργαζομένων κ.λπ. (Μπελαντής 1995). Τα ΜΜΕ θα στηρίξουν αυτή την επιχειρηματολογία και ο ρόλος των κατασκευαστών της κοινής γνώμης θα αποδειχθεί καταλυτικός. Η χρήση ολικών εννοιών, όπως ο «μέσος εργαζόμενος» που αντιπαρατίθεται στις συντεχνίες που απεργούν, συνέβαλε αποφασιστικά στην προβολή και καταγγελία των «μειοψηφικών» ομάδων που «μάχονται» ενάντια στη «σιωπηρή πλειοψηφία» για τη διατήρηση των συντεχνιακών τους κεκτημένων. Είναι μάλιστα τόσο ισχυρή η θέση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, που δεν θεωρούνταν υποχρεωμένοι να απαντήσουν στο –σχετικά αφελές– ερώτημα πώς γίνεται όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι αγρότες, οι εργαζόμενοι στις ΔΕΚΟ, οι καθηγητές και οι δάσκαλοι, οι εργαζόμενοι στις λεγόμενες κοινωνικοποιημένες επιχειρήσεις, περίπου δηλαδή το 50% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, να αποτελούν μειοψηφικές συντεχνίες.

2.5.1 Η στάση των διανοουμένων

Ενδιαφέρον σε αυτή την προσπάθεια έχει και ο ρόλος που θα παίξουν οι Έλληνες διανοούμενοι –ακόμα και αυτοί που προέρχονται από το χώρο της λεγόμενης ανανεωτικής Αριστεράς (ΚΚΕ εσ. και αποχωρήσαντες από το ΚΚΕ το 1991), με λίγες εξαιρέσεις. Πρόκειται για μια σαφή υποχώρηση με ευρύτερες διαστάσεις, η οποία αποτυπώθηκε στη μετατόπιση του λόγου των αριστερών διανοουμένων από την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των λαϊκών στρωμάτων στην ιεράρχηση του γενικού (αταξικού) καλού ως βασικής προτεραιότητας, σε αντιδιαστολή με τις λαϊκές διεκδικήσεις. Ως «γενικό καλό» οριζόταν η ανάγκη (καπιταλιστικού) εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και η επιδίωξη της «απαλλαγής» από τα «καθυστερημένα» στοιχεία της ελληνικής κοινωνικής δομής. Με βάση αυτή τη συλλογιστική, το πεδίο αντιπαράθεσης στην ελληνική κοινωνία μεταφέρεται από την «ξεπερασμένη» αντίθε-

ση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στα νέα «πραγματικά» δεδομένα που είναι η αντιπαράθεση ανάμεσα στο «νέο» και στο «παραδοσιακό» πρότυπο κοινωνικής ανάπτυξης. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, πέρα από την ανάγκη αναδιαμόρφωσης της οικονομίας και των εργασιακών σχέσεων προς το καπιταλιστικότερο, αυτό που προβλήθηκε ήταν αφενός η υιοθέτηση μιας ήπιας πολιτικής την οποία προσπάθησαν να διαχωρίσουν από τα δύο άκρα που προβλήθηκαν στο παρελθόν, τον ακραιφνή νεοφιλελευθερισμό και το λαϊκιστικό σοσιαλισμό, αφετέρου η αλλαγή στο πρότυπο πολιτικής επικοινωνίας, όπου κατακρίνεται η πρακτική της πολιτικής δραστηριοποίησης των μαζών (Μπελαντής 1997: 31-3), όπως ήταν η συμμετοχή σε πολιτικές συγκεντρώσεις και σε κομματικούς φορείς ή η εμπλοκή στο συνδικαλιστικό κίνημα, και προκρίνεται η αποστασιοποίηση από την «ξεπερασμένη» πολιτική δράση, η ανάγκη κανονικοποιημένης πραγματοποίησης της πολιτικής αντιπαράθεσης με κύριο άξονα τη διεξαγωγή τηλεοπτικών συζητήσεων, όπου για μία ακόμα φορά τα ΜΜΕ ορίζουν τους όρους διεξαγωγής τους. Ουσιαστικά, πρόκειται για μία ακόμα ψηφίδα σε μια συνολική προσπάθεια αδρανοποίησης των πολιτών και δημιουργίας ενός γενικού συστήματος διαχείρισης και ελέγχου του πολιτικού ανταγωνισμού, προσπάθεια που συνεπάγεται με αυτόν τον τρόπο την ένταση των διαδικασιών κοινωνικής ενσωμάτωσης σε μία περίοδο με σημαντικά κοινωνικά διακυβεύματα. Έτσι οι ποικίλοι διαμορφωτές της κοινής γνώμης αναλαμβάνουν, σε φαινομενικό επίπεδο, την υπεράσπιση της «κοινωνίας των πολιτών» απέναντι στις συντεχνίες, την πολιτική δημαγωγία και τη λογική του παρασιτισμού. Στην πραγματικότητα όμως, δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να συγκαλύπτουν και να εξωραΐζουν πλευρές της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας, μεταβαλλόμενοι σε επικριτές των λαϊκών αντιδράσεων και απολογητές της στρατηγικής των κυρίαρχων τάξεων.

2.5.2 Υπήρξε τελικά άνοδος του εθνικισμού;

Όσα αναφέρθηκαν για το ρόλο των ΜΜΕ και των διανοούμενων υποδηλώνουν πως, σε αντίθεση με τα όσα έχουν υποστηριχτεί από ορισμένες πλευρές στη διάρκεια της δεκαετίας του '90, το βασικό αστικό ιδεολογικό υποσύνολο δεν ήταν ο εθνικισμός⁷³, αλλά ο τεχνοκρατισμός και η υιοθέτηση της ανταγωνιστικότητας ως βασικού κριτηρίου ιεράρχησης των κοινωνικών προτεραιοτήτων.

Αναμφίβολα, σε αυτό το βασικό πλαίσιο εντάχθηκαν, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '90, μορφές εθνικιστικού λόγου, ωστόσο οι τελευταίες ποτέ δεν κατάφεραν να επικαθορίσουν το συνολικό στίγμα της κρατούσας ιδεολογίας. Οι μορφές αυτές πιο πολύ σχετίζονταν με δευτερεύουσες όψεις των επιπτώσεων που είχε η πτώση των ανατολικών καθεστώτων και ο αναδυόμενος κίνδυνος αλλαγής των συνό-

73. Στο σημείο αυτό χρειάζεται μια αποσαφήνιση, γιατί το ζήτημα μπορεί να ειπωθεί από πολλές πλευρές. Η συγκρότηση των εθνικών κρατών δημιούργησε την ανάγκη ύπαρξης μιας εθνικής ιδεολογίας πάνω στην οποία να αποτυπώνεται η εξομείωση των διαφορετικών τάξεων συμφερόντων. Με αυτή την έννοια, κάθε αστική τάξη έχει εθνικιστικό χαρακτήρα, αφού μέσω του έθνους-κράτους, τόσο ως ιδεολογίας όσο και ως μηχανισμού, επιδιώκει και την επέκτασή της επιρροής και των δραστηριοτήτων της και σε άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο εθνικισμός αποτελεί δομικό στοιχείο του εποικοδομήματος και όλες οι καπιταλιστικές κοινωνίες καθορίζονται από τη ύπαρξη εθνικιστικής ιδεολογίας. Το ζήτημα είναι αν η παραμονή αποκλειστικά στο γενικό αυτό πλαίσιο μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην κυρίαρχη ιδεολογία κατά την εξεταζόμενη ιστορική περίοδο. Έτσι σε κάθε ιστορική φάση υπάρχει ένα ιδεολογικό υποσύνολο που επικυριαρχεί σε όψεις της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ενίοτε αυτό μπορεί να είναι και ο εθνικισμός, με την πιο στενή έννοια του όρου που αφορά τις επεκτατικές επιδιώξεις, την έντονη υπογράμμιση της ανωτερότητας σε σχέση με τους ξένους. Κατά συνέπεια, οφείλουμε να κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα στον εθνικισμό στη δομική του διάσταση (τον πυρήνα της εθνικής ιδεολογίας) και στην έξαρση του εθνικισμού μέσα στη συγκυρία. Με αυτή την έννοια, στη δεκαετία του '90 αυτό που ισχύει είναι μόνο ο εθνικισμός με τη δομική διάσταση.

ρων στο χώρο των Βαλκανίων. Παράλληλα, σε αυτό συνέτεινε και το γεγονός της μετανάστευσης στον ελλαδικό χώρο εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών των πρώην «σοσιαλιστικών» κρατών, εξέλιξη που ενδυνάμωσε φαινόμενα ξενοφοβίας και ρατσισμού.

Ωστόσο, όπως φάνηκε πιο έντονα μετά το 1994, οι μορφές εθνικισμού αποτέλεσαν υποτελή όψη της κυρίαρχης αστικής στρατηγικής, που ήταν η αναβάθμιση της χώρας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η συνέχιση της οργανικής διαπλοκής με τις ΗΠΑ ως ηγεμονική ιμπεριαλιστική δύναμη, μια προσπάθεια δηλαδή αναβάθμισης στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα, παραμένοντας βέβαια σε ηγεμονευόμενη θέση. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είχαμε τη συγκεκριμένη έκβαση στο επεισόδιο στα Ίμια, τη μετριοπαθή προσέγγιση του Κυπριακού, αλλά και το συγκεκριμένο χειρισμό της υπόθεσης Οτσαλάν. Είναι προφανές ότι μία «εθνικιστική» κυβέρνηση θα είχε κάνει άλλες επιλογές⁷⁴.

74. Πρέπει ωστόσο να γίνει σαφές πως, όταν υποστηρίζεται ότι ο εθνικισμός δεν αποτελεί το βασικό υποσύνολο της κυρίαρχης ιδεολογίας, αυτό δεν σημαίνει πως εξαλείφεται η παρουσία του εθνικισμού με την γενική έννοια του κοινού –υπερταξικού– συμφέροντος, όπως η τελευταία ενυπάρχει σε όλες τις μορφές συγκρότησης της εθνικής ιδεολογίας στους εκάστοτε κοινωνικούς σχηματισμούς. Στην πραγματικότητα, στην ελληνική περίπτωση συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: Η επιλογή ενός σχεδίου εξόδου από την κρίση υπερσυσσώρευσης –που δεν περιλαμβάνει υλικές παραχωρήσεις προς τα κυριαρχούμενα στρώματα– απαιτεί τη διατύπωση του προτάγματος της ένταξης στην ΟΝΕ ως μιας διαδικασίας η οποία θα βελτίωνε τη θέση της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και συνακόλουθα το εθνικό προϊόν κατά τρόπο, ώστε να είναι εφικτό «το μεγάλωμα της πίτας» και η βελτίωση των εισοδημάτων των πολιτών. Μέσα από αυτή την οπτική μπορεί να γίνει κατανοητή και η διατύπωση του συνθήματος «Πρώτα η Ελλάδα» από το ΠΑΣΟΚ στις ευρωεκλογές του 1999. Αυτό που επισημαίνεται στη δική μας επιχειρηματολογία είναι πως ο εθνικισμός που θα αναπτυχθεί από την πολιτική εξουσία είναι ο δομικός εθνικισμός που χαρακτηρίζει την πολιτική όλων των αστικών κυβερνήσεων και αφορά την αναβάθμιση της χώρας σε

Αντίστοιχα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι δεν είχαμε –ούτε στην περίοδο πριν το 1994– εκείνα τα στοιχεία που θα σηματοδοτούσαν μια συντριπτική ηγεμονία ενός εθνικιστικού λόγου. Το 1992, τη χρονιά των μεγάλων εθνικιστικών συλλαλητηρίων, σημειώθηκαν τα μεγαλύτερα κύματα απεργιών και εργατικών κινητοποιήσεων. Χωρίς να θέλουμε να υποτιμήσουμε το προκλητικό στοιχείο της επανεμφάνισης ενός σημαντικού τμήματος της «εθνικοφροσύνης» και της εθνικιστικής Δεξιάς εκείνα τα χρόνια, οφείλουμε επίσης να παρατηρήσουμε ότι μια σοβαρή αποτίμηση των αντιφάσεων των λαϊκών μαζών που ενεπλάκησαν τότε σε «εθνικιστικές» πρακτικές (π.χ. συλλαλητήρια για το όνομα της ΠΓΔΜ) δεν έχει ακόμη γίνει, δεν έχει δηλαδή συζητηθεί όσο πρέπει το κατά πόσο είχαμε απλώς και μόνο μια εθνικιστική σκλήρυνση ή, παράλληλα, και στοιχεία μιας δικαιολογημένης ανησυχίας απέναντι σε μια ιμπεριαλιστικά ενορχηστρωμένη αποσταθεροποίηση της περιοχής, ανησυχία που ηγεμονεύτηκε και από μορφές εθνικισμού.

Τέλος, χωρίς να αποτελεί αντικείμενο της παρούσης εργασίας, οφείλουμε στο σημείο αυτό να κάνουμε μια παρατήρηση ως προς τη διεθνή συμπεριφορά των ελληνικών κυβερνήσεων στη δεκαετία του '90: Παρά την εκάστοτε ρητορεία, το κομβικό στοιχείο ήταν η εμμονή στην *οικονομική* αναβάθμιση εντός της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας μέσω της πρόσδεσης στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ενώ παράλληλα (και σε συνδυασμό με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό) επιδιώχθηκε η οικονομική παρουσία στα Βαλκάνια. Το στοιχείο αυτό, πα-

διεθνές επίπεδο. Αντίθετα, αυτό που δεν συμβαίνει είναι η υιοθέτηση ενός «επεκτατικού» τύπου εθνικισμού, όπου στην προσπάθεια βελτίωσης της θέσης της χώρας θα συμπεριλαμβάνονταν και στοιχεία εδαφικών διεκδικήσεων, ασυνήθιστη ανάπτυξη του στρατιωτικού μηχανισμού, χρήση του ρατσισμού και του επεκτατισμού ως βασικών στοιχείων της κυρίαρχης ιδεολογίας.

ράλληλα με τα συγκεκριμένα βήματα σε ό,τι αφορά την αναδιάρθρωση στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αποτελεί όχι απλώς έναν ηγεμονικό προσανατολισμό, αλλά και ένα πραγματικό οικονομικό και πολιτικό κεκτημένο για τις κυρίαρχες τάξεις, το οποίο θεωρήθηκε ότι δεν πρέπει να διακυβευτεί σε καμία περίπτωση μέσω μιας πιο αυτοτελούς πολιτικοστρατιωτικής παρουσίας που θα μπορούσε να απειλήσει το συνδυασμό οικονομικής ισχύος και πολιτικής σταθερότητας. Ως προς το πολιτικό επίπεδο, αυτή η στρατηγική, όπως φάνηκε και στα Ίμια, αλλά και αργότερα, είναι ηγεμονική, ενώ οι όποιες αντιφάσεις είναι σε ιδεολογικό επίπεδο: Η συγκεκριμένη δηλαδή στρατηγική πολιτικής και οικονομικής αναβάθμισης για ιστορικούς λόγους φάνταζε ακόμη ως ενδοτισμός και την κατήγγελλε η εκάστοτε αντιπολίτευση, χωρίς αναγκαστικά η τελευταία να διαφωνεί επί της ουσίας με τις κυβερνητικές κατευθύνσεις.

2.6 Οι κοινωνικές εξελίξεις

2.6.1 Η κοινωνική ταυτότητα του συνασπισμού εξουσίας και η θέση των κυριαρχούμενων στρωμάτων

Σε επίπεδο οργάνωσης της ταξικής κυριαρχίας στη δεκαετία του '90, αυτό που γίνεται εμφανές είναι πως ηγεμονική μερίδα της αστικής τάξης είναι το μονοπωλιακό διεθνοποιημένο κεφάλαιο, παρά την ύπαρξη σημαντικών αντιθέσεων στο εσωτερικό του (διακλαδικών και ενδοκλαδικών): Διακλαδικών που αφορούν τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφορετικών «πλευρών» της οικονομικής διαδικασίας (βιομηχανικό - τραπεζικό κεφάλαιο) και ενδοκλαδικών που αφορούν τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφορετικών μονάδων μεταξύ τους (τεχνολογίες αιχμής, κατασκευές, τηλεπικοινωνίες, εφοπλισμός).

Το ζήτημα βέβαια της συγκεκριμένης ανάλυσης του ηγεμονικού μπλοκ δεν μπορεί να εξεταστεί στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Ωστόσο, επειδή το ζήτημα είναι πολύ σημαντικό, έχει αξία να γίνει μια σύντομη αναφορά. Έτσι χαρακτηριστικά παραδείγματα ιδιωτικών επιχειρηματικών συγκροτημάτων της εγχώριας αστικής τάξης που εμφανίζουν ιδιαίτερους βαθμούς συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου αποτελέσαν οι όμιλοι Βιοχάλκο, Βαρδινογιάννη, Κόκκαλη, Μαρινόπουλου, Μπόμπολα, Ηλιόπουλου-Κυριακόπουλου, Λάτση, 3Ε, Φιλίππου, Αρφάνη- Χιόνη, Τιτάν, Πίστewς, Σαρανάκη, Θεοχαράκη και από πλευράς ξένου κεφαλαίου οι όμι-

λοι Ζήμενς και Λέβερ Ελλάς⁷⁵. Στη δεκαετία του '90, λόγω των επιπτώσεων της αναδιάρθρωσης, το πεδίο δράσης των πιο ισχυρών μονοπωλιακών μερίδων φαίνεται να ενισχύθηκε. Το 1991 οι 74 μεγαλύτερες βιομηχανικές επιχειρήσεις αποτελούσαν το 2,1% του συνόλου, απασχολούσαν το 26,8% του προσωπικού, διέθεταν το 40,4% του συνολικού ενεργητικού, η μέση αποδοτικότητα τους έφθανε το 3,41% και τα καθαρά κέρδη ανά εργαζόμενο ήταν 168 χιλ. δρχ., τη στιγμή που ο μέσος βιομηχανικός όρος αποδοτικότητας έφθανε το 7,37% και τα καθαρά κέρδη ανά εργαζόμενο τις 324 χιλ. δρχ. (ICAP 1993). Το 2000 οι 73 μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτελούσαν το 1,8% του συνόλου, απασχολώντας το 27,1% του εργατικού δυναμικού, διαθέτοντας το 43,5% του συνόλου του ενεργητικού, η μέση αποδοτικότητά τους έφτανε το 12,30% και τα καθαρά κέρδη ανά εργαζόμενο τις 5.814 χιλ. δρχ., τη στιγμή που ο μέσος βιομηχανικός όρος αποδοτικότητας προσέγγιζε το 10,86% και τα καθαρά κέρδη ανά εργαζόμενο τις 3.021 χιλ. δρχ. (ICAP 2002).

Τέλος, αξιοσημείωτες διαφορές παρατηρούνται και από κλάδο σε κλάδο: έτσι το 1991 ο κλάδος του πετρελαίου εμφάνιζε τα σημαντικότερα κέρδη ανά απασχολούμενο (3.190 χιλ. δρχ.) και ακολουθούσαν οι κλάδοι τσιγάρων (2.118 χιλ. δρχ.) και ηλεκτρολογικού - ηλεκτρονικού υλικού (1.661 χιλ. δρχ.), ενώ ουραγοί έρχονταν οι κλάδοι μεταλλικών προϊόντων με ξημία ανά εργαζόμενο 1.435 χιλ. δρχ. και ακολουθούσαν οι κλάδοι μεταφορικών μέσων (-985 χιλ. δρχ.) και μη μεταλλικών ορυκτών (-1.526 χιλ. δρχ.) (ICAP 1993). Για το 2000 τα στοιχεία δείχνουν να προηγείται ο κλάδος πετρελαίου - άνθρακα με

75. Για τη δραστηριότητα των συγκεκριμένων ομίλων στην Ελλάδα στο τέλος της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90 βλ. Χριστόπουλος 1991: 36-65. Για πιο σύγχρονα αναλυτικά στοιχεία και παρουσίαση βλ. Τόλιος 1999.

26.705 χιλ. δρχ. κέρδη ανά απασχολούμενο και να ακολουθούν οι κλάδοι μεταλλουργικών προϊόντων (9.752 χιλ. δρχ.) και ποτών (7.980 χιλ. δρχ.), ενώ τις μεγαλύτερες ζημιές παρουσίασαν οι κλάδοι μεταφορικών μέσων (-979 χιλ. δρχ.) και εμφιάλωσης υγραερίων (-251 χιλ. δρχ.) (ICAP 2002).

Πίνακας 1

Ποσοστιαία συμμετοχή επιμέρους κλάδων στο σύνολο των εξαγωγών

Κλάδος	1990	1999
Τρόφιμα και ζώα	20,3	16,7
Ποτά και καπνός	5,5	5,8
Πρώτες ύλες	5,7	5,8
Ορυκτά καύσιμα	7,3	9,1
Έλαια και λίπη	3,8	5,1
Χημικά	3,9	7,2
Βιομηχανικά είδη ταξινομημένα κυρίως κατά πρώτη ύλη	23,5	18,7
Μηχανήματα	4,2	10,6
Διάφορα βιομηχανικά είδη	23,4	19,4
Μη ταξινομημένα είδη	2,2	1,7

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από ΕΣΥΕ 1994 & 2001

Το γεγονός της κλαδικής αναδιάρθρωσης των πιο δυναμικών τομέων της ελληνικής οικονομίας φαίνεται και από τα στοιχεία που εμφανίζονται στον πίνακα 1. Παρατηρούμε πως ο πιο δυναμικός τομέας, που είναι τα μηχανήματα (συμπεριλαμβάνονται μηχανήματα και εξοπλισμός παραγωγής ενέργειας, γενικός βιομηχανικός εξοπλισμός, συσκευές τηλεπικοινωνιών, ηλεκτρικά μηχανήματα κ.λπ.) εμφάνισε υπερδιπλασιασμό της συμμετοχής του στη συνολική αξία των εξαγόμενων προϊόντων σε αντίθεση με πιο παραδοσιακούς κλάδους όπως είναι τα διάφορα βιομηχανικά είδη ή τα βιομηχανικά είδη ταξινομημένα κυρίως κατά πρώτη ύλη.

Σημαντική συνιστώσα του συνασπισμού εξουσίας αποτελεί το μη μονοπωλιακό κεφάλαιο, παρά την εξ αντικειμένου αντιφατική θέση του στη διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, δεδομένου πως ένα μεγάλο μέρος των μη μονοπωλιακών επιχειρήσεων βρέθηκε σε δεινή θέση και οδηγήθηκε είτε σε πτώχευση είτε σε εξαγορά ή συγχώνευση.

Είναι χαρακτηριστικό πως πολλά στοιχεία δείχνουν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε μια σημαντική μερίδα του «μικρού» κεφαλαίου για να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες: Το 1991 δραστηριοποιούνταν στη βιομηχανία 2.881 επιχειρήσεις που απασχολούσαν από 10 έως 99 άτομα και παρουσίαζαν μέση αποδοτικότητα 7,37%, ποσοστό που λίγο απέχει από το συνολικό βιομηχανικό μέσο όρο (7,61%) (ICAP 1993). Το 2000 οι επιχειρήσεις που απασχολούν από 10 έως 99 άτομα θα αυξηθούν στις 3.323 και η αποδοτικότητα θα φτάσει το 8,49%, ποσοστό που απέχει αισθητά από το μέσο όρο που αγγίζει το 10,86% (ICAP 2002).

Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουμε αν μελετήσουμε την πορεία των επιχειρήσεων που απασχολούν από 100 έως 499 εργαζόμενους: Το 1991 οι επιχειρήσεις αυτές είναι 510 και παρουσιάζουν αποδοτικότητα 11,27% ξεπερνώντας καταφανώς τις επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από 500 άτομα, οι οποίες περιορίζονται σε ένα ισχνό 3,41% (ICAP 1993). Το 2000 η κατάσταση είχε αντιστραφεί: οι «μεσαίες» επιχειρήσεις είναι 482 (πτώση 5,5%) και εμφανίζουν αποδοτικότητα 10,46%, τη στιγμή που οι «μεγάλες» εταιρείες είχαν φτάσει το 12,30% (ICAP 2002).

Παράλληλα, τα φαινόμενα κρίσης στο εσωτερικό της αγοράς φαίνονται και από δεδομένα όπως οι κηρυχθείσες πτωχεύσεις που από 636 το 1991 αυξήθηκαν σε 1.691 το 1996 (ΕΣΥΕ 1998), ο όγκος των ακάλυπτων επιταγών που θα αυξηθεί από 61,7 δις το 1991 σε 251,8 δις το 1999, ενώ ο αριθμός αδειών λειτουργίας νέων βιομηχανιών θα μειωθεί από 1.905 το 1988 σε 706 το 1999 (Επιλογή 2000).

Βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο ανταγωνισμός επικεντρώνεται μεταξύ «μεγάλων» και «μικρών» επιχειρήσεων. Τα στοιχεία που παρατέθηκαν έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα και χρησιμοποιούνται για να δείξουν την αναβάθμιση ολιγοπωλιακών επιχειρησιακών συγκροτημάτων σε σχέση με τη δεκαετία του '80, καθώς και την ύπαρξη σημαντικών προβλημάτων σε μερίδα του λεγόμενου «μικρού» κεφαλαίου.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως η καπιταλιστική αναδιάρθρωση λειτούργησε ευεργετικά για την κερδοφορία των επιχειρήσεων που κατάφεραν να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες που προέρχονταν από το γεγονός ότι η ένταση των ρυθμών του ανταγωνισμού και της διεθνοποίησης φέρνουν σε πιο δύσκολη θέση κεφάλαια με χαμηλή παραγωγικότητα που δεν είχαν κομβική θέση στην παραγωγική διαδικασία. Εντούτοις, η ύπαρξη «κενών» στη δράση του μονοπωλιακού κεφαλαίου, για την ακρίβεια τμημάτων της παραγωγής όπου το μονοπωλιακό κεφάλαιο κρίνει ασύμφορο να παρέμβει, καθώς και το καθεστώς υπερεκμετάλλευσης των εργαζόμενων τάξεων έδωσαν τη δυνατότητα κοινωνικής αναπαραγωγής των μικρότερων παραγωγικών μονάδων και αναγκαστικής στήριξης, και από την πλευρά τους, των στρατηγικών επιλογών των κυρίαρχων δυνάμεων του συνασπισμού εξουσίας.

2.6.2 Η κατάσταση στη νέα μικροαστική τάξη

Η τρίτη συνιστώσα που, έστω και με υποτελή τρόπο, διαπλέκεται με τη στρατηγική του μονοπωλιακού κεφαλαίου και το εγχείρημα της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης είναι τα δυναμικά στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης που εμπλέκονται οργανικά στους μετασχηματισμούς της δεκαετίας του '90. Συγκεκριμένα, πρόκειται για εργαζόμενους με υψηλό επίπεδο ειδίκευσης που εργάζονται σε τομείς αιχμής (τηλεπικοινωνίες, νέες τεχνολογίες, πληροφορική, κατασκευές, ΜΜΕ, δια-

φήμιση κ.ά.), στελέχη της κρατικής γραφειοκρατίας τα οποία, μετά τη μετάθεση εξουσιών και αρμοδιοτήτων στο εσωτερικό της διοίκησης, ανέλαβαν το ρόλο διαμόρφωσης και εκπόνησης επιμέρους πλευρών της στρατηγικής του κράτους, καθώς και τμήματα της διανοήσης που διαμόρφωσαν τους κατάλληλους ιδεολογικούς όρους για την αποδοχή του αναδιαρθρωτικού εγχειρήματος από τα λαϊκά στρώματα.

Η κοινωνική δράση των πιο δυναμικών μικροαστικών στρωμάτων είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη συνολική άρθρωση της αστικής ηγεμονίας. Αφενός, συμβάλλουν στην προβολή ιδεολογημάτων, είτε «ουμανιστικού» χαρακτήρα (παγκοσμιοποίηση, κατάργηση συνόρων, ελεύθερη διακίνηση ανθρώπων και ιδεών, περιορισμός του σπάταλου κράτους κ.λπ.) είτε ατομικιστικού (απελευθέρωση του επιχειρηματικού δαιμονίου των πολιτών, επιβράβευση των άξιων, ανταμοιβή της προσωπικής παραγωγικότητας κ.ά.). Αφετέρου, η κοινωνική πορεία των μελών των αναβαθμιζόμενων στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης (καλύτεροι μισθοί, κοινωνική ανέλιξη, άνοδος του προσωπικού γοήτρου, μεγαλύτερη πρόσβαση στο κέντρα εξουσίας) δημιουργεί σε άλλα στρώματα φαντασιακές προσδοκίες κοινωνικής ανόδου.

Θα μπορούσαμε δηλαδή να πούμε ότι ο *οργανωτικός* ρόλος που έχουν τα ανώτερα τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης στην παραγωγή και στους μηχανισμούς αναπαραγωγής μεταφράστηκε και σε μια αντίστοιχη πολιτική και ιδεολογική λειτουργία οργάνωσης και απόσπασης συναίνεσης, τόσο απέναντι στα κατώτερα νέα μικροαστικά τμήματα (αφού άλλωστε μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πρότυπο ανοδικής κινητικότητας) όσο και απέναντι σε εργατικά στρώματα, ειδικά σε χώρους με διανοητική χροιά στην εργασία (κύρια στις υπηρεσίες). Ταυτόχρονα, ήταν ακριβώς αυτά τα στρώματα που από την ίδια τη θέση τους στον κοινωνικό καταμερισμό (συνχά δε και λόγω του αντικειμένου της εργασίας τους) συνέβαλαν στη

σχηματοποίηση και συγκεκριμενοποίηση ιδεολογικών πρακτικών, η αναπαραγωγή των οποίων συνεισφέρει στη διαμόρφωση του συγκεκριμένου κάθε φορά «κοινού νου» μέσα στη συγκυρία. Άλλωστε είναι προφανές ότι ο «ιδεότυπος» της νέας μικροαστικής τάξης (και ιδιαίτερα των ανώτερων τμημάτων της) είναι πολύ πιο λειτουργικός στο να αναπαράγεται ως συνολικό κοινωνικό κοσμοείδωλο και πρότυπο από ό,τι ο ιδεότυπος της αστικής τάξης, γι' αυτό και καταλαμβάνει ιδιαίτερα μεγάλη θέση και σε χώρους αναπαραγωγής ιδεολογικών πρακτικών (για παράδειγμα στα χαρακτηριστικά της μαζικής κουλτούρας ή στους ήρωες των πετυχημένων τηλεοπτικών σειρών).

2.6.3 Η πραγματική ηγεμονία

Θα πρέπει όμως να κάνουμε και μια επιπλέον παρατήρηση. Η κοινωνιολογική καταγραφή των ηγετικών μερίδων του συνασπισμού εξουσίας δεν καταγράφει αυτόματα και την ηγεμονική αστική στρατηγική. Νομίζουμε ότι μια τέτοια αντίληψη θα ήταν μάλλον μια ένδειξη *οικονομισμού*. Τα διαφορετικά ανά συγκυρία χαρακτηριστικά της αστικής στρατηγικής δεν καθορίζονται αυτόματα από την οικονομική δραστηριότητα των ηγετικών μερίδων του συνασπισμού εξουσίας, αλλά από το πώς διαμεσολαβούνται και υλοποιούνται σε κρατικές στρατηγικές. Το πραγματικό κόμμα της αστικής τάξης είναι το ίδιο το αστικό κράτος και αυτό καθορίζει τα περιθώρια για τα αστικά κόμματα (δηλαδή όχι αφηρημένα τα κόμματα με αστική σύνθεση, αλλά τα κόμματα που προσανατολίζονται να χειριστούν το αστικό κράτος-κόμμα της αστικής τάξης). Οι ηγεμονικές στρατηγικές οφείλουν να γίνονται *κρατικές* στρατηγικές (με την ευρύτερη έννοια του κράτους, δηλαδή αναφερόμαστε στο σύνολο των μηχανισμών του και όχι μόνο στις εμφανείς μορφές της εκτελεστικής εξουσίας).

Αρα λοιπόν δεν αρκεί μόνο να εντοπίσουμε την όποια οικονομική ευρωστία των ηγετικών αστικών μερίδων ούτε να

συναγάγουμε απλώς ότι αντίστοιχα επιβλήθηκαν πολιτικά ή ότι εξαγόρασαν και την πολιτική υποστήριξη. Αντίθετα, πρέπει να θεωρήσουμε ότι υπάρχει μια σύνθετη και πολυεπίπεδη διαδικασία μετατοπίσεων εντός των κρατικών μηχανισμών και των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, η οποία διαμόρφωσε μια ηγεμονική αστική στρατηγική (ως κρατική στρατηγική) και η οποία αντικειμενικά προωθούσε τα συμφέροντα συγκεκριμένων κεφαλαιακών μερίδων.

Όπως εξηγήσαμε και στις εισαγωγικές παρατηρήσεις, μια τέτοια θεώρηση επιτρέπει να αποφύγουμε μια συνωμοσιολογική αντίληψη για τη δράση πραγματικών κέντρων εξουσίας όπως είναι τα συγκροτήματα του τύπου. Λέμε λοιπόν ξανά ότι αυτά δεν γίνονται κέντρα εξουσίας επειδή αποτελούν παρασυναγωγές «αυτών που κινούν τα νήματα», αλλά επειδή αποτελούν, ως ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, κρίσιμους κόμβους εντός των δικτύων παραγωγής κρατικών πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών (άρα και σχεδιασμών, κατευθύνσεων κ.λπ.).

Μια τέτοια προσέγγιση μας διαφοροποιεί από διάφορες εκδοχές της αντίληψης «ιδιωτικοποίησης του πολιτικού επιπέδου» που διατυπώθηκε με αφορμή φαινόμενα όπως η αυξημένη πολιτική επιρροή επιχειρηματικών ομίλων ή γύρω από συμβάντα, όπως η πολιτική σταδιοδρομία του Σίλβιο Μπερλουσκόνι. Δεν νομίζουμε δηλαδή ότι οι άμεσοι κάτοχοι του κεφαλαίου αποφάσισαν ότι θα πρέπει να ξεμπερδεύουν με τους πολιτικούς εκπροσώπους τους και να διαχειριστούν οι ίδιοι τις πολιτικές τους τύχες. Στην πραγματικότητα, ανεξάρτητα από τους όρους με τους οποίους ένας επιχειρηματίας αποφασίζει να παρέμβει στα πολιτικά πράγματα, τελικά οφείλει να «προσαρμοστεί» στο καταστατικό στοιχείο της λειτουργίας του κράτους, που είναι η προώθηση του μακροπρόθεσμου και συνολικού αστικού συμφέροντος, και όχι απλώς της όποιας ιδιοτελείας του. Για να μπορεί, για παράδειγμα, ένας μεγαλοε-

πιχειρηματίας να αποτελέσει πόλο εντός ενός κέντρου εξουσίας δεν αρκεί απλώς να εξαγοράσει πολιτική επιρροή ή να διαθέτει τηλεοπτικό και ραδιοφωνικό χρόνο· θα πρέπει να λειτουργήσει εντός των ιδιαίτερων απαιτήσεων των μηχανισμών των ΜΜΕ. Αυτό –και όχι η οικονομική του δύναμη– θα τον κάνει κέντρο εξουσίας ή πιο σωστά θα τον κάνει να έχει έναν πιο συνολικό πολιτικό ρόλο πέρα από μια συγκυριακή πολιτική ή επιχειρηματική ωφέλεια.

Και βέβαια, ηγεμονική αστική στρατηγική δεν είναι αυτή την οποία εμπειρικά διακηρύσσουν οι εκπρόσωποι των ηγετικών αστικών μερίδων, αλλά αυτή που –κρατικά διαμεσολαβημένη– αποτυπώνει το πραγματικό μακροπρόθεσμο αστικό συμφέρον.

2.6.4 Η άλλη όχθη: Η κατάσταση των λαϊκών στρωμάτων στη δεκαετία του '90

Σε όλη την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε είναι εμφανής η επιδείνωση της θέσης των λαϊκών στρωμάτων, ειδικά των μισθωτών. Η κατάσταση αυτή αποτυπώνεται σε μια σειρά από παραμέτρους:

Πρώτον, στην αύξηση της ανεργίας και ειδικά στον τρόπο που αυξήθηκε στη δεκαετία του '90 και άρχισε να αποτελεί ένα όλο και πιο μόνιμο στοιχείο της οικονομικής συγκυρίας. Ενώ στη δεκαετία του '80 είχαμε μια σταθερότητα σε ποσοστά του 7-8%, στη δεκαετία του '90 υπήρξε εκτίναξη από το 7% το 1990 σε 11,7% το 1999, με ιδιαίτερα κρίσιμη για την σταθεροποίηση σε υψηλά ποσοστά την πρώτη πενταετία (1990-'95), όπου είχαμε αύξηση 3% (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 1999 & 2000).

Δεύτερον, στη σημαντική μείωση του λαϊκού εισοδήματος. Εδώ θα πρέπει να κάνουμε μία διάκριση. Από τη μια, η τετραετία 1989-'93 αποτυπώνει μια δραστική μείωση των πραγματικών αποδοχών των μισθωτών σε επίπεδα ριζικά κάτω ακόμη

και από αυτά του 1981, ουσιαστικά μια ριζική αναίρεση των όποιων βελτιώσεων της θέσης των εργαζόμενων είχαν υπάρξει στη δεκαετία του '80⁷⁶. Από την άλλη, στην περίοδο 1993-2000 έχουμε μια σχετική βελτίωση των πραγματικών αποδοχών (που μόλις το 1998 φτάνουν το επίπεδο –σε πραγματικούς όρους– του 1989), που όμως αντισταθμίζεται από την πολύ υπέρτερη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας⁷⁷, γεγονός που αποτυπώνεται και στην καθοδική τάση του πραγματικού κόστους εργασίας, άρα έχουμε αύξηση της εκμετάλλευσης (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2001). Με άλλα λόγια, η όποια αλλαγή τάσης μετά το 1993 ενσωματώνει και δεν αναιρεί το κεκτημένο για τις κυρίαρχες τάξεις της περιόδου 1989-'93. Ακόμη περισσότερο, στο βαθμό που ήταν μια περίοδος όλο και μεγαλύτερης εμπλοκής με το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, το χαμηλό κόστος εργασίας⁷⁸ αναδείχτηκε σε μία μόνιμη επιλογή προσαρμογής σε ένα πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον,

76. Μια ματιά στους δείκτες των πραγματικών αποδοχών θα δείξει μια πραγματική αύξηση από το 1981 έως το 1985, μια απότομη μείωση στη διετία 1985-'87 και μια επανάκαμψη στη διετία 1987-'89, οπότε και έχουμε το κορυφαίο σημείο. Αντίθετα, ανάμεσα στο 1989 και το 1993 η μείωση των πραγματικών αποδοχών οδηγεί ανάμεσα στο 1981 και το 1993 να έχουμε εν τέλει μείωση 22% (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2000).

77. Είναι ενδεικτικό πως στην περίοδο 1996 - 2001 η παραγωγικότητα της εργασίας θα αυξηθεί κατά 2,4%, ενώ ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός μέσος όρος δεν θα ξεπεράσει το 1,8% (συμπεριλαμβανομένης και της Ιρλανδίας που σημειώνει την εξαιρετική επίδοση της ανόδου κατά 3,9%) (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2000).

78. Χαμηλό σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι χαρακτηριστικό πως το 1998 οι μικτές ωριαίες αποδοχές των εργατών στη μεταποίηση σε μονάδες αγοραστικής δύναμης (ΜΑΔ) ήταν 5,82 για την Ελλάδα, ενώ ο ευρωπαϊκός μέσος όρος φτάνει το 9,82, δηλαδή δεν ξεπερνούν το 60% της πραγματικής αγοραστικής δύναμης των Ευρωπαίων. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγουμε αν εξετάσουμε τις μικτές μηνιαίες αποδοχές υπαλλήλων στη μεταποίηση, όπου την ίδια χρονιά (1998) έφταναν τις 1.616 ΜΑΔ στην Ελλάδα, τη στιγμή που ο ευρωπαϊκός μέσος όρος ήταν στις 2210 ΜΑΔ, δηλαδή δεν ξεπερνούσαν το 73% των ευρωπαϊκών αμοιβών (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2001).

αλλά και αύξησης της καπιταλιστικής κερδοφορίας. Δεν είναι τυχαίο ότι σε όλους τους σχετικούς δείκτες μπορούμε να παρατηρήσουμε τη σημαντική υστέρηση των αμοιβών στην ελληνική οικονομία σε ποσοστά που υπερβαίνουν κατά πολύ τη διαφορά παραγωγικότητας από άλλους σχηματισμούς.

Τρίτον, με βάση τις παραπάνω τάσεις προκύπτει μια εντυπωσιακή συνολική μείωση του μεριδίου των μισθών στο συνολικό προϊόν. Η συνολική καθοδική πορεία προήλθε μέσα από εναλλαγές μειώσεων και αυξήσεων, όπου οι κάθε φορά αυξήσεις ήταν μικρότερες από τις προηγηθείσες μειώσεις: Έτσι το 1984 το μερίδιο της εργασίας στο προϊόν θα φτάνει το 60%, το 1990 θα έχει ήδη μειωθεί στο 57,7%, το 1996 δεν θα ξεπερνά το 54,6%, για να περιοριστεί το 2000 στο 53% (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2001). Με αυτή την έννοια, έχουμε μια εντεινόμενη εισοδηματική *ανισότητα* στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, μια εντεινόμενη πόλωση ανάμεσα στον πλούτο και τη φτώχεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ΟΟΣΑ κατατάσσει για το 1997 την Ελλάδα στην τρίτη θέση από άποψη εισοδηματικής ανισότητας (μόνο το Μεξικό και η Νέα Ζηλανδία εμφανίζουν χειρότερη εικόνα). Το εισόδημα των 20% περισσότερο εύπορων Ελλήνων ήταν το 1996 έξι φορές μεγαλύτερο των 20% λιγότερο εύπορων, όταν συγκριτικά στη Δανία ήταν μόλις τρεις φορές! Το πλουσιότερο 1/10 του πληθυσμού (1997) απολαμβάνει το 26,3% του διαθέσιμου (μετά την αφαίρεση της φορολογίας) εθνικού εισοδήματος, ενώ το φτωχότερο 1/10 μόλις το 2,2%. Τα πλουσιότερα 3/10 του πληθυσμού απολαμβάνουν το 54,1% του διαθέσιμου εισοδήματος, ενώ τα υπόλοιπα 7/10 μόλις το 45,9% (INE-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2001). Αυτό ήταν το πραγματικό κοινωνικό πρόσωπο της «δεκαετίας του εκσυγχρονισμού»...

ΜΕΡΟΣ Γ'

Οι πολιτικοί

μετασχηματισμοί

3.1 Τα προλεγόμενα:

Η υπόθεση Κοσκωτά ως μοχλός αναδιάταξης του πολιτικού σκηνικού

Η υπόθεση Κοσκωτά, που απασχόλησε την πολιτική ζωή της χώρας στο τέλος της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90, μπορεί να εξεταστεί ως ένα παζλ που το συνέθεσαν επιμέρους στοιχεία της πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας. Στην ουσία, η υπόθεση αυτή απόκτησε τη σημασία που της αποδόθηκε, γιατί συμπύκνωσε μια σειρά από συνιστώσες οι οποίες, εξεταζόμενες η κάθε μία ξεχωριστά, θα της έδιναν διαφορετικό βάρος.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα αφορά την εμπιστοσύνη που θα δείξει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στον Κοσκωτά και σε μια σειρά άλλους νεοεμφανιζόμενους επιχειρηματίες, ύστερα μάλιστα από τη διατήρηση των χαμηλών ρυθμών ανάπτυξης που σημειώθηκαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80⁷⁹ παρά την υιοθέτηση μιας ευνοϊκής για το κεφάλαιο πολιτικής. Με αυτή την έννοια, το ίδιο το γεγονός της ανάδυσης νέων στρωμάτων, που διακρίνονταν από ένα ιδιαίτερο δυναμισμό, ήταν αναμενόμενο να προκαλέσει μια ένταση των σχέσεων μεταξύ μερίδων του κεφαλαίου που δραστηριοποιούνταν στους ίδιους τομείς και της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

79. Ο σχηματισμός ακαθάριστου παγίου κεφαλαίου θα κινηθεί (σε σταθερές τιμές) στη δεκαετία του '80 με τους ακόλουθους ρυθμούς: 1974-'82 -1,9%, 1983 -1,3%, 1984 -5,7%, 1985 + 5,2%, 1986 -6,2%, 1987 -7,8%, 1988 + 9,0%, 1989 + 8,6% (European Economy 1990).

Πόσο μάλλον που οι πέραν ενός ορίου στενές επαφές μεταξύ εκτελεστικής εξουσίας και επιχειρηματικών φορέων μπορούσαν να ερμηνευτούν ως παράβαση των κανόνων του ανταγωνισμού (Ιωακείμογλου / Κυπριανίδης / Μαυρομάτη / Μηλιός / Σπαθής 1989).

Τα πράγματα θα χειροτερέψουν όταν ένας από αυτούς τους επιχειρηματίες, ο Γ. Κοσκωτάς, επιχειρεί να κυριαρχήσει στο χώρο των ΜΜΕ. Από μόνη της αυτή η προοπτική δημιουργούσε τους όρους γένεσης ενός σκανδάλου: Ο χώρος των ΜΜΕ είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος σε οποιαδήποτε προσπάθεια μονοπωλήσης του. Πρώτον, διότι, δεδομένης της ύπαρξης του λεγόμενου «πλουραλισμού», είναι δυνατή η έκφραση των συμφερόντων διαφορετικών αστικών κέντρων. Δεύτερον, γιατί τα υπόλοιπα ΜΜΕ είχαν τη δυνατότητα να καταγγείλουν την απόπειρα μονοπωλήσής τους δίνοντας διαστάσεις και δημοσιότητα που σε κανένα άλλο επιχειρηματικό κλάδο δεν μπορούν να δοθούν. Τρίτον, γιατί στο τέλος της δεκαετίας του '80 είχαν ήδη ξεκινήσει να λειτουργούν οι ιδιωτικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί και σε σύντομο χρονικό διάστημα αναμενόταν και η δημιουργία των πρώτων ιδιωτικών τηλεοπτικών καναλιών. Πρόκειται για την αναβάθμιση ενός βιομηχανικού κλάδου, αυτού της «ψυχαγωγίας», ο οποίος θα φανεί πολύ χρήσιμος για τις υπόλοιπες δραστηριότητες των ιδιοκτητών των ΜΜΕ.

Με άλλα λόγια, το όλο ζήτημα ήταν πολύ σοβαρό για να αφεθεί ένας νεόκοπος επιχειρηματίας να μονοπωλήσει τον ευαίσθητο αυτό χώρο. Δεδομένης μάλιστα της ποινικά κολάσιμης προέλευσης των κεφαλαίων, η αντίδραση των εκδοτών ήταν οξύτατη. Αν σε όλα αυτά προστεθεί και το γεγονός της επιφυλακτικότητας που χαρακτήριζε τις σχέσεις επιχειρηματικού κόσμου και ΠΑΣΟΚ, γίνεται κατανοητή η πολυπλοκότητα του θέματος.

Στο κομματικό επίπεδο η ΝΔ επιχείρησε να εκμεταλλευτεί τις εξελίξεις χρησιμοποιώντας το «σκάνδαλο» Κοσκωτά

ως βασικό όπλο στον προεκλογικό της αγώνα, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να αποκρύψει το γεγονός της ανυπαρξίας ουσιαστικών διαφωνιών με την εφαρμοζόμενη από το ΠΑΣΟΚ πολιτική. Η παραδοσιακή Αριστερά χρησιμοποίησε την υπόθεση Κοσκωτά, για να διεκδικήσει την πολιτική της αναβάθμιση στο φαλκιδευμένο έδαφος της ηθικής πιστότητας του πολιτικού διαχειριστή και όχι στην ανάγκη άρθρωσης μιας πολιτικής σε αντιπαράθεση με το περιεχόμενο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, ελπίζοντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να υπονομεύσει την αναμφισβήτητη ηγεμονία του ΠΑΣΟΚ στα λαϊκά στρώματα. Το αποτέλεσμα θα είναι η ουσιαστική σύγκλιση μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς και η υιοθέτηση και από τις δυο πλευρές μιας επιχειρηματολογίας που μετέθετε την ουσία των κοινωνικών προβλημάτων στο χώρο του επιφαινόμενου και την προσημονή επίλυσής τους από μια «άλλη» κυβέρνηση, που δε θα χαρακτηριζόταν από τις στενές της σχέσεις με παραβάτες του ποινικού δικαίου.

Η όλη εξέλιξη θα λειτουργήσει ως καταλύτης για το μετασχηματισμό του πολιτικού σκηνικού, όπως θα φανεί τόσο με τη συγκρότηση της κυβέρνησης Τζαννετάκη όσο και με την αποδοχή ότι μετά από αυτή την εξέλιξη όλα ήταν δυνατά, καθώς δεν υπήρχαν πια διαχωριστικές γραμμές. Ο διαχωρισμός Αριστεράς και Δεξιάς, που σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης συμβολίζει το διαχωρισμό κεφαλαίου και εργασίας, θεωρήθηκε πια ξεπερασμένος και μαζί με αυτόν η οποιαδήποτε προσπάθεια ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας βάσει αντιτιθέμενων ταξικών συμφερόντων. Στην ουσία παρουσιάστηκε μια διάταξη κομματικών σχηματισμών όπου κάθε πολιτική συμμαχία θεωρούνταν εφικτή.

Το γεγονός αυτό θα έχει ευρύτερες συνέπειες και θα σηματοδοτήσει και τις εξελίξεις στη δεκαετία του '90: Η εμμονή των δυνάμεων της παραδοσιακής Αριστεράς στην αποδοχή και υιοθέτηση αστικών ιδεολογημάτων, όπως είναι η «κάθαρη

ση», η ομαλή λειτουργία των «θεσμών», ο «κυβερνητισμός», θα σημάνει την «εξομάλυνση» της αριστερής δυναμικής –και κυρίως αυτής των εργατικών κινητοποιήσεων του τέλους της δεκαετίας του '80– και την ενσωμάτωση της Αριστεράς σε μια μορφή διαχείρισης που διευκόλυνε το έδαφος για την ομαλότερη μετάβαση στη δεύτερη περίοδο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Πόσο μάλλον που η τομή στην κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ που έφεραν τα μέτρα του Οκτώβρη του 1985 και η αναίρεση προηγούμενων συμβιβασμών υπέρ των λαϊκών τάξεων, αλλά και η διαφαινόμενη απαίτηση για μια πολύ πιο επιθετική πολιτική εκκαθάρισης και αναδιάρθρωσης σήμαιναν ότι για το αστικό συμφέρον ήταν ανάγκη με κάθε τρόπο να ανακοπεί η εντονότατη κοινωνική δυναμική και η αριστερή πολιτικοποίησή της που καταγράφηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80.

Η εξέλιξη αυτή δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση ούτε να θεωρείται θέμα προσώπων και χειρισμών της συγκεκριμένης ηγεσίας της Αριστεράς. Η ποδηγέτηση της αριστερής πολιτικής από στοιχεία και πλευρές της κυρίαρχης ιδεολογίας αποτέλεσε διαρκές διακύβευμα για το ελληνικό, και όχι μόνο, κομμουνιστικό κίνημα και βέβαια δεν μπορεί να αναλυθεί στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Ωστόσο η αποδοχή ιδεολογημάτων όπως η εθνική (δηλαδή ταξική) συμφιλίωση, η ανάγκη προστασίας της –θεωρούμενης ως υπερταξικής– εθνικής οικονομίας απέναντι στο ξένο κεφάλαιο, η ελλιπής κατανόηση του γεγονότος πως δεν υπάρχουν γενικά και αόριστα «θεσμοί», αλλά συγκεκριμένοι θεσμοί του αστικού κράτους οι οποίοι αποτελούν ειδικές συμπτκνώσεις της ταξικής πάλης, που όμως εγγράφονται υπό την επικυριαρχία του κεφαλαίου, όλα αυτά αποτελούσαν βασικά στοιχεία της ενσωμάτωσης της Αριστεράς και προδίκαζαν τις εξελίξεις που θα ακολουθούσαν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η Αριστερά δεν προσπαθούσε να ενισχύσει τη θέση της απέναντι στο ΠΑΣΟΚ ως πολιτική δύναμη που θα

εξέφραζε τα συμφέροντα των κυριαρχούμενων τάξεων και στρωμάτων, αλλά λειτουργούσε περισσότερο ως ένα είδος «φωτισμένης» Δεξιάς που μεριμνά για την ομαλή λειτουργία του συστήματος. Σε αυτό το πεδίο, το παιχνίδι ήταν φαλκιδεμένο, γιατί από τη στιγμή που δεν υπήρχε Αριστερά, κάποιος θα καλείτο να αναπληρώσει αυτό το κενό. Μόνο που αυτός ήταν και πάλι το ΠΑΣΟΚ.

Όλα αυτά γίνονται ευκολότερα κατανοητά, αν δεχτούμε πως η Αριστερά στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό από αρκετό καιρό πριν είχε εσωτερικεύσει την ήττα στον Εμφύλιο ως έναν κομβικό στρατηγικό μετασχηματισμό. Στόχος της Αριστεράς από τη δεκαετία του '50 και ύστερα δεν είναι η όξυνση των ταξικών αντιφάσεων και η ανατροπή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αλλά μια καλύτερη, περισσότερο φιλολαϊκή μορφή πολιτικής εξουσίας. Οι διάφορες παραλλαγές μιας θεωρίας σταδίων επέτρεπαν τη συνοχή αυτού του εγχειρήματος με μια φραστικά αντικαπιταλιστική αναφορά (όπως και η κατά περιπτώσεις αξιοποίηση των σχηματισμών σοβιετικού τύπου ως προτύπου). Αυτό το σχήμα αναγκαστικά προσανατολιζόταν προς τη συνεργασία με ένα κεντροαριστερό κόμμα (η Ένωση Κέντρου παλιότερα, το ΠΑΣΟΚ μεταπολιτευτικά), με την ελπίδα να το σπρώξει σε μια πιο φιλολαϊκή «αντιμονοπωλιακή» κατεύθυνση. Στα τέλη της δεκαετίας του '80, με την εκ των πραγμάτων δεξιά μετατόπιση του ΠΑΣΟΚ, αυτός ο σχεδιασμός φαινόταν να ανατρέπεται και δύο δρόμοι άνοιγαν: Είτε της μετατόπισης σε μια κατεύθυνση ριζοσπαστικής κοινωνικής αντιπολίτευσης είτε της εισόδου με κάθε τρόπο στο επίσημο πολιτικό σκηνικό, εν μέρει και μέσα από έναν πολιτικό υπολογισμό ότι η πιθανή αποδιάρθρωση του ΠΑΣΟΚ θα σήμαινε και τη δυνατότητα να πάρει η Αριστερά τη θέση του. Η πραγματικότητα βέβαια διέψευσε αυτές τις προσδοκίες.

Μέσα σε όλα αυτά δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός πως η συγκεκριμένη περίοδος ήταν και μια εποχή ραγδαί-

ων ιδεολογικών μετατοπίσεων: Η αποκάλυψη των ανεπιλύτων αντιφάσεων της ΕΣΣΔ και η κεφαλαιοποίηση της νεοφιλελεύθερης και νεοσυντηρητικής αντιμετώπισης στη Δύση δεν άφησαν ανεπηρέαστη την Αριστερά. Αντίθετα, αυτή τις εσωτερικέυε, πόσο μάλλον που μεγάλο τμήμα του στελεχικού αλλά και του εκλογικού δυναμικού της προερχόταν από εκείνα τα στρώματα που επεξεργάστηκαν και αναπαρήγαγαν αυτές τις μετατοπίσεις (δηλαδή από δυναμικά στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης). Δεν είναι τυχαίο ότι η συγκρότηση του Συνασπισμού ουσιαστικά απελευθέρωσε αυτές τις τάξεις και τη μετατόπιση από την κομμουνιστική αναφορά προς έναν ήπιο κεντροαριστερό μετασοσιαλδημοκρατικό λόγο, προς μια λογική «Αριστεράς της αγοράς». Αυτό δεν είναι μόνο ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά σφραγίζει και μια σειρά από μεγάλα κομμουνιστικά κινήματα στη Δύση (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα –και λόγω μεγέθους– το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα).

Ανεξάρτητα όμως από τις προθέσεις (που συχνά σε επίπεδο ηγεσίας δεν απομακρύνθηκαν πολύ από τα όρια ενός τακτικού πολιτικού υπολογισμού), το ουσιαστικό παραμένει: Η συγκυρία του 1989 αποτέλεσε μια μετατόπιση του ιδεολογικού λόγου, αλλά και των εμφανών πολιτικών πρακτικών και συμβολισμών προς τα δεξιά και μια εκκαθάριση σημαντικού μέρους της προηγούμενης –έστω και στρεβλής– αντανάκλασης των συμφερόντων των λαϊκών τάξεων στο πολιτικό σκηνικό. Ουσιαστικά, η στάση της Αριστεράς θα συμβάλει στην εκκαθάριση εκείνων των κρίσιμων πολιτικών και ιδεολογικών αναφορών που ιστορικά είχαν συνδεθεί με την ίδια. Επιπλέον, η όλη διεργασία θα παίξει σημαντικό ρόλο και στην αποκοπή από την Αριστερά σημαντικών τμημάτων της εργατικής τάξης (που είχαν ακόμη μια αναφορά σε αυτή) και την πόλωσή τους προς το ΠΑΣΟΚ.

Άλλωστε η εκκίνηση των διαδικασιών της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό είχε να

αντιμετωπίζει μια μεγάλη πρόκληση. Παρότι οι όροι διαμόρφωσης του τοπίου της Αριστεράς μετά την μεταπολίτευση και η ηγεμονία του ΠΑΣΟΚ στο «μπλοκ της αλλαγής», ιδιαίτερα μάλιστα μετά την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας, σήμαιναν μια σαφή κυριαρχία αστικών και διαχειριστικών αντιλήψεων εντός του λαϊκού κινήματος (που κύρια εκφράστηκαν ως αδυναμία εμπέδωσης μιας αντίληψης ριζικής ρήξης με τις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης), εντούτοις η μεγάλη κοινωνική δυναμική που απελευθερώθηκε στη μεταπολίτευση είχε ως συνέπεια να υπάρχει ένα ευρύ φάσμα τόσο θεσμικών όσο και πολιτικών κεκτημένων τα οποία οι κυρίαρχοι τάξεις θεωρούσαν αναπαλλοτρίωτα. Το να καμφθούν αυτά τα προσκόμματα στην αστική στρατηγική είχε συγκεκριμένες απαιτήσεις: Ένα μέρος ήταν οι θεσμικές αλλαγές, ένα μέρος ήταν οι ίδιες οι συνέπειες των εκκαθαριστικών πολιτικών (αύξηση ανεργίας, κρίση κλάδων μεγάλης εργατικής συγκέντρωσης κ.λπ.), ένα μέρος όμως ήταν και η συστηματική πολιτική και ιδεολογική μετατόπιση, η τροποποίηση του *κοινού νου*. Η συμβολική, αλλά και πραγματική, άρση των πολιτικών «τειχών» συνέβαλε προς αυτή την κατεύθυνση, όπως και η μετατόπιση του πεδίου της πολιτικής συζήτησης.

Το αποτέλεσμα της «σκανδαλογίας» θα είναι αρκετά αντιφατικό⁸⁰. Οι κυρίαρχες δυνάμεις θα επιτύχουν την κυβερνητική αλλαγή και την ανάληψη της εξουσίας από τη ΝΔ⁸¹, περ-

80. Υπενθυμίζουμε τα αποτελέσματα των βασικών εκλογικών μαχών εκείνης της περιόδου: Ιούνιος 1989: ΝΔ 44,28 %, ΠΑΣΟΚ 39,13 %, ΣΥΝ 13,12 %, ΔΗΑΝΑ 1,01 %, Εμπιστοσύνη / Πεπρωμένο (εκλογικοί σχηματισμοί της μειονότητας της Θράκης) 0,52%. Νοέμβριος 1989: ΝΔ 46,19 %, ΠΑΣΟΚ 40,67 %, ΣΥΝ 10,97 %, Οικολόγοι Εναλλακτικοί 0,58 %, Εμπιστοσύνη / Πεπρωμένο 0,54 %. Απρίλιος 1990: ΝΔ 46,89 %, ΠΑΣΟΚ 38,61 %, ΣΥΝ 10,28 %, Οικολόγοι-Εναλλακτικοί 0,77 %, Εμπιστοσύνη / Πεπρωμένο 0,7 %, ΔΗΑΝΑ 0,67 %.

81. Έχει ενδιαφέρον ότι ακόμη και φιλελεύθεροι αναλυτές όπως ο Γ. Λούλης παρατηρούν ότι χωρίς την μεσολάβηση του σκανδάλου Κο-

νώντας από ένα εννιάμηνο συγκυβερνήσεων, απότοκο της προσπάθειας του ΠΑΣΟΚ να ρευστοποιήσει την πολιτική ζωή αναδιαμορφώνοντας το εκλογικό σύστημα προς το αναλογικό-τερο (Θέσεις 1990: 6). Η ανάγκη ενσωμάτωσης των λαϊκών στρωμάτων στο όλο εγχείρημα, που στην ουσία του αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση της πιο «λαϊκής» πλευράς του ΠΑΣΟΚ και στην ανάδειξη των πιο ακραίων νεοφιλελεύθερων στοιχείων (αυτών που στη συνέχεια θα ονομαστούν «τάση των εκσυγχρονιστών»), θα επιφέρει μια σύντομη χρονικά επιβράδυνση του εγχειρήματος της αναδιάρθρωσης. Επιπρόσθετα, θα γίνει κατορθωτό να ανατραπούν οι συσχετισμοί τόσο στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ όσο και στο σύνολο του κομματικού συστήματος. Στο σοσιαλιστικό κόμμα η παπανδρεϊκή τάση θα συνεχίσει να ηγεμονεύει, ενώ στο συσχετισμό μεταξύ των κομματικών δυνάμεων το ΠΑΣΟΚ θα παραμείνει το μεγάλο κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Η παραδοσιακή Αριστερά θα γνωρίσει δύο διασπάσεις (το 1989 θα αποχωρήσει προς τα αριστερά το μεγαλύτερο μέρος της νεολαίας του ΚΚΕ και ένα τμήμα των μελών του και το 1991 το ίδιο κόμμα θα ξαναδιασπαστεί) και θα περιοριστεί σ' ένα χαμηλό ποσοστό. Το λάθος του σχεδιασμού αναδιαμόρφωσης του κομματικού σκηνικού ήταν ότι παραγνωρίστηκε η σημασία των κοινωνικών συμμαχιών και των κατακτήσεων πάνω στις οποίες είχε στηρίξει το ΠΑΣΟΚ τις σχέσεις εκπροσώπησής του με τα λαϊκά στρώματα, το αντιδεξιό ιδεολογικό υποσύνολο (ως ένδειξη αναγνώρισης στο ΠΑΣΟΚ του αυθόρμητου ταξικού αμυντισμού των δυνάμεων της εργασίας), αλλά και, σε πιο υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, η αδυναμία εγκλωβισμού των κοινωνικών συμφερόντων και αναγνωρίσεων στα στενά όρια μιας δικαστικής διαχείρισης των πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων.

σκωτά το ΠΑΣΟΚ θα είχε κερδίσει και τρίτη συνεχόμενη τετραετία (Λούλης 2001: 158 κ. εξ.).

3.2 Η πολιτική της ΝΔ την περίοδο 1990-93

Η πολιτική που θα ακολουθήσει η ΝΔ στην περίοδο διακυβέρνησής της θα αποτελέσει την «τομή στη συνέχεια» της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και θα επιχειρήσει να μετατοπίσει το όλο εγχείρημα από τα αντιφατικά χαρακτηριστικά της δεύτερης τετραετίας των σοσιαλιστών (διακοπή «σταθεροποιητικού» προγράμματος, έμφαση στο χρονικά περιορισμένο πλαίσιο εφαρμογής των μέτρων τα οποία αποφασίστηκαν αναγκαστικά λόγω της επικείμενης «καταστροφής» της ελληνικής οικονομίας, μετρημένη επιχειρηματολογία υπέρ της ανάγκης αναδιαμόρφωσης πλευρών των κρατικών λειτουργιών) στην εκπόνηση ενός προγράμματος που θα εξέφραζε με μεγαλύτερη σαφήνεια τους στόχους της συνολικής αναδιαρθρωτικής προσπάθειας⁸².

Ωστόσο η πολιτική αυτή είχε σημαντικές συνέπειες τόσο σε ό,τι αφορά την αναπαραγωγή των σχέσεων αντιπροσώπευσης με τα κυρίαρχοι στρώματα όσο και σε ό,τι αφορά τη δημιουργία σχέσεων ισορροπίας μεταξύ των διαφορετικών μερίδων του κεφαλαίου (Θέσεις 1993: 4). Η απόλυτη πτώση των εισοδημάτων των εργαζομένων, η αύξηση της ανεργίας, οι αλλαγές στο σύστημα ασφάλισης και τις εργασιακές σχέσεις οδήγησαν σημαντικά τμήματα ψηφοφόρων στην πολιτική

82. Σε ιδεολογικό επίπεδο, αυτό αποτύπωνε και μια μετατόπιση σε στοιχεία του νεοφιλελεύθερου λόγου (αν και με παλινωδίες) ήδη από το 1985. Για ένα σχολιασμό των ιδεολογικών μετατοπίσεων και αντιφάσεων της ΝΔ βλ. Αλεξάκης 2001β.

μεταστροφή και στην υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ. Σε αυτό θα πρέπει να προστεθεί ότι, ήδη στον πρώτο χρόνο της κυβέρνησης Μητσοτάκη, η αναμέτρηση με το τεράστιο μαθητικό και νεολαιίστικο κίνημα το χειμώνα 1990-'91 όχι μόνο οδήγησε σε άτακτη κυβερνητική υποχώρηση (παρά την προσφυγή της κυβέρνησης στη χρησιμοποίηση ακροδεξιών τμημάτων του κομματικού μηχανισμού που θα καταλήξει στη δολοφονία του Ν. Τεμπονέρα), αλλά και ανέκοψε την τάση ανάπτυξης συντηρητικών ιδεολογικών πρακτικών σε μια κρίσιμη κοινωνική κατηγορία όπως η νεολαία. Ταυτόχρονα, αφενός οι απαξιούμενες κεφαλαιουχικές μερίδες, αφετέρου δυναμικά επιχειρηματικά στρώματα που θεώρησαν πως είχαν διαταραχθεί οι ισορροπίες λόγω της εύνοιας προς μεμονωμένες επιχειρήσεις που επέδειξε η κυβέρνηση αποτέλεσαν παράγοντες άρσης της εμπιστοσύνης μερίδων της κυρίαρχης τάξης προς τη ΝΔ και οδήγησαν στην αναζήτηση μιας λύσης που θα συνδύαζε την πραγματοποίηση των στόχων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης με την ενσωμάτωση των λαϊκών στρωμάτων σε αυτή την προοπτική και την εγγύηση ότι δεν θα υπάρξει προνομιακή μεταχείριση μεμονωμένων κεφαλαιακών μονάδων.

Για να το πούμε διαφορετικά, τρεις ήταν οι καθοριστικοί παράγοντες που οδήγησαν στη γενική απονομιμοποίηση της κυβέρνησης της ΝΔ: Η γενική απαξίωση ευρύτερων τμημάτων εργαζομένων σε σημείο που να τίθεται σε κίνδυνο τόσο η δυνατότητα αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης όσο και οι εργασιακές τους δεξιότητες⁸³, η όξυνση των ενδοαστι-

83. Σε αυτό το σημείο δεν θα πρέπει να μας διαφύγει ο γεωγραφικά εντοπισμένος και συγκεντρωμένος χαρακτήρας των περιοχών και κλάδων υψηλής ανεργίας, γεγονός που όχι μόνο αναιρούσε οποιαδήποτε έννοια επανενσωμάτωσής τους, αλλά και μετέτρεπε την ανεργία σε μια ιδιαίτερα ορατή πραγματικότητα, πράγμα που επέτεινε την απονομιμοποίηση της κυβερνητικής πολιτικής για πολύ μεγάλα κομμάτια εργαζομένων.

κών εντάσεων λόγω του περιορισμού της ζήτησης σε σημείο που να κινδυνεύουν με κοινωνική και οικονομική απαξίωση ακόμα και σημαντικά κεφάλαια, αλλά και το γεγονός της προσπάθειας παρέμβασης στη λειτουργία της αγοράς, είτε μέσω της χειραγώγησης των ΜΜΕ (ο λεγόμενος «τρομονόμος» και οι συλλήψεις εκδοτών που ακολούθησαν την εφαρμογή του) είτε μέσω της παράδοσης της μεγαλύτερης, περισσότερο νευραλγικής λόγω της τεχνολογικής της υπεροχής και πιο κερδοφόρας ελληνικής επιχείρησης (ΟΤΕ) σε έναν και μόνο εκπρόσωπο του κεφαλαίου (κάτι που θα σήμαινε όχι μόνο προνομιακή μεταχείριση του ιδίου, αλλά και την απειλή η κερδοφορία του να μετασχηματιστεί σε αύξηση του κόστους αναπαραγωγής του συλλογικού κοινωνικού κεφαλαίου). Οι παράγοντες αυτοί θα διαπλακούν με την πραγματικότητα της εύθραυστης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας του συντηρητικού κόμματος και θα δημιουργήσουν τις θεσμικές προϋποθέσεις για την πτώση της κυβέρνησης. Το θέμα ήταν ποιος θα ήταν για την κυρίαρχη τάξη ο ιδανικός αντικαταστάτης της κυβέρνησης Μητσοτάκη⁸⁴.

Η ιδεατή λύση που σκιαγραφήθηκε αρχικά ήταν αυτό που ονομάστηκε «κεντροδεξιά σενάρια» και που στη δυναμική τους είχαν μεγαλύτερη αξία και περιεχόμενο από την απαξία με την οποία αντιμετωπίστηκαν στην αρχή. Ουσιαστικά, τα «κεντροδεξιά σενάρια» και η σχετική φιλολογία περί «τέλους

84. Για μια κριτική της κυβέρνησης Μητσοτάκη προερχόμενη από το εσωτερικό της συντηρητικής παράταξης βλ. Λούλης 2001. Έχει ενδιαφέρον η παρατήρησή του πόσο νωρίς αποτυπωνόταν σε έρευνες κοινής γνώμης η απονομιμοποίηση της κυβερνητικής πολιτικής. Αρχεί να αναφέρουμε ότι μόλις ένα χρόνο μετά την ανάληψη της εξουσίας όχι μόνο υπερτερούσαν οι αρνητικές γνώμες κατά πολύ των θετικών, αλλά υπήρχε ήδη υπεροχή του ΠΑΣΟΚ στην πρόθεση ψήφου (Λούλης 2001: 258). Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Εμ. Αλεξάνη (Αλεξάνη 2001) για την τελική αδυναμία της κυβερνητικής πρακτικής της ΝΔ να είναι πραγματικά συνεπής με την προώθηση ενός φιλελεύθερου προγράμματος.

των δεινοσαύρων» επιχειρούσε δύο πράγματα. Το πρώτο είναι ότι προσπαθούσε να μεταθέσει τα αίτια της λαϊκής δυσανεξίας στο χώρο του επιφανόμενου, προβάλλοντας ως βασικό παράγοντα της αποστοίχισης των λαϊκών στρωμάτων από τα πολιτικά κόμματα τη φθορά των γερασμένων ηγεσιών, που ήταν ανίκανες να προσαρμοστούν στη δυναμική της νέας πραγματικότητας (διεθνοποίηση, οικονομικός ανταγωνισμός, σύγκλιση των κοινοτικών οικονομιών κ.λπ.). Το δεύτερο είναι ότι ήταν σε εξέλιξη η απόπειρα συγκρότησης ενός νέου συντακτικού σχεδίου (Θέσεις 1991: 15) προώθησης των βασικών στοιχείων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης το οποίο όμως θα στηριζόταν στο απόθεμα λαϊκής υποστήριξης που διέθετε το ΠΑΣΟΚ, λόγω της πολιτικής που είχε εφαρμόσει στην πρώτη τετραετία της διακυβέρνησής του. Επρόκειτο δηλαδή για την προσπάθεια απόσυρσης του «γερασμένου» πολιτικού προσώπου σε συνδυασμό με το σχηματισμό ενός κυβερνητικού συνασπισμού στον οποίο θα ηγεμόνευαν τα μη ακραία στελέχη της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ (δηλαδή οι εκσυγχρονιστές από το ΠΑΣΟΚ και οι κεντρώοι φιλελεύθεροι από τη ΝΔ).

Ακριβώς επειδή τα δύο αυτά σημεία δεν μπορούσαν να συνδεθούν μεταξύ τους στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, οι τελικές εξελίξεις θα είναι πολύ διαφορετικές από τους όποιους σχεδιασμούς των εκάστοτε επιτελείων. Η προσπάθεια αποδυνάμωσης της ηγετικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ και της ραγδαίας μετατόπισης του πολιτικού σκηνικού προς τα κεντροδεξιά δεν ευοδώθηκε. Η συνολικότερη αντίδραση στην πολιτική της ΝΔ εμπόδισε τη δικαστική επίλυση των πολιτικών ζητημάτων. Ταυτόχρονα, η συσπείρωση του κομματικού μηχανισμού γύρω από την ιστορική ηγεσία και τον Α. Παπανδρέου, που είχε οδηγήσει το κόμμα από το 13% του 1974 δύο φορές στη διακυβέρνηση της χώρας, απέτρεψε την ηγεμονία των πιο συντηρητικών στοιχείων (ήττα των εκσυγχρονιστών στη σύννοδο της Κ.Ε. στο «Πεντελικό»). Τέλος, η ευφυής πολιτική κίνη-

ση του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ για διεξαγωγή των επαναληπτικών εκλογών στη Β' Αθήνας ενέτεινε ακόμα περισσότερο την πίεση απέναντι στη ΝΔ και έδωσε ένα σαφές μήνυμα σε όσους απεργάζονταν άλλου είδους πολιτικές λύσεις με την προώθηση των «κεντροδεξιών σεναρίων».

Όμως όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι και στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ δεν είχαν υπάρξει σημαντικότερες πολιτικές μετατοπίσεις. Η ήττα των τότε εκπροσώπων του «εκσυγχρονισμού» δεν αφορούσε τόσο την ουσία της πολιτικής τους, έστω και αν το ΠΑΣΟΚ θα συνέχιζε να λειτουργεί στη βάση της αναγνώρισης της δυναμικής των λαϊκών στρωμάτων. Η απόπειρα να χτυπηθεί ο Α. Παπανδρέου δεν σήμαινε τόσο μια ανησυχία ότι θα ασκούσε μια άλλη πολιτική, ανταγωνιστική με την καπιταλιστική αναδιάρθρωση, όσο την προσπάθεια για ταχύτερη υλοποίηση της αποδέσμευσης του πολιτικού σκηνικού από συμβολικούς δεσμούς (ενίοτε και πραγματικές δεσμεύσεις) με τον ταξικό αμυντισμό των λαϊκών στρωμάτων. Με αυτή την έννοια, η τακτική ήττα των κεντροδεξιών σεναρίων δε σήμαινε και συντριβή τους στο επίπεδο της ηγεμονίας, αφού συνεχιζόταν η σαφής τάση απομάκρυνσης της εκάστοτε κυβερνητικής πολιτικής από τα πραγματικά συμφέροντα των λαϊκών τάξεων. Έτσι το προεκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ όλο και περισσότερο ενσωμάτωνε μεγάλο τμήμα των βασικών κατευθύνσεων της αναδιάρθρωτικής πολιτικής.

Αξίζει τον κόπο να κάνουμε μια παρατήρηση για τις εκλογές του 1993⁸⁵. Στην πραγματικότητα, ο τρόπος που κατάρρευσε η κυβέρνηση Μητσοτάκη συμπύκνωνε το σύνολο των αντιφάσεων που προαναφέραμε, αλλά και συνάμα μετατόπιζε τη συζήτηση σε ένα επίπεδο αρκετά πιο συμβατό με την αστική

85. Υπενθυμίζουμε τα αποτελέσματά τους: ΠΑΣΟΚ 46,88%, ΝΔ 39,30%, ΠΟΛΑΝ 4,88%, ΚΚΕ 4,54 %, ΣΥΝ 2,94%, Εμπιστοσύνη / Περωμένο 0,56%.

στρατηγική, αυτό της χρηστότητας της διαχείρισης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη σε μεγάλο βαθμό αναμενόμενη έκβαση της μάχης, μείωνε τη φόρτιση της προεκλογικής εκστρατείας από μια συνολική απονομιμοποίηση όχι μόνο της πολιτικής Μητσοτάκη, αλλά και της αναδιάρθρωτικής πολιτικής συνολικά. Κατά μία έννοια, το ΠΑΣΟΚ ενσωμάτωνε μεν την πίεση από τη λαϊκή δυναμική, αλλά ταυτόχρονα έδινε τις απαραίτητες εγγυήσεις για την απρόσκοπτη υλοποίηση της κυρίαρχης αστικής στρατηγικής. Θα υποστηρίξουμε, μάλιστα, ότι αυτό αποτελεί ένα μόνιμο μέλημα των αστικών επιτελείων στη συγκυρία της αναδιάρθρωσης, για τα οποία το πρόβλημα δεν είναι η κυβερνητική εναλλαγή, αλλά η εξασφάλιση ότι η κυβερνητική εναλλαγή δεν θα σήμαινε και μια δέσμευση απέναντι σε μια λαϊκή δυναμική ανταγωνιστική προς το αναδιάρθρωτικό εγχείρημα.

Με αυτή την έννοια, δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας το γεγονός ότι τόσο η διαφαινόμενη επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ (με συμβολική αφετηρία την επαναληπτική εκλογή στη Β' Αθηνών) όσο και η συγκεκριμένη χρονική στιγμή της ανατροπής της κυβέρνησης Μητσοτάκη είχαν το πρόσθετο πλεονέκτημα ότι απέτρεψαν τη συνέχιση και επίταση ενός κύκλου εντονότατων εργατικών και λαϊκών κινητοποιήσεων, που, αν συνεχιζόταν, θα άφηνε πολύ πιο βαθιά ίχνη.

3.3 Η διάσπαση του Συνασπισμού και τα όρια της κίνησης της Αριστεράς

Η διάσπαση του Συνασπισμού της Αριστεράς το 1991 αποτέλεσε την κορύφωση των αντιφάσεων της απόπειρας της Αριστεράς να εκμεταλλευτεί την πιθανότητα μιας συνολικής αναδιάταξης του πολιτικού σκηνικού. Η στρατηγική του Συνασπισμού αντιστοιχούσε σε πολιτικές και ιδεολογικές τάσεις που είχαν διαφανεί νωρίτερα, από τον τρόπο με τον οποίο προσπάθησε η κομμουνιστικής προέλευσης Αριστερά να χειριστεί το στρατηγικό της έλλειμμα, ύστερα από την ανάρτηση των βασικών χαρακτηριστικών του μετεμφυλιακού κράτους. Από την άλλη, η συγκυρία της αναδιάρθρωσης εκ των πραγμάτων περιόριζε αντικειμενικά τα περιθώρια μιας πιο επιθετικής σοσιαλδημοκρατικής, αναδιανεμητικής πολιτικής, ενώ ταυτόχρονα όξυνε τις αντιφάσεις στο εσωτερικό της κοινωνικής συμμαχίας που εξέφρασε μεταπολιτευτικά η κομμουνιστική Αριστερά. Τα νέα μικροαστικά στρώματα (ειδικά όσα είχαν μια σημαντική ιδεολογική λειτουργία), με την ειδική βαρύτητα που είχαν στα αριστερά κόμματα, αντικειμενικά πολώνονταν προς την επιτάχυνση της αναδιάρθρωσης και την οριστική μετατόπιση σε μια «Αριστερά της αγοράς», ενώ τα πληττόμενα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα ή τα τμήματά της εργατικής τάξης και της κατώτερης υπαλληλίας δύσκολα μπορούσαν να ενταχθούν στο νέο πρότυπο. Ταυτόχρονα, οι ιδεολογικές αντιφάσεις (που επιτάθηκαν από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης) αντικειμενικά σήμαιναν ότι

δύσκολα (ειδικά για το ΚΚΕ) θα μπορούσε να υπάρξει μια ομαλή αναπαραγωγή του κομματικού μηχανισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, η επιθετική κίνηση όσων ήθελαν να μετατρέψουν σε πολιτική στρατηγική της Αριστεράς το δεξιό μετατοπισμένο τακτικό πολιτικό λόγο του ενιαίου Συνασπισμού επόμενο ήταν να συγκρουστεί με ένα σημαντικό μέρος του στελεχικού δυναμικού του ΚΚΕ και να επέλθει η διάσπαση.

3.4 Από την εκλογική επιτυχία του ΠΑΣΟΚ το 1993 μέχρι την εκλογή Σημίτη

Η πολιτική της τρίτης κυβέρνησης του Α. Παπανδρέου χαρακτηρίζεται από ένα συμβολικό επίπεδο, ιδιαίτερα στα πρώτα στάδια, και από ένα ουσιαστικό. Το συμβολικό είναι η υιοθέτηση μιας σειράς μέτρων (με κυριότερο την επαναφορά των αστικών συγκοινωνιών της Αθήνας στο Δημόσιο, καθώς και την κατάργηση των νόμων της ΝΔ που δυσχέραιναν τη δυνατότητα εκδήλωσης απεργίας) που έδειχναν ένα φιλολαϊκό χαρακτήρα της νέας κυβέρνησης και την οριοθετούσαν σε σχέση με την πρακτική της προηγούμενης. Το ουσιαστικό είναι η συνέχιση της πολιτικής της αναδιάρθρωσης σε πεδία όπου οι προτεραιότητες του κεφαλαίου ήταν προφανείς. Με άλλα λόγια, η όλη κίνηση επιχείρησε να συνθέσει δύο κατευθύνσεις: Την καπιταλιστική αναδιάρθρωση και την απόσπαση της συναίνεσης των κυριαρχούμενων στρωμάτων, έτσι ώστε η όλη διαδικασία να μη λειτουργεί διαλυτικά για τα τελευταία, αλλά να τους παρέχει τις απαραίτητες δυνατότητες κοινωνικής αναπαραγωγής.

3.4.1 Τα άλλα κόμματα στην περίοδο 1993-'96

Η ενδυνάμωση που συνολικά θα παρουσιάσουν στην περίοδο 1993-'96 οι μικροί πολιτικοί σχηματισμοί (ΚΚΕ, ΣΥΝ, Πολιτική Άνοιξη, ΔΗΚΚΙ) αντλεί τα αίτιά της από τις ρωγμές που θα δημιουργηθούν από την εφαρμοζόμενη από το ΠΑΣΟΚ πολιτική. Η προσπάθεια περιορισμού των αντιδρά-

σεων απέναντι στις επιπτώσεις του αναδιαρθρωτικού εγχειρήματος –και εδώ ο ρόλος των ΜΜΕ αποδείχτηκε πάρα πολύ σημαντικός– δεν μπορούσε να καλύψει ομοιόμορφα όλα τα θιγόμενα στρώματα και τις κοινωνικές κατηγορίες, αναδεικνύοντας περιθώρια αποστοίχισης από το δικομματισμό και συγκρότησης νέων κομματικών φορέων. Ο στόχος θα είναι η από δεξιά και από αριστερά δημιουργία πολιτικών αναχωμάτων των κοινωνικών εκείνων τμημάτων που διαρρήγνυν τις σχέσεις τους με το ΠΑΣΟΚ και τη ΝΔ. Με την έννοια αυτή, η Πολιτική Άνοιξη συγκροτήθηκε για να καλύψει το κενό ύπαρξης της «λαϊκής» Δεξιάς, μιας Δεξιάς που θα επεδίωκε να δημιουργήσει δίκτυα καλύτερης μεταχείρισης ευρύτατων στρωμάτων εκλογέων της και θα πρόκρινε μια πολιτική τόνωσης της ζήτησης, ενώ ταυτόχρονα θα πρόβαλλε έναν πιο εθνοκεντρικό λόγο⁸⁶.

Ο Συνασπισμός, όσο και αν στο εσωτερικό του διακρινόταν από την ηγεμονία δυναμικών στρωμάτων της νέας μικροαστικής τάξης που ήταν προσδεδεμένα στο αναδιαρθρωτικό εγχείρημα, θα έχει μια εκλογική και πολιτική ανάκαμψη που θα οφείλεται στην προσέλκυση λαϊκών και μικροαστικών στρωμάτων, τα οποία με ένα θολό, αντιφατικό και ασαφές τρόπο επιζητούσαν μια πιο μετριοπαθή πολιτική ενίσχυσης των

86. Εννοείται ότι αυτή η μορφή της λαϊκής Δεξιάς που προβλήθηκε –και προωθήθηκε από τους διάφορους κύκλους– αποτελεί μια μάλλον ιδιαίτερα ελλειπτική αφαίρεση της πραγματικής μετεμφυλιακής Δεξιάς, της οποίας θεμελιώδες χαρακτηριστικό αποτελούσε ο βίαιος εξανδραποδισμός του μισού πληθυσμού. Σε ό,τι αφορά τη μεταπολιτευτική καραμανλική Δεξιά, λίγες ομοιότητες φαίνεται να παρουσιάζει με το κόμμα της Πολιτικής Άνοιξης (χαμήλωμα των τόνων –ιδιαίτερα από το '76 και ύστερα– για τα εθνικά ζητήματα, αυξήσεις εισοδημάτων που προέκυπταν όχι ως συνέπεια της προσπάθειας άρθρωσης μιας στρατηγικής κοινωνικών συμμαχιών, αλλά ως συνέπεια της ανάπτυξης των εργατικών και των αγροτικών κινητοποιήσεων, κόμμα εξουσίας και όχι κόμμα περιορισμένης αντιπολιτευτικής εμβέλειας κ.λπ.).

οικονομικά ασθενέστερων τάξεων, που όμως δεν θα έθετε σε αμφισβήτηση την πορεία προς την Οικονομική και Νομισματική Ενοποίηση. Παρότι σε αυτή την πορεία ο Συνασπισμός θα μπορέσει να ξεπεράσει το σοκ της μη εκπροσώπησης του στο κοινοβούλιο το 1993, εντούτοις θα συνεχίσει να διαπερνάται από σοβαρότατες αντιφάσεις. Ας μην ξεχνάμε ότι η συγκρότηση του Συνασπισμού ως ενιαίου κόμματος σε μεγάλο βαθμό αποτύπωνε μια ευρύτερη στρατηγική, μια απόπειρα όχι μόνο απομάκρυνσης από την κομμουνιστική αναφορά, αλλά και για συγκρότηση μιας σύγχρονης σοσιαλδημοκρατίας που να στηρίζεται, πολύ περισσότερο από ό,τι το ΠΑΣΟΚ, στην αποδέσμευση από την πίεση των λαϊκών συμφερόντων. Παρότι αυτή η απόπειρα κάλυψης ενός χώρου δεξιότερα από το ΠΑΣΟΚ θα λειτουργήσει ως μηχανισμός ατομικής ανοδικής εκτίναξης διαφόρων στελεχών της Αριστεράς (που θα στελεχώσουν μεγάλο μέρος των ιδεολογικών –και όχι μόνο– μηχανισμών), εντούτοις θα προσέκρουε πάνω στην αντικειμενική ικανότητα του ίδιου του ΠΑΣΟΚ να καταλαμβάνει αυτόν το χώρο αρκετά πιο αποτελεσματικά. Αυτό υποχρέωσε το Συνασπισμό σε μια στάση περισσότερο αντιπολιτευτική, ακόμη και όταν ένα μέρος της πραγματικής κοινωνικής του βάσης εντασσόταν αντικειμενικά στην κοινωνική συμμαχία που στηριζε το αναδιαρθρωτικό εγχείρημα.

Το ΚΚΕ, υιοθετώντας τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και σε επίπεδο πράξης μια πολιτική υπεράσπισης (ταξικός αμυντισμός) των εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων που πλήττονται από τις συνέπειες της αναδιάρθρωσης, κατάφερε να ενδυναμώσει την παρουσία και την επιρροή του. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το γεγονός πως, παρότι η συνολική κίνηση του ΚΚΕ δεν ξεφεύγει από το πλαίσιο της αστικής κινδυνολογίας (κίνδυνος διάλυσης της εθνικής οικονομίας, εισβολή των πολυεθνικών κ.λπ., καταγγελία της «μονόπλευρης» λιτότητας), εντούτοις ακόμη και αυτός ο ταξικός αμυντισμός το ε-

νέταξε στο αριστερό άκρο του επίσημου πολιτικού σκηνικού, αποδεικνύοντας τη συνολική δεξιά μεταστροφή των πολιτικών πραγμάτων στη χώρα⁸⁷.

Ταυτόχρονα, το ΚΚΕ δείχνει μετά την διάσπαση του 1991 να διαπερνάται και από μια σοβαρή αντίφαση, η οποία ουσιαστικά το σφραγίζει ήδη από την μεταπολίτευση. Παρότι ως πολιτικό κόμμα δομείται γύρω από το αίτημα εκπροσώπησης των δυνάμεων της εργασίας, εντούτοις μεγάλο μέρος των εργατικών μαζών δεν θα αναφέρονται εκλογικά ή πολιτικά σε αυτό, ενώ αντίθετα έντονη θα είναι η βαρύτητα μικροαστικών στρω-

87. Φυσικά, η δεξιά μετατόπιση του πολιτικού σκηνικού δεν αποτελεί καινούριο φαινόμενο, αλλά ουσιαστικά ξεκινά από την άνοδο στην κυβερνητική εξουσία του ΠΑΣΟΚ, οπότε για πρώτη φορά δοκιμάζεται στην πράξη ο «αριστερός» ή αριστερόστροφος κυβερνητισμός και διαφαίνονται τα πρώτα αδιέξοδα. Ο συνταγματικός δρόμος προς το σοσιαλισμό, όπως εϋστοχα έχει ονομαστεί, μην έχοντας ένα περιεχόμενο δομικών τομών, θα οδηγήσει στην ενδυνάμωση συντηρητικών πολιτικών, νοοτροπιών, αντιλήψεων και πρακτικών. Αν παρατηρήσει κανείς την πορεία από το 1982 και ύστερα, θα διαπιστώσει εύκολα τις αλλαγές αυτές. Στο επίπεδο των πολιτικών ερευνών, η μετατόπιση αυτή αναδεικνύεται από τη μελέτη της εξέλιξης του ποσοστού των «αριστερών» (με την ευρύτατη έννοια του όρου) ψηφοφόρων στη δεκαβάθμια κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς (όπου με 1 συμβολίζεται η άκρα Αριστερά και με 10 η άκρα Δεξιά): Από 64,7% το 1985 θα πέσει στο 49,3% το 1995. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τους «δεξιούς» ψηφοφόρους είναι 35,3% το 1985 και 50,7% το 1995 (Βερναρδάκης 1999: 22-5).

Στο επίπεδο των αντιλήψεων και των ιδεολογικών αναγνωρίσεων οι εξελίξεις αυτές θα σηματοδοτήσουν μια σειρά από ριζικούς μετασχηματισμούς: Αποστασιοποίηση από τα πολιτικά δρώμενα, αύξηση των ψηφοφόρων που εντάσσουν τον εαυτό τους στον κεντρώο χώρο, αύξηση στοιχείων διατελικότητας της ψήφου (συγκεκριμένα, παρατηρείται μια κομματική διαφοροποίηση μεταξύ κοινωνικών κατηγοριών και στρωμάτων στο πλαίσιο της ίδιας κοινωνικής τάξης· έτσι, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, μισθωτά στρώματα του ιδιωτικού τομέα συμπεριφέρονται όλο και πιο διαφορετικά σε σχέση με αντίστοιχα στρώματα του δημόσιου τομέα), έχουμε μεταλλαγή αντιλήψεων για ζητήματα όπως η οικονομία της αγοράς, ο ρόλος του ΝΑΤΟ, τα σοσιαλιστικά ιδεώδη κ.λπ. (Λούλης 2001: 57-9).

μάτων, τόσο της πόλης⁸⁸ όσο και αγροτικών περιοχών (ιδιαίτερα στις περιοχές με ιστορική αριστερή αναφορά). Παράλληλα, το πρόβλημα στην εκπροσώπηση εργατικών στρωμάτων, που υπήρχε ήδη στην μεταπολίτευση⁸⁹ (και θα αποτυπωθεί συμβολικά στην πολιτική ηγεμονία του ΠΑΣΟΚ στην Ομοσπονδία των Εργοστασιακών Σωματείων), θα ενταθεί στην περίοδο 1989-'93, όταν το ΠΑΣΟΚ θα παγιώσει σε μεγάλο βαθμό την ηγεμονία του σε μεγάλο μέρος των εργατικών στρωμάτων.

Το ΔΗΚΚΙ θα λειτουργήσει ως σφήνα απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, συγκροτώντας την «αριστερή» προσδοκία απογοητευμένων λαϊκών στρωμάτων για επανάληψη της πολιτικής της πρώτης παπανδρεϊκής τετραετίας, ενώ ταυτόχρονα εκφράζει έναν πατριωτικό αντι-ενδοτισμό σε αντιδιαστολή με την ευρωκεντρική και διεθνιστική αντίληψη που διακρίνει το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Στην πραγματικότητα, το κόμμα αυτό, αντιπροσωπεύοντας τα περισσότερα απαξιούμενα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας (άνεργους, νεόπτωχους), δρα ως ανάχωμα σε μια περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση των λαϊκών στρωμάτων, καθώς ενσωματώνει τη διογκούμενη κοινωνική διαμαρτυρία εντός του πλαισίου του συντεταγμένου κοινοβουλευτικού δρόμου⁹⁰.

88. Προερχόμενα είτε από την υποχρεωτική στροφή προς τέτοιες δραστηριότητες που επέβαλε σε πολλούς αριστερούς το ασφυκτικό πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους (με τα τυπικά πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων στο δημόσιο, αλλά και τα άτυπα στις προσλήψεις σε αρκετές βιομηχανίες) είτε μέσω μηχανισμών ανοδικής κινητικότητας προηγούμενων προλεταριακών στρωμάτων.

89. Αν και οι ρίζες βρίσκονται μάλλον στον τρόπο με τον οποίο η εμφάνιση του Κέντρου της δεκαετίας του '60 θα σημαίνει και την υποχώρηση της επιρροής της Αριστεράς σε μεγάλο μέρος των εργατικών στρωμάτων, ολοκληρώνοντας ουσιαστικά έναν ιδιότυπο επιμερισμό του ΕΑΜικού μπλοκ (Βερναρδάκης / Μαυρής 1991).

90. Είναι χαρακτηριστικό ότι, πέρα από ορισμένες προπαγανδιστικές εμφανίσεις του ίδιου του αρχηγού του, το ΔΗΚΚΙ δεν έχει συμβάλει στην προετοιμασία και την επέκταση καμιάς κοινωνικής κινητοποίησης.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η περίπτωση της Πολιτικής Άνοιξης (και λιγότερο το ΔΗΚΚΙ) ανέδειξε ένα νέο φαινόμενο, αυτό των κομμάτων-καταλυτών. Με το νεολογισμό αυτό αναφερόμαστε σε κόμματα που καθ'αυτά δεν συγκροτούν ούτε μια συνολικά διαφορετική εναλλακτική πρόταση διαχείρισης (δεν αποτελούν έτσι επί της ουσίας υποψήφια κόμματα διακυβέρνησης) ούτε την ιδιαίτερη εκπροσώπηση κάποιας κοινωνικής κατηγορίας (π.χ. η Πολιτική Άνοιξη δεν συγκροτήθηκε ούτε λειτούργησε ως ο εκπρόσωπος των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων, έστω και αν ενσωμάτωσε όψεις του ιδεολογικού υποσυνόλου τους), αλλά λειτουργούν ως μοχλοί συμμόρφωσης και αναμόρφωσης του πολιτικού σκηνικού. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι η Πολιτική Άνοιξη λειτούργησε αντικειμενικά σε δύο κατευθύνσεις: Πρώτον, προς την απομάκρυνση του επίσημου πολιτικού λόγου από μια ορισμένη εκδοχή νεοφιλελεύθερου λόγου, δεύτερον, προς τη μερική «υπέρβαση» της παραδοσιακής κατανομής των πολιτικών φορτίσεων. Με αυτή την έννοια, είναι πολύ χαρακτηριστική τόσο η στιγμή της αποχώρησης των βουλευτών που αναφέρονταν στην Πολιτική Άνοιξη (πάνω στην διαδικασία εκχώρησης του ΟΤΕ) όσο και ο διακηρυκτικός λόγος για την ανάγκη μεγαλύτερης κοινωνικής προστασίας (ένας λόγος τον οποίο θα αναπαράγει αργότερα και η ΝΔ υπό τον Μ. Έμπερτ). Αντίστοιχα, χαρακτηριστική ήταν και όλη η προσπάθεια να παρουσιαστεί ένα πολυσυλλεκτικό προφίλ, η επίμονη προσπάθεια απόσπασης στελεχών με προέλευση από το Κέντρο ή την Αριστερά κ.λπ.

3.4.2 Η σημασία της αντικατάστασης του Α. Παπανδρέου από τον Κ. Σημίτη

Η εκλογή του Κ. Σημίτη, στη θέση του πρωθυπουργού και στη συνέχεια και του προέδρου του ΠΑΣΟΚ, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε συνιστούν μια σημαντική

διαφοροποίηση σε σχέση με την προηγούμενη κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου, έστω και αν τυπικά πρόκειται για το ίδιο κόμμα. Η διαφορά σχετίζεται τόσο με τα στρώματα που η νέα κυβέρνηση επιχείρησε να αντιπροσωπεύσει όσο και με τους ρυθμούς προώθησης του αναδιάρθρωτικού εγχειρήματος, αλλά και τους όρους ιδεολογικής ενσωμάτωσης των κυρίαρχων στρωμάτων. Πρόκειται για μια εξέλιξη που μετατόπισε το πολιτικό σκηνικό σε ακόμα πιο συντηρητική κατεύθυνση. Κι αυτό ανεξάρτητα από την ενίσχυση των δυνάμεων της Αριστεράς στις εκλογές του 1996, γιατί και αυτή ακόμα η Αριστερά αναγκαζόταν να παρέμβει σε δυσμενέστερο έδαφος, σε ένα διαρκώς μετατοπιζόμενο προς τα δεξιά πολιτικό σύστημα.

Συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ του Κ. Σημίτη προσανατολίστηκε σε μια αναδιάταξη των κοινωνικών του συμμαχιών, πράγμα που θα φανεί και από το αποτέλεσμα των εκλογών του 1996, όπου, παρότι το συνολικό του ποσοστό θα μειωθεί, θα παρατηρηθεί μια μετατόπιση αστικών και δυναμικών μικροαστικών στρωμάτων προς την πλευρά του. Θα είναι η αντίστροφη πλευρά της απώλειας σημαντικών τμημάτων εργατικών και αγροτικών στρωμάτων.

Η γενικότερη πολιτική που ακολουθήθηκε επέτεινε την υποβάθμιση μιας σειράς στρωμάτων και κοινωνικών κατηγοριών: Περιορισμός των μισθολογικών αυξήσεων στα επίπεδα του πληθωρισμού και εντατικοποίηση των ρυθμών εργασίας στο δημόσιο, οικονομική δυσπραγία για τα αγροτικά στρώματα που πλήττονται από τη διεθνοποίηση και την ένταση του ανταγωνισμού των αγροτικών προϊόντων, περιορισμός της φοροδιαφυγής, που λειτουργούσε και ως μηχανισμός σύναιψης συμμαχιών με μικροαστικά στρώματα, ενώ αναβάθμισε μια σειρά από κοινωνικές κατηγορίες στενά συνδεδεμένες με την αναδιάρθρωση (μηχανικοί, εργαζόμενοι στο χρηματιστήριο και σε χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς, στελέχη των εταιρειών παροχής υπηρεσιών, στελέχη των ιδιωτικών επιχειρή-

σεων, καθηγητές πανεπιστημίου, δημοσιογράφοι και συνολικά διαμορφωτές κοινής γνώμης, στελέχη των μηχανισμών επίβλεψης των κοινοτικών προγραμμάτων, διαφημιστές κ.λπ.).

Στο επίπεδο της έντασης των ρυθμών του αναδιάρθρωτικού εγχειρήματος μπορούν να αναφερθούν: Η λειτουργία του Δημοσίου βάσει ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων και η εισαγωγή των ΔΕΚΟ στο χρηματιστήριο, η αύξηση των άμεσων ιδιωτικοποιήσεων και η εφαρμογή των μετοχοποιήσεων μέσω των οποίων πραγματοποιείται η ιδιωτικοποίηση των κερδών και η κοινωνικοποίηση των ζημιών, η εντονότερη διαπλοκή της εκπαίδευσης με τον «κόσμο του επιχειρείν» και η προσπάθεια εξεταστικής πειθάρχησης των εκπαιδευομένων, η πίεση προς τους ΟΤΑ –και μέσω του σχεδίου «Καποδίστρια»– να αναπτύξουν άμεσες επιχειρηματικές δραστηριότητες, η επέκταση των ελαστικών εργασιακών σχέσεων, η διαιώνιση της λιτότητας, η υποτίμηση της δραχμής και η επιτάχυνση των προσπαθειών ένταξης στην ΟΝΕ και η συνεχής υπενθύμιση της ανάγκης «διόρθωσης» των δεικτών και τελευταίο, αλλά όχι έσχατο, η ανάληψη της Ολυμπιάδας του 2004 με ό,τι αυτό συνεπαγόταν (αναβάθμιση του ρόλου των κατασκευαστικών εταιρειών, των ΜΜΕ, του πολιτιστικού ιδεολογικού μηχανισμού, της αθλητικής βιομηχανίας κ.λπ.).

Στο επίπεδο της κυρίαρχης ιδεολογίας καταγράφηκε η παγίωση του ευρωπαϊσμού, της διεθνοποίησης και της ανταγωνιστικότητας ως βασικών συνιστωσών του κεντρικού ιδεολογήματος του εκσυγχρονισμού. Πέρα από την εντατικοποίηση των ρυθμών της αναδιάρθρωσης και την περαιτέρω ανατροπή του συσχετισμού δύναμης προς όφελος του κεφαλαίου, δεν θα πρέπει να παραγνωριστεί και η σημασία της κάθετης αντίθεσης της νέας κυβέρνησης σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής διεκδίκησης. Κι αυτό όχι γιατί κάποιες παραχωρήσεις περιορισμένης κλίμακας θα έθεταν σε αμφισβήτηση τη συνολική πορεία προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση, αλλά γιατί

κυριάρχησε στις κυβερνήσεις Σημίτη η αντίληψη πως μια μικρή υποχώρηση μπορεί να λειτουργήσει ενισχυτικά στις κοινωνικές διεκδικήσεις κατά τρόπο που θα έθετε σε επαναδιαπραγμάτευση όλες τις πολιτικές νίκες που είχε πετύχει το κεφάλαιο τα προηγούμενα χρόνια.

Με αυτή την έννοια, η τομή που σηματοδοτεί η εκλογή Σημίτη αφορά την προσπάθεια να αντιμετωπιστεί μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις του αναδιάρθρωτικού εγχειρήματος: Να αναιρεθεί το βάρος των συσσωρευμένων λαϊκών προσδοκιών που διαμορφώθηκαν στην περίοδο της μεταπολίτευσης και στην πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ και οι οποίες σε πιο περιορισμένη κλίμακα καταγράφηκαν στην απονομιμοποίηση της πολιτικής της ΝΔ την περίοδο 1990-’93, προσδοκιών που, έστω και αν δεν αμφισβητούσαν τον πυρήνα των καπιταλιστικών σχέσεων, εντούτοις τροφοδοτούσαν ένα σκληρό πυρήνα αντιστάσεων στη συμπίεση προς τα κάτω των λαϊκών συμφερόντων⁹¹. Αυτό το στοιχείο μας επιτρέπει να χαρακτηρίσουμε την εκλογή Σημίτη ως μια τομή, παρότι με μια πρώτη ματιά είναι σαφές ότι η δεσπόζουσα πλευρά της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του ’90, ήταν προσανατολισμένη προς την επιτάχυνση της αναδιάρθρωσης και μάλιστα της ουσιώδους πλευράς της που δεν περιορίζεται μόνο στο συνδυασμό της εκκαθάρισης των αδύναμων κεφαλαίων και της ιδιωτικοποίησης, αλλά αφορά την παγίωση μιας παγιωμένης αυξημένης κερδοφορίας (άρα και μεγαλύτερης εκμετάλλευσης). Ήταν επομένως πολύ σημαντική η αναμόρφωση των συλλογικών πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών των λαϊκών μαζών και η πλήρης στεγανοποίηση του επίσημου πολιτικού σκηνικού από κάθε –έστω και έμμεση– αντα-

91. Έμμεση έκφραση αυτού του γεγονότος είναι η εξιδανίκευση της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ που αποτυπώνεται σε έρευνες κοινής γνώμης (Λούλης 2001: 90-1).

νάκλαση (άρα και πίεση) των λαϊκών μαζών. Κι αυτό γιατί μόνο αυτή η αναμόρφωση θα μπορούσε να εξασφαλίσει ότι δεν θα υπήρχαν μελλοντικές αποκλίσεις από την αναδιαρθρωτική πορεία. Στο βαθμό που το ΠΑΣΟΚ είχε αυτή τη συγκεκριμένη σχέση εκπροσώπησης με μεγάλο τμήμα των λαϊκών μαζών, ειδικά των εργατικών, επόμενο ήταν αυτή η προσπάθεια στεγανοποίησης να εκφράζεται με τομές μέσα στο ίδιο ΠΑΣΟΚ και να υπάρχει μεγάλη φόρτιση τόσο στο εσωτερικό του κομματικού μηχανισμού όσο και στο κλίμα από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και τα αστικά κέντρα εξουσίας.

Από τη στιγμή που η εκλογή Σημίτη σηματοδοτούσε ένα ολόκληρο πλέγμα μέτρων και πρακτικών που μετατόπιζαν τη σχέση κεφαλαίου και εργασίας προς όφελος του πρώτου, το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί υπήρξε αυτή η σχεδόν ενθουσιώδης υποστήριξη από σημαντικό τμήμα των λαϊκών στρωμάτων προς το πρόσωπο του Κ. Σημίτη. Στο θέμα αυτό δεν αρκεί η επίκληση της επιρροής των ΜΜΕ, γιατί τότε θα υπήρχε ο κίνδυνος αυτά να θεωρηθούν παντοδύναμα, πόσο μάλλον που σε αρκετές περιπτώσεις τα πράγματα εξελίχθηκαν σε διαφορετική κατεύθυνση από τη διαφαινόμενη γραμμή των ΜΜΕ⁹². Η θέση που υποστηρίζουμε είναι πως ολόκληρο το απόθεμα συναίνεσης που συνέιχε το πάλαι ποτέ μπλοκ των δυνάμεων της Αλλαγής μετατοπίστηκε στο χώρο του πολιτικού επιφανόμενου, στους όρους ή το ήθος της διαχείρισης και όχι στο πολιτικό περιεχόμενο, και εκεί κερδήθηκε η ηγεμόνευση—κι όχι η ηγεμονία—της τάσης Σημίτη.

Άλλωστε οι τάσεις δυσαρέσκειας που άρχισαν να διαμορφώνονται μετά την έναρξη του αναδιαρθρωτικού εγχειρήματος στο εσωτερικό της κοινωνικής συμμαχίας που εξέφραζε το

92. Υπενθυμίζουμε και την περίπτωση Σαμαρά, αλλά και τη σύγκρουση Συνασπισμού - ΚΚΕ, κατά την οποία τα ΜΜΕ προμολόγησαν σαφώς το Συνασπισμό.

ΠΑΣΟΚ δεν οδήγησαν σε οριστική ρήξη των σχέσεων αντιπροσώπευσης, έστω και αν συντέλεσαν αποφασιστικά στις εκλογικές ήττες της περιόδου 1989-'90. Σε αυτό συνέβαλαν δύο δεδομένα: Το πρώτο είναι η γενική αντίληψη που διαμορφώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '90 σύμφωνα με την οποία το ΠΑΣΟΚ έχασε τις εκλογές του 1989-'90 λόγω της ατεκμηρίωτης εμπλοκής του στην υπόθεση Κοσκωτά. Το δεύτερο σχετίζεται με την ιδιαίτερα συντηρητική πολιτική που ακολούθησε η κυβέρνηση Μητσοτάκη, η οποία προκάλεσε έντονες λαϊκές αντιδράσεις και ώθησε τόσο ένα μέρος των ψηφοφόρων του ενιαίου Συνασπισμού όσο και τμήματα των πρώην «δεξιών» ψηφοφόρων προς το ΠΑΣΟΚ.

Το ζήτημα είναι πως όλη αυτή η κοινωνική συμμαχία που εκφράστηκε με την υποστήριξη στο κόμμα του Α. Παπανδρέου περίμενε από το ΠΑΣΟΚ την υιοθέτηση μιας πολιτικής που να στοχεύει στην αναπλήρωση των εισοδηματικών απωλειών οκτώ χρόνων. Πράγμα που δείχνει το πόσο λίγο είχε γίνει κατανοητό από ευρύτερα λαϊκά στρώματα το κοινωνικό περιεχόμενο της πορείας προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση που υπαγόρευσε η συνθήκη του Μάαστριχτ. Αντίθετα, είχε σχηματιστεί η αντίληψη πως τα μέτρα των ετών 1985-'87 ήταν παροδικά και ήταν πια εφικτή η εφαρμογή μιας πολιτικής διαφορετικής από αυτή της συντηρητικής παρατάξης. Η συνέχιση σε γενικές γραμμές της ίδιας πολιτικής αναξωπύρωσε την κοινωνική δυσφορία, η οποία θα εκδηλωθεί και στις ευρωεκλογές του 1994, όπου η δύναμη των δύο μεγαλύτερων κομμάτων θα πέσει κάτω από το 70% αθροιστικά. Τότε θα γίνει προσπάθεια από τα ΜΜΕ, επιτυχημένη όπως θα δείξουν οι εξελίξεις, να μετατεθεί το πρόβλημα από το πραγματικό επίδικο, που ήταν οι επιπτώσεις της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, στο χώρο του επιφανόμενου, που ήταν η δυσλειτουργία της κυβέρνησης λόγω της κακής κατάστασης της υγείας του πρωθυπουργού. Ήταν επομένως η αδυναμία εκπόνησης ενός στρα-

τηγικού σχεδίου από την πλευρά του συνασπισμού εξουσίας, που να ενσωματώνει τις κυριαρχούμενες τάξεις και να τις πείθει να αντιμετωπίσουν την εφαρμοζόμενη πολιτική με θετικό πνεύμα, αυτή που οδήγησε στην ανάπτυξη της φιλολογίας περὶ «βιολογικά ανίκανου προθυπουργού»⁹³.

93. Βέβαια, στο γεγονός αυτό συντέλεσε και η μόνιμη δυσπιστία της άρχουσας τάξης απέναντι στο πρόσωπο του Α. Παπανδρέου, δυσπιστία που προερχόταν από ορισμένες απρόβλεπτες όψεις της πολιτικής του, όπως αυτές μορφοποιήθηκαν σε όλο το διάστημα της παρουσίας του στην πολιτική ζωή της χώρας. Ωστόσο για το συγκεκριμένο διάστημα ο Α. Παπανδρέου δεν είχε επεξεργαστεί μια διαφορετική στρατηγική και αυτό θα φανεί και στη συνέχεια από την αδυναμία της λεγόμενης ε-σωκομματικής αντιπολίτευσης, που υποστήριζε πως εξέφραζε τις πολιτικές παρακαταθήκες του Α. Παπανδρέου, να επεξεργαστεί ένα πολιτικό πλαίσιο σε αντιπαράθεση με τις κατευθύνσεις της συνθήκης του Μάαστριχτ.

3.5 Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1996 και η επίδραση στο κομματικό σκηνικό

Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1996⁹⁴ παρουσιάζει μια σειρά από χαρακτηριστικά που κατέδειξαν τις προοπτικές, αλλά και τα όρια της κυβέρνησης Σημίτη.

Σε ό,τι αφορά το σύνολο του εκλογικού σώματος, αυτό που διαπιστώνεται είναι μια έντονα αρνητική διάθεση των ψηφοφόρων η οποία δεν μεταβάλλεται παρά τη λειτουργία των μηχανισμών πολιτικής ενσωμάτωσης που ενεργοποιούνται κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας⁹⁵.

94. ΠΑΣΟΚ 41,49%, ΝΔ 38,12%, ΚΚΕ 5,61%, ΣΥΝ 5,12%, ΔΗΚΚΙ 4,43 %, ΠΟΛΑΝ 2,94%.

95. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θετικά για την οικονομική κατάσταση της χώρας εκφράζεται το 6% των πολιτών, ενώ το 59,9% εκφράζεται αρνητικά, για την πολιτική κατάσταση της χώρας το 12,5% εκφράζεται θετικά, ενώ το 58,4% είναι αρνητικό, τέλος, σχετικά με την ικανοποίηση του τρόπου λειτουργίας της δημοκρατίας το 29,3% δηλώνει ικανοποιημένο, ενώ το 70% δεν είναι ικανοποιημένο. (Είναι χαρακτηριστικό πως λίγο καιρό αργότερα, το 1997, αντίστοιχη έρευνα του Ινστιτούτου V-PRC θα ανεβάσει το ποσοστό αυτό στο 84% [Μαυρέας 1999: 387]). Το γεγονός της έντονης δυσαρέσκειας θα δημιουργήσει συμπτώματα πολιτικής απάθειας, απογοήτευσης και ελλιπούς διάθεσης ενασχόλησης με τα κοινά. Είναι ενδεικτικό πως στην ίδια έρευνα το 56,3% του δείγματος πιστεύει ότι «άνθρωποι σαν κι εμάς δεν έχουν καμία επιρροή στο τι κάνει η κυβέρνηση», το 55,4% θεωρεί πως «γενικά, η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη, που άνθρωποι σαν κι εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν» και το 73,7% εκτιμά ότι «τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άνθρωποι σαν κι εμάς». Τα στοιχεία είναι από έρευνα ομάδας του ΕΚΚΕ (Νικολακόπουλος, Δώδος, Βαρουξής, Καφετζής,

Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο, από την οπτική γωνία που εξετάζεται η συγκεκριμένη περίοδος, συνδέεται με την κοινωνική βάση των πολιτικών μετατοπίσεων. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός πως ένα μέρος της αστικής και της μικροαστικής βάσης της ΝΔ μετατοπίζεται προς το ΠΑΣΟΚ, ενώ το εργατικό της ακροατήριο μένει αλώβητο· ενώ ένα μέρος των λαϊκών στρωμάτων που παραδοσιακά αντιπροσωπεύονταν από το ΠΑΣΟΚ (συνταξιούχοι, νοικοκυρές) αυτή τη φορά κατευθύνονται προς τη ΝΔ (Μαυρή 1997: 191). Συγκεκριμένα, η μέση εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ σε 4 καθαρά αστικές περιοχές (Κολωνάκι, Εκάλη, Ψυχικό, Φιλοθέη) αυξάνεται από 15,1% τον Ιούνιο του 1989, σε 15,9% τον Απρίλιο του 1990, σε 18,4% το 1993 και σε 25,4% το 1996. Αντίστροφα, σε 4 κατά κύριο λόγο εργατικές περιοχές (Περιστέρι, Αιγάλεω, Κερατσίνι, Νίκαια) η εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ από 42,6% το 1990 αυξάνεται στο 52,8% το 1993, για να πέσει στο 41,6% το

Ντάλα) που διενεργήθηκε πριν και μετά τις εκλογές και αναφέρονται στο Καφετζής 1997: 169 - 74. Απώτοκο των παραπάνω είναι και η στάση υιοθέτησης από το 50% περίπου του σώματος της αντίληψης της ύπαρξης έντονων φαινομένων διαφθοράς στον ευρύτερο δημόσιο και πολιτικό βίο – μιας αντίληψης που σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία κατανέμεται εξίσου σε όλους τους ψηφοφόρους ανεξάρτητα πολιτικής προέλευσης (Καφετζής 1997: 175). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κατακόρυφη μείωση της άμεσης πολιτικής ενεργοποίησης από το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα των ψηφοφόρων δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση: Σε αυτές τις εκλογές μόνο το 13% δραστηριοποιείται με κάποιο τρόπο (παρακολούθηση κοιμητικής συγκέντρωσης, άσκηση επιρροής σε ψηφοφόρους, δραστηριότητα υπέρ κάποιου κόμματος), σε αντίθεση με το 30% που δραστηριοποιούνταν την περίοδο 1985-'90 (Καφετζής 1997: 178). Με αυτή την έννοια, είναι ενδεικτικό και το γεγονός πως, ενώ γενικά μόνο το 32% χρησιμοποιεί ως βασικό μέσο πολιτικής πληροφόρησης τα ΜΜΕ, το ποσοστό αυτό θα εκτιναχθεί στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1996 στο 54,3% (βλ. Καφετζής 1997: 171). (Εννοείται ότι η χρήση στοιχείων από έρευνες και δημοσκοπήσεις γίνεται με την ύπαρξη των απαραίτητων επιφυλάξεων, δεδομένου του γεγονότος πως κανένα δείγμα δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη βαρύτητα της καθολικής ψηφοφορίας).

1996 (Μαυρή 1997: 192). Συνολικά, παρατηρείται πως, ενώ το 1993 οι αστικές ψήφοι αποτελούσαν το 39,3% σε σχέση με το μέσο ποσοστό του ΠΑΣΟΚ, το 1996 θα φτάσουν στο 60,8%. Αντίστοιχα, η σχέση των εργατικών ψήφων προς το συνολικό αποτέλεσμα του ΠΑΣΟΚ θα μειωθεί από 113% το 1993 σε 99,6% το 1996.

Σε ό,τι αφορά τη ΝΔ στις ανάλογες αστικές περιοχές, η μέση επιρροή της θα κυμανθεί από 73,3% το 1990 σε 64,6% το 1993 και θα πέσει στο 55,4% το 1996. Αντίστοιχα, στις εργατικές περιοχές από 26,6% το 1993 θα διατηρηθεί στο 26,3% το 1996 σημειώνοντας οριακή πτώση (Μαυρή 1997: 193). Συνολικά, παρατηρούμε πως, ενώ το 1993 οι αστικές ψήφοι αποτελούσαν το 166% σε σχέση με το μέσο ποσοστό της ΝΔ, το 1996 θα φτάσουν στο 146%. Αντίστοιχα, η σχέση των εργατικών ψήφων προς το συνολικό αποτέλεσμα της ΝΔ θα αυξηθεί από 68,2% το 1993 σε 69,2% το 1996.

Αυτό που γίνεται φανερό είναι ότι, παρά το θετικό απόηχο που θα έχει η εκλογή του Κ. Σημίτη στην πρωθυπουργία και η επανασυσπείρωση ενός ικανού τμήματος του εκλογικού σώματος του ΠΑΣΟΚ, το οποίο θα του δώσει και την τελική νίκη, ένα υπαρκτό μέρος της εκλογής βάσης του σοσιαλιστικού κόμματος με πιο ομοιογενή κοινωνικά χαρακτηριστικά αποστοιχίζεται προς άλλους πολιτικούς προσανατολισμούς⁹⁶. Ταυτόχρονα, ένα σημαντικό μέρος, περίπου το 1/4 του συνόλου των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, δεν αισθάνεται ούτε κοντά ούτε μακριά από το κόμμα που ψήφισε (Νικολακόπουλος 1997: 202).

96. Συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ εμφανίζει εκλογική συσπείρωση της τάξης του 83%, ενώ η ΝΔ 91,3% και το ΚΚΕ 88,5% (Νικολακόπουλος 1997: 200).

3.5.1 Το κοιμματικό σύστημα μετά τις εκλογές του 1996

Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1996, η ένταση των ρυθμών πραγματοποίησης του αναδιάρθρωτικού εγχειρήματος, αλλά και η διαρκώς επιταχυνόμενη αποστασιοποίηση που δείχνουν να παίρνουν οι ψηφοφόροι από τα κόμματα⁹⁷ δημιουργούν ένα νέο ορίζοντα για το κοιμματικό σκηνικό στη χώρα μας.

Το ΠΑΣΟΚ έδειχνε να διαπερνάται από μία βασική αντίφαση: Υιοθετεί την πολιτική της ένταξης στην ΟΝΕ και ταυ-

97. Αποστασιοποίηση που φαίνεται και από το γεγονός της αύξησης των αυτοτοποθετούμενων στις κεντρικές θέσεις της δεκαβάθμιας κλίμακας του πολιτικού συνεχούς (5 και 6). Συγκεκριμένα, ενώ το 1985 το 36,2% του δείγματος θεωρούσε τον εαυτό του τοποθετημένο στις θέσεις αυτές, στην περίοδο 1995-98 το ποσοστό αυτής της κατηγορίας θα φτάσει το 44,9%. Σύμφωνα με μια άλλη έρευνα, ενώ το 1985 το 19,2% των ψηφοφόρων χαρακτηριζόνταν ως κεντρώοι, στην περίοδο 1993-2000 οι πολίτες αυτοί θα κυμαίνονται σταθερά μεταξύ 28-30% (Λούλης 2001: 67). Το σημαντικό συμπέρασμα που προκύπτει από αυτή την εξέλιξη δεν είναι τόσο η καταγραφή μιας «κεντρώας» δυναμικής του κοιμματικού συστήματος, αλλά κυρίως η αυξανόμενη απομάκρυνση από την πολιτική διαδικασία. Με άλλα λόγια, φαίνεται να ενισχύεται μια ροπή «παθητικοποίησης» και «αμερικανοποίησης» της πολιτικής ζωής της χώρας (πράγμα που αποδεικνύεται και από τον περιορισμό του ενδιαφέροντος για παρακολούθηση έστω και τηλεοπτικών εκπομπών για τις εκλογές: Έτσι, ενώ το 1990 το 91,2% των πολιτών παρακολουθούσαν συχνά πολιτικές εκπομπές και μόνο το 8,8% περιστασιακά, μετά από 10 χρόνια η κατάσταση άλλαξε σημαντικά: οι τακτικοί τηλεθεατές έχουν μειωθεί στο 70,4%, ενώ οι περιστασιακοί φτάνουν σχεδόν το 30% [Κακεπάκη 2001: 53]). Οι ψηφοφόροι αυτοί δεν επέλεξαν μια στάση ενεργητικής αποχής από τα πολιτικά πράγματα (πράγμα που θα σήμαινε την απουσία τους από τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, αλλά την ταυτόχρονη συμμετοχή τους σε ομάδες πολιτών που δραστηριοποιούνται σε σχέση με την οικολογία, τον αθλητισμό, τον πολιτισμό κ.λπ.), αλλά εκείνη της εξατομίκευσης και της κοινωνικής απάθειας. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνεται και από το γεγονός της διεύρυνσης των αποστάσεων των πολιτών από τα κόμματα, καθώς όλο και λιγότεροι δηλώνουν ότι «είναι ΠΑΣΟΚ ή ΝΔ». Στο επίπεδο της επιστημονικής έρευνας, στα 1985 το 46% των πολιτών δήλωνε πως βρίσκεται πολύ κοντά σε κάποιο από τα τρία μεγαλύτερα κόμματα (ΠΑΣΟΔ, ΝΔ, ΚΚΕ). Αντίθετα, για την περίοδο 1995-98 το ποσοστό για τα ίδια κόμματα περιορίζεται στο 29,4% (Βερναρδάκης 1999: 23-5, 37).

τόχρονα διατηρούσε τις κοινωνικές προσδοκίες που συνεχίζει να έχει ένα πολύ μεγάλο τμήμα της εκλογικής του βάσης. Η αντίφαση αυτή αντανακλάται στρεβλά και στην αντιπαράθεση μεταξύ της εκσυγχρονιστικής πλειοψηφίας και της εσωκομματικής αντιπολίτευσης. Το πρόβλημα που είχε να επιλύσει το κόμμα αυτό ήταν η αύξουσα δυσανεμία που θα μεταφέρεται στο εσωτερικό του, λόγω της διάρρηξης των σχέσεων εκπροσώπησης με παραδοσιακά στρώματα ψηφοφόρων του, σε συνδυασμό με την προσπάθεια προσέλκυσης κοινωνικών κατηγοριών συνδεδεμένων με την καπιταλιστική αναδιάρθρωση. Ταυτόχρονα, το παραπάνω ζήτημα εγγραφόταν στο πλαίσιο του αναγκαστικού περιορισμού οποιασδήποτε πολιτικής διαφοροποίησης στα όρια που θέτουν οι στρατηγικές που παράγονται στο εσωτερικό του κράτους. Για τα αστικά κόμματα, τα κόμματα του κράτους, δεν είναι εύκολο να παρακαμφθεί αυτός ο δομικός περιορισμός.

Η ΝΔ σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο θα βρεθεί στη δύσκολη θέση να παρατηρεί ένα άλλο κόμμα να υιοθετεί την πολιτική που θα επεδίωκε η ίδια να εφαρμόσει. Με αυτή την έννοια, βρισκόταν σε αντιφατική θέση και κατά συνέπεια ακολούθησε μια πολιτική πρακτική που θα της αποδώσει αντίστοιχα αντιφατικά αποτελέσματα. Η όποια κριτική της στην κυβέρνηση είχε το περιεχόμενο αφενός ότι δεν πραγματοποιούνταν αλλαγές στο βάθος που απαιτούσε η διεθνοποίηση και η πορεία προς την ΟΝΕ και αφετέρου ότι θα έπρεπε να ληφθούν μέτρα για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Η στάση αυτή αποτελούσε ταυτόχρονα κίνδυνο, αλλά και ευκαιρία: Κίνδυνο να ωθήσει δυσανεμμένα από το ΠΑΣΟΚ στρώματα σε πιο αριστερή κατεύθυνση, ευκαιρία να εγκλωβωθεί η ίδια στην (αριστερή) δυσανεμία. Όσο κι αν φαίνεται περίεργο, η ΝΔ έμοιαζε να μην έχει ξεχρεώσει, ακόμα και στο τέλος της δεκαετίας του '90, το κόστος που είχε στη λαϊκή συλλογική μνήμη η πολιτική πρακτική της μετεμφυλιακής Δεξιάς. Τα

τριάντα πέτρινα χρόνια από τα Δεκεμβριανά μέχρι τη μεταπολίτευση, αλλά για πολλούς και η δεύτερη καραμανλική επταετία, καθώς και η διακυβέρνηση της χώρας από τον Κ. Μητσοτάκη έκαναν μεγάλο μέρος των κυριαρχούμενων στρωμάτων να δείχνει ανοχή απέναντι στην πολιτική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης όπως εφαρμοζόταν από το ΠΑΣΟΚ.

Ουσιαστικά, ο ρόλος της ΝΔ ως πολιτικού φορέα χαρακτηρίστηκε από την απουσία εκείνων των χαρακτηριστικών που θα διαμόρφωναν ένα εναλλακτικό σχέδιο πολιτικής διακυβέρνησης, το οποίο θα συνδύαζε την παρουσία των βασικών στόχων των αστικών στρωμάτων με τη θετική, ενεργητική συναίνεση των κυριαρχούμενων τάξεων. Αντίθετα, η μεταφορά της αντιπαράθεσης στο πεδίο της διαχείρισης, πέρα από το ότι ήταν αναποτελεσματική από τη στιγμή που το ΠΑΣΟΚ φαινόταν να επιτυγχάνει μια σειρά από τους στόχους της αναδιάρθρωσης, αδυνατούσε να δημιουργήσει νέες κοινωνικές συμμαχίες μεγαλύτερης ευρύτητας και απλώς περιέμενε τη μεταφορά μέρους της πολιτικής δυσαρέσκειας στους σχηματισμούς της Αριστεράς, έτσι ώστε να μπορέσει να κερδίσει τις επόμενες εκλογές. Με αυτό τον τρόπο, η ΝΔ μεταβάλλεται σε ένα κόμμα που ουσιαστικά απουσιάζει από το επίπεδο της πολιτικής, όχι μόνο μέσα από την έλλειψη στρατηγικής που περιγράφηκε, αλλά και στο επίπεδο της ιδεολογίας. Κι αυτό γιατί στο επίπεδο της ιδεολογίας τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εξατομίκευσης, της συντηρητικοποίησης και της πολιτικής απάθειας διαχύθηκαν όχι μέσω του δεξιού κόμματος (σε μια τέτοια περίπτωση θα μπορούσαν να πάρουν τη μορφή στοιχείων ενός συγκεκριμένου σχεδίου πολιτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας), αλλά μέσα από την ανάπτυξη πλευρών του πολιτικού ιδεολογικού μηχανισμού⁹⁸.

98. Το θέμα είναι εκτενές και δεν μπορεί να αναλυθεί στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Ωστόσο δεν μπορεί παρά να γίνει μνεία στη συνο-

Βέβαια, ο Μ. Έμπερτ θα προσπαθήσει να δημιουργήσει, φραστικά τουλάχιστον, στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 1996 ένα πρότυπο πολιτικής παρέμβασης που θα ερχόταν σε αντιδιαστολή με αυτό του ΠΑΣΟΚ, υπογραμμίζοντας την ανάγκη υιοθέτησης μιας πολιτικής που θα πρόκρινε την αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος προς όφελος των ασθενέστερων στρωμάτων και θα ενίσχυε στοιχεία μιας εθνικά ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής. Ωστόσο η τακτική αυτή δεν έφερε αποτελέσματα για μια σειρά από λόγους: Ασκήθηκε πολύ αργά, με αποτέλεσμα να μην είναι πειστική για την ειλικρίνειά της – πόσο μάλλον όταν πρόκειται για τη ΝΔ, που έχει χρεωθεί στη λαϊκή συνείδηση με πλείστα όσα μέτρα κοινωνικής αναλγησίας. Δεν φάνηκε να αποτελεί θέση ολόκληρου του κόμματος παρά μόνο μεμονωμένη κίνηση του αρχηγού του και δεν ήταν μελετημένη σε όλες της τις πλευρές, ώστε να αποτελεί ένα συνεκτικό σύνολο και όχι ένα δημαγωγικό πυροτέχνημα. Ερχόταν να εκδηλωθεί σε μια περίοδο που αφενός το απόθεμα λαϊκής εμπιστοσύνης προς το «νέο» ΠΑΣΟΚ που πρόκρινε ο Κ. Σημίτης δεν φαινόταν να έχει εξαντληθεί, αφετέρου σε μεγάλο βαθμό οι κυρίαρχες τάξεις υποστηρίζαν ενεργά την προσπάθεια του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ. Με άλλα λόγια, η προσπάθεια του Μ. Έμπερτ ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία από τη στιγμή που δεν κατόρθω-

λική ιδεολογική μετατόπιση προς τη φιγούρα του αντιπολιτικού, ατομοκεντρικού καταναλωτή που προώθησαν τα περιοδικά life-style από το τέλος της δεκαετίας του '80 και μετά. Πρόκειται για φαινόμενο που εντείνεται σε τέτοιο βαθμό, που ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου των προϊόντων των ΜΜΕ να εντάσσεται στο πλαίσιο του life-style. Δεν έχουμε παρά να δούμε την εξαφάνιση των ΜΜΕ «γενικού» χαρακτήρα (οι πολιτικές εφημερίδες αποτελούν εξαίρεση, αλλά και αυτές, πέρα από το ότι συρρικνώνεται η κυκλοφορία τους, μετατοπίζουν συνεχώς την ύλη τους) και τη δημιουργία αντίστοιχων ΜΜΕ με όλο και πιο εξειδικευμένο περιεχόμενο, με δεσπόζουσα την παρουσία της εικόνας.

νε να προσελκύσει ούτε την υποστήριξη της άρχουσας τάξης, αλλά ούτε και να συντελέσει στη μαζική μεταστροφή των λαϊκών στρωμάτων.

Ταυτόχρονα, η προσπάθεια αυτή του Μ. Έβερτ ενείχε εν μέρει και έναν κίνδυνο: Μια πιθανή κυβερνητική αλλαγή να λαβει χώρα υπό την πίεση της λαϊκής διαμαρτυρίας απέναντι στην κυβερνητική πολιτική, στοιχείο που, σε γενικές γραμμές, παρέμεινε απευκαταίο για τα αστικά κέντρα εξουσίας σε όλη την δεκαετία του '90. Δεν είναι τυχαίο έτσι, ότι ενεργοποιήθηκαν μια σειρά από μηχανισμοί άμυνας απέναντι στο Μ. Έβερτ με χαρακτηριστικότερη την προσπάθεια γελοιοποίησής του, παρότι ήταν τα ίδια κέντρα που παλαιότερα τον είχαν αναδείξει σε πόλο της «σοβαρότητας»⁹⁹.

Το ΚΚΕ με την οριακή άνοδο που θα πετύχει (μόλις μία ποσοστιαία μονάδα) θα κατορθώσει να εγκολπωθεί μέρος της φθοράς της κυβέρνησης. Ωστόσο το αποτέλεσμα αυτό, δεδομένης και της σημαντικής αύξησης του Συνασπισμού, δεν φαίνεται να χαρακτηρίζεται από μια δυναμική που θα του επέτρεπε να αναδειχτεί ως ο βασικός εκφραστής των στρωμάτων που πλήττονταν από τις συνέπειες της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Το βασικό πρόβλημα που είχε να επιλύσει το ΚΚΕ ήταν αυτό που έχει ονομαστεί τάση «περιχαράκωσης» και «απομονωτισμού», μόνο που εμείς του αποδίδουμε ένα εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο από την τρέχουσα φιλολογία. Το πρόβλημα δεν βρισκόταν τόσο στο γε-

99. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να κατανοήσουμε και τις αντιδράσεις που υπήρχαν στο εσωτερικό της ΝΔ για την ακολουθούμενη αντιπολιτευτική τακτική, που, πέρα από το προσωπικό στοιχείο, εξέφραζαν και στρατηγικές αστικών κέντρων που δεν επιθυμούσαν μια ενδεχόμενη επάνοδος της ΝΔ στην κυβερνητική εξουσία να σηματοδοτήσει την ακύρωση κεκτημένων του αναδιαρθρωτικού εγχειρήματος. Για στοιχεία σχετικά με το μεγαλύτερο βαθμό συνοχής του ΠΑΣΟΚ έναντι της ΝΔ στις εκλογές του 1996 βλ. Λούλης 2001: 191.

γονός της εξομοίωσης όλων των υπόλοιπων κομμάτων ως φορέων της ίδιας πολιτικής, μια που αυτό σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης δεν απέχει από την πραγματικότητα, με την έννοια της από κοινού υιοθέτησης ορισμένων βασικών κατευθύνσεων (νομισματική ένωση, ιδιωτικοποιήσεις, περιορισμός του κρατικού τομέα κ.λπ.), έστω και αν αδυνατούσε να δει τις υπαρκτές αποκλίσεις που χαρακτήριζαν τη δράση των άλλων κομμάτων και των διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων και κατηγοριών που αυτά επιδιώκουν να αντιπροσωπεύσουν. Το θέμα ήταν πως η πολιτική της «περιχαράκωσης» οδηγούσε σε μια κοινωνική και συνδικαλιστική αδυναμία του ΚΚΕ να δημιουργήσει ευρύτερες ταξικές συμμαχίες, οι οποίες θα έθεταν σε αμφισβήτηση τις βασικές όψεις της αναδιάρθρωσης που αποτέλεσαν σημαντικά ταξικά διακυβεύματα (μισθολογική στασιμότητα, ασφαλιστικό, αλλαγές στην εκπαιδευτική διαδικασία, ιδιωτικοποιήσεις, μετοχοποιήσεις κρατικών επιχειρήσεων, αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις). Το αποτέλεσμα ήταν η ανάπτυξη συνδικαλιστικών παρεμβάσεων μόνο σε τομείς όπου το ΚΚΕ είχε τον έλεγχο (οικοδόμοι, ομοσπονδία μετάλλου) και χωρίς ιδιαίτερα συγκρουσιακά χαρακτηριστικά, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις, όπου το ΚΚΕ ήταν στη μειοψηφία, η παρέμβασή του χαρακτηρίστηκε από πρακτικές που δεν έθεταν σε κίνδυνο την άτυπα νομιμοποιημένη θέση του ως αριστερού άκρου του πολιτικού συστήματος (συμμετοχή σε στάσεις εργασίας ή μονοήμερες απεργίες της ΓΣΕΕ κ.λπ.).

Οι επιπτώσεις αυτής της τακτικής δεν αφορούσαν μόνο την πολιτική επιρροή του ΚΚΕ, καθώς θα συμβάλουν και στη διαμόρφωση μιας αρνητικής στάσης των εργαζομένων απέναντι στο οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα. Έτσι, παρά τις μεγάλες κινητοποιήσεις που θα υπάρξουν σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, οι τάσεις συνδικαλιστικής αποστράτευσης θα ενταθούν (μείωση της απεργιακής δρα-

στηριότητας¹⁰⁰, απέχθεια προς τη συνδικαλιστική δράση¹⁰¹).

Όπως και να έχει το πράγμα, σε όλη την πορεία της δεκαετίας του '90 το ΚΚΕ θα διαπερνάται από μια σημαντική αντίφαση. Από τη μια, δεν μπορούσε να επιλέξει ένα δρόμο πλήρους μετατόπισης προς μια σοσιαλδημοκρατική κατεύθυνση (τακτική την οποία επέλεξε το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, αναλαμβάνοντας να παίξει το ρόλο της ιταλικής σοσιαλδημοκρατίας) παρά μόνο με το τίμημα της πλήρους αναίρεσης του (λόγω της ειδικής βαρύτητας του ΠΑΣΟΚ στα λαϊκά στρώματα) ούτε βέβαια να μετασχηματιστεί σε έναν πολιτικό σχηματισμό σύγκρουσης με την καπιταλιστική πραγματικότητα¹⁰². Οποιαδήποτε προσπάθειά του να κινηθεί σε μια κατεύθυνση

100. Οι χαμένες ώρες εργασίας από 20 εκατ. το 1990 θα μειωθούν στα 3,5 εκατ. το 1993, στο 1,663 το 1996 και στο 1,515 το 1998. Παράλληλα, είναι ενδεικτικό πως, ενώ το 1975 το 35% των εργαζομένων ήταν εγγεγραμμένοι στους συνδικαλιστικούς τους φορείς, το 1988 το ποσοστό θα πέσει στο 25% και στη δεκαετία του '90 δεν θα ξεπεράσει το 15%. Ωστόσο, παρά το γεγονός της ραγδαίας αυτής πτώσης, η Ελλάδα παραμένει η τρίτη χώρα ανάμεσα σε άλλες 22 ως προς τις χαμένες ώρες εργασίας ανά 1.000 εργαζόμενους, πράγμα που δείχνει και το βαθμό υποχώρησης του συνδικαλιστικού κινήματος σε διεθνές επίπεδο. Βλ. εφημερίδα *Το Βήμα* της 30/4/2000 και εφημερίδα *Επενδύτης* της 27-30/4/2000.

101. Είναι ενδεικτικά τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας της εταιρείας V-PRC (το 1995), σύμφωνα με τα οποία μόνο το 35,4% του δείγματος αποτελούνταν από μέλη κάποιου σωματείου, ενώ στο εσωτερικό αυτού του ποσοστού το 41,4% συμμετέχει από σπάνια ως ποτέ σε απεργιακές κινητοποιήσεις. Ταυτόχρονα, πάνω από το μισό του συνολικού δείγματος (57,6%) θεωρεί πως οι απεργίες είτε δεν φέρνουν και τόσο συχνά αποτελέσματα είτε δεν φέρνουν καθόλου. Ακόμα, το 42,4% πιστεύει πως τα συνδικάτα έχουν από μικρή ως καμία δύναμη σήμερα, ενώ το 60,5% διακατέχεται από αισθήματα μικρής ως καθόλου εμπιστοσύνης στα συνδικάτα. Τέλος, ο πρώτος χαρακτηρισμός που ερχόταν στο μυαλό των εργαζομένων για τη ΓΣΕΕ ήταν πως «εξαρτάται από την κυβερνητική πολιτική». Για μια αναλυτική παρουσίαση της πολύ ενδιαφέρουσας αυτής έρευνας βλ. Γκιβάλος 1999: 173-217.

102. Χωρίς να ανήκει στα όρια αυτής της μελέτης, θα αναφέραμε επιγραμματικά ότι οι μετατοπίσεις που έφερε στο ΚΚΕ η ήττα του Εμφυ-

μετωπικών συνεργασιών στα Αριστερά της σοσιαλδημοκρατίας θα σήμαινε ότι αντικειμενικά θα εσωτερικεύε και τους δύο πόλους της προαναφερθείσας αντίφασης. Σε αυτό το πλαίσιο, η «περιχαράκωση» και η αυτοαναφορικότητα των πολιτικών πρακτικών του αποτελούσε το μόνο δρόμο που θα κατοχύρωνε την πολιτική του θέση και θα απέτρεπε τον κίνδυνο εκρηκτικών αντιθέσεων. Άλλωστε οι δύο διασπάσεις του 1989 και του 1991 ήταν μια πολύ πρόσφατη ανάμνηση των συνεπειών που μπορούν να πάρουν αυτές οι αντιφάσεις.

Ο Συνασπισμός προσέλκυσε μέρος των δυσανεσθημένων από το ΠΑΣΟΚ ψηφοφόρων με χαρακτηριστικά σαφώς δεξιότερα μετατοπισμένα σε σχέση με την ηγεσία του, ενώ η πραγματική κοινωνική του δυναμική (υιοθέτηση όλων των ιδεολογικών συνιστωσών της διεθνοποίησης, της ανταγωνιστικότητας και του εκσυγχρονισμού) τον μετέβαλε σε δύναμη σύμμαχο του ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, παρά την ύπαρξη αυτών των χαρακτηριστικών στο Συνασπισμό, το διάχυτο κλίμα δυσανεσκειας απέναντι στην κυβερνητική πολιτική και η ανάγκη διεμβόλησης του ακροατηρίου του ΠΑΣΟΚ ώθησαν το Συνασπισμό στην υιοθέτηση μιας τακτικής διαφοροποίησης και κριτικής, χωρίς αυτό να σημάνει και μετατόπιση προς μια πιο ριζοσπαστική κατεύθυνση (π.χ. μια αμφισβήτηση της πορείας προς την ΟΝΕ κ.λπ.). Με αυτή την έννοια, ο Συνασπισμός φάνηκε να παλινδρομεί ανάμεσα στην τάση απρόσκοπτης υιοθέτησης της «εκσυγχρονιστικής» στρατηγικής και μια διαφορετική, αριστερόστροφη διαχείριση που θα τον βοηθήσει να επεκτείνει τις προσβάσεις του σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Το αντιφατικό αυτό μίγμα δεν παρουσίασε καταστροφικά αποτελέσματα για

λίου είχαν ως αποτέλεσμα την αδυναμία χάραξης μιας επαναστατικής γραμμής και έναν προσανατολισμό προς μια αντίληψη εναλλακτικής εξουσίας (ειδικά όσο λειτουργούσε και το πρότυπο των σχηματισμών τύπου ΕΣΣΔ).

την ενότητα του κόμματος για τους εξής λόγους: α) Ο Συνασπισμός συνέχισε να λειτουργεί πολυσυλλεκτικά, εκτείνοντας την επιρροή του και σε λαϊκές κοινωνικές κατηγορίες που αποδεσμεύονταν από το ΠΑΣΟΚ και σε μικροαστικά στρώματα που για μια σειρά από λόγους δεν επιθυμούσαν να υποστηρίξουν τη ΝΔ. Με τον τρόπο αυτό δρούσε ως αριστερό, αλλά όχι ριζοσπαστικό, ανάχωμα στην περίπτωση μετατόπισης του πολιτικού σκηνικού προς τα Αριστερά. β) Σε μια περίοδο όπου τα πολιτικά προγράμματα, οι ιδεολογίες, οι στόχοι και οι προοπτικές χαρακτηρίζονται από σύγχυση, αντιφάσεις, απομάκρυνση από τα ειδικά αιτήματα και μια γενικόλογη επίκληση αφηρημένων εννοιών (υπεράσπιση των θεσμών, κοινωνία των πολιτών, διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων, ανθρωπισμός), η υποστήριξη από μέρος του εκλογικού σώματος του κόμματος της «ανανεωτικής Αριστεράς» φάνηκε πιο λογική ως κατάληξη από την υποστήριξη του ΚΚΕ ή του ΔΗΚΚΙ. Άλλωστε το έδαφος πάνω στο οποίο ασκήθηκε η πολιτική της Αριστεράς εδώ και αρκετές δεκαετίες, όπου η στρατηγική έχει εγκαταλειφθεί προς όφελος της τακτικής κάτω από την ηγεμονία όψεων της αστικής ιδεολογίας (βλ. και όσα αναφέρθηκαν για το ΚΚΕ), έμοιαζε σε αυτή τη –μετατοπισμένη προς τα δεξιά– φάση να ευνοεί περισσότερο το Συνασπισμό. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε και την ιδιαίτερη βαρύτητα που είχαν στο εσωτερικό του Συνασπισμού τα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης, στο ιδεολογικό υποσύνολο των οποίων η επίκληση του εκσυγχρονισμού παίζει πολύ σημαντικό ρόλο¹⁰³.

103. Δεν είναι τυχαίο ότι με βάση την ανάλυση των δεδομένων από τα exit-polls φαίνεται η ιδιαίτερη βαρύτητα αυτών των στρωμάτων για τον ΣΥΝ. Είναι αποκαλυπτικό το γεγονός ότι τρεις από τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες ο ΣΥΝ εμφανίζει ποσοστά υψηλότερα του μέσου όρου είναι οι ελεύθεροι επαγγελματίες (9,8%), οι μισθωτοί του δημόσιου με ανώτερη μόρφωση (10,5%) και οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα με ανώτερη μόρφωση (10,2%) (Νικολακόπουλος 1997: 206).

Το ΔΗΚΚΙ αποτέλεσε μια ιδιαίτερη περίπτωση πολιτικού φορέα, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως λαϊκίστικος¹⁰⁴, με την έννοια της υπογράμμισης του ιδιαίτερου ρόλου του αρχηγού-γεννήτορα και της ασθενικής παρουσίας μορφών οριζόντιας και κάθετης κομματικής δομής, αλλά και συνδικαλιστικών και τομεακών οργανώσεων. Βάσει αυτού του δεδομένου, το ΔΗΚΚΙ στη μετά το 1996 πορεία του κλήθηκε να αντιμετωπίσει το ζήτημα της μετεξέλιξης του από κόμμα-υποδοχέα της κοινωνικής διαμαρτυρίας απαξιούμενων στρωμάτων¹⁰⁵, που ήταν πολιτικώς απογοητευμένα από το ΠΑΣΟΚ, σε ένα κόμμα που θα μπορούσε να εκφράζει ενεργητικά τα συμφέροντα των ψηφοφόρων που αντιπροσωπεύει, λαμβάνοντας υπόψη τη γενικότερη κυβερνητική πολιτική και εστιάζοντας την παρέμβασή του στους τομείς όπου εκδηλώνονται οι σημαντικότερες αντιφάσεις.

Η Πολιτική Άνοιξη είχε μια σημαντική πολιτική ήττα, σε βαθμό που να αρχίσει να τίθεται σε αμφισβήτηση η ίδια η ύπαρξη του κόμματος αυτού. Από μια οπτική γωνία, ίσως να προκαλεί εντύπωση το γεγονός πως ένα κόμμα, που είχε ξεπεράσει το 8% στις ευρωεκλογές του 1994 και το οποίο είχε προβληθεί ιδιαίτερα από τα ΜΜΕ στη φάση της συγκρότησής του, γνώρισε τέτοιο εκλογικό καταποντισμό. Ωστόσο το εγχείρημα αυτό, με τον τρόπο με τον οποίο δημιουργήθηκε, δύσκολα θα μπορούσε να έχει άλλη κατάληξη. Με άλλα λόγια, το αδιέξοδο της Πολιτικής Άνοιξης ήταν καταγεγραμμένο στην ίδια τη σύστασή της. Στην πραγματικότητα, η Πολιτική Άνοιξη

104. Για το ζήτημα της θεωρίας του λαϊκισμού βλ. Σακελλαρόπουλος 2001. Για μία σύνοψη της ελληνικής βιβλιογραφίας βλ. Αυριντζής/Σπουρδαλάκης 1993 και της διεθνούς τα κλασικά έργα Ionescu / Gellner 1969, Canovan 1981.

105. Δεν είναι τυχαίο για παράδειγμα ότι το υψηλότερο ποσοστό σε κοινωνική κατηγορία το ΔΗΚΚΙ θα το έχει σε αυτή των ανέργων με 7,9% (Νικολακόπουλος 1997: 206).

στηρίχτηκε στο ιδεολογικό επίπεδο στο λεγόμενο «Μακεδονικό Ζήτημα», στο πολιτικό επίπεδο στη δυσαρέσκεια που είχε προκαλέσει στο εκλογικό σώμα η πολιτική της κυβέρνησης Μητσοτάκη και στο τακτικό επίπεδο στην ισχυρή πλειοψηφία των δύο μόλις εδρών που διέθετε η ΝΔ στη Βουλή. Τα τρία αυτά στοιχεία δεν αποτελούσαν ικανές προϋποθέσεις για τη μακροήμερευση και ανάπτυξη ενός πολιτικού φορέα. Το τακτικό πλεονέκτημα, όπως και η υποστήριξη από πλευρές του κεφαλαίου, δεν θα είχαν διάρκεια όταν δεν μπορούσαν να συναντηθούν με υπόγεια πολιτικά και κοινωνικά ρεύματα που θα ζητούσαν ένα νέο πλαίσιο αντιπροσώπευσης. Η τοποθέτηση της ΝΔ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης και η μετατόπισή της προς ένα ήπιο συντηρητικό και εθνικοπατριωτικό προφίλ περιόρισαν κατά πολύ τα περιθώρια δράσης από το κόμμα του Α. Σαμαρά, το οποίο παρά την ύπαρξη προσβάσεων σε διάφορους κοινωνικούς χώρους δεν κατόρθωσε να συγκροτήσει ένα νέο πλέγμα κοινωνικών συμμαχιών. Το στρατηγικό της σφάλμα, που δεν ήταν σφάλμα μόνο της Πολιτικής Ανοιξης, αλλά και μιας μεγάλης μερίδας της Αριστεράς –έστω και από διαφορετική οπτική γωνία– ήταν η αντίληψη πως το ζήτημα του «Μακεδονικού» συμπύκνωνε τη βασική στρατηγική των κυρίαρχων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων η οποία θα κατέληγε σε μια αναδιανομή εδαφών ακόμη και σε βάρος της Ελλάδας. Ωστόσο οι εκτιμήσεις αυτές δεν επαληθεύτηκαν σε ό,τι αφορά τα εξωτερικά σύνορα: Οι αναδυόμενες από την πτώση των «σοσιαλιστικών» καθεστώτων νεοπαγείς αστικές τάξεις επιδίωξαν, σε μια φάση εντεινόμενης διεθνοποίησης, τη γοργή ενσωμάτωσή τους στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς. Η ιδιαιτερότητα της ΠΓΔΜ που έγινε κράτος όντας συστατικό ενός άλλου κράτους, του οποίου όλα τα υπόλοιπα συστατικά βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση, οδήγησε στην υιοθέτηση μιας εθνικιστικής φυσιογνωμίας με τμήματα του πολιτικού της προσώπου να δηλώνουν ότι επι-

διώκουν ακόμα και την εδαφική επέκταση της ΠΓΔΜ προς το νότο. Το γεγονός ωστόσο της σταθεροποίησης της πολιτικής εξουσίας στη γειτονική χώρα και της υιοθέτησης της στρατηγικής της οικονομικής «ανάπτυξης» επέφερε όχι μόνο την υποστολή των όποιων αλυτρωτικών τόνων, αλλά και την υποχώρηση της αντιπαράθεσης για το «Μακεδονικό». Κατά τον τρόπο αυτό, η Πολιτική Άνοιξη βρέθηκε να μη διαφέρει από τη ΝΔ και ξεκίνησε η διαδικασία πολιτικής της κατάρρευσης.

Η πορεία της Πολιτικής Ανοιξης αποτυπώνει όλη τη δυσκολία των κομμάτων-καταλυτών, τα οποία μπορεί σε μια ορισμένη συγκυρία να κερδίζουν μια απήχηση (μέσα και από την υποστήριξη συγκεκριμένων κέντρων στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους) και με αυτό τον τρόπο να λειτουργούν ως μοχλοί αναμόρφωσης και μετατόπισης του πολιτικού σκηνικού (εν προκειμένω να συμβάλλουν στην απομάκρυνση από μια νεοφιλελεύθερη ορθοδοξία), σύντομα όμως αναγκάζονται να αναμετρηθούν με την αναπόδραστη υλικότητα του προσδιορισμού του πολιτικού μηχανισμού: Ή καταφέρνουν να συμπυκνώσουν μια εναλλακτική αστική στρατηγική, όχι απλώς μια διαφορετική γνώμη ή άποψη, αλλά ένα ολοκληρωμένο και εφικτό μοντέλο διαχείρισης, ή θα πρέπει να εκπροσωπήσουν κάποια συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα. Στην περίπτωση της ΠΟΛΑΝ τίποτα από τα δύο δεν μπορούσε να υπάρξει και η αρνητική πορεία της ήταν αναμενόμενη.

3.6 Ευρωεκλογές 1999: Η πρόσκαιρη μετατόπιση των πολιτικών δυνάμεων προς τα αριστερά

Το αποτέλεσμα των ευρωεκλογών¹⁰⁶ θα επιβεβαιώσει τις προσωρινές τάσεις που είχαν αναπτυχθεί στο αμέσως προηγούμενο διάστημα και περιγράφηκαν και σε προηγούμενα σημεία, καθώς και τη σημασία που είχε για την ελληνική κοινωνία η παράμετρος του πολέμου στο Κόσσοβο.

Οι τάσεις αυτές καθορίστηκαν, πρώτα από όλα, από τη συσσώρευση στοιχείων κοινωνικής διαμαρτυρίας ενάντια στις πολιτικές της κυβέρνησης Σημίτη. Αρχεί να αναλογιστούμε όλες τις μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις και κινητοποιήσεις που ξέσπασαν μετά το 1996: Μεγάλες κινητοποιήσεις των αγροτών στη Θεσσαλία και αστυνομική καταστολή τους. Μεγάλη απεργία των εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης. Απεργία διαρκείας των εργαζόμενων στην Ιονική Τράπεζα ενάντια στην ιδιωτικοποίησή της. Εκτεταμένες κινητοποιήσεις και συγκρούσεις με την αστυνομία των αδιόριστων εκπαιδευτικών με αφορμή την κατάργηση της επετηρίδας. Μαθητικές και φοιτητικές καταλήψεις και διαδηλώσεις ενάντια στη μεταρρύθμιση Αρσένη.

Όμως, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε πλευρές του εκλογικού αποτελέσματος, είναι αναγκαίο να γίνει και μια αναφορά στη βαρύτητα που είχε ο πόλεμος στο Κόσσοβο για το

106. ΝΔ 36%, ΠΑΣΟΚ 32,91%, ΚΚΕ 8,67%, ΔΗΚΚΙ 6,85%, ΣΥΝ 5,16%, ΠΟΛΑΝ 2,27%, Φιλελεύθεροι 1,62 %.

εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, έτσι ώστε να περιγραφεί καλύτερα τόσο η θέση των κομμάτων απέναντι στο καινούριο σκηνικό όσο και τα αίτια των όποιων εκλογικών μεταβολών.

Το ξεκίνημα των νατοϊκών βομβαρδισμών στο έδαφος της Γιουγκοσλαβίας και η απροκάλυπτη ιμπεριαλιστική επέμβαση των ΗΠΑ δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα και αντιφάσεις για τη στρατηγική των κυρίαρχων τάξεων, την εφαρμογή της οποίας είχε αναλάβει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Έχει ήδη τονιστεί πως ο πρωταρχικός στόχος της ηγεμονικής μερίδας του συνασπισμού εξουσίας ήταν η μεγαλύτερη δυνατή διαπλοκή με τα πιο ανταγωνιστικά τμήματα του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, πράγμα που θεωρούνταν ότι διασφαλιζόταν μέσω της εισόδου στην ΟΝΕ και της αποδοχής των όρων που θέτει η νέα στρατηγική του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ. Πρόκειται για μια στρατηγική που εμπεριέχει και μια αναβάθμιση της θέσης της Ελλάδας στο βαλκανικό χώρο ως της πιο σημαντικής καπιταλιστικής δύναμης της περιοχής. Εντούτοις τα γεγονότα της άνοιξης του 1999 προκάλεσαν μια σειρά από προβλήματα στην πραγματοποίηση αυτών των στόχων. Κι αυτό γιατί η βασική παράμετρος για την επίτευξή τους (η διατήρηση της ειρήνης στην περιοχή [Θέσεις 1999: 8]) ετίθετο σε αμφισβήτηση από τη στιγμή που ξεκινούσαν οι πολεμικές επιχειρήσεις. Η ιθύνουσα ομάδα βρισκόταν μπροστά σε εξελίξεις που περιείχαν κινδύνους για αλλαγές που δύσκολα θα αναστρέφονταν: επέκταση πολεμικών συρράξεων προς το νότο, ανατροπή ισορροπιών, πιθανότητα αναβάθμισης του ρόλου της Τουρκίας, καταστροφή περιοχών όπου οι Έλληνες καπιταλιστές πραγματοποιούσαν επενδύσεις.

Βάσει αυτής της οπτικής, θα φάνταζε λογική μια αποστασιοποίηση της Ελλάδας από τα τεκταινόμενα στη Σερβία. Ωστόσο ούτε αυτό ήταν εφικτό. Η γεωγραφική γειτνίαση της Ελλάδας με τις εμπόλεμες περιοχές δημιουργούσε την ανάγκη χρησιμοποίησης του εδάφους της ως πέρασμα για τις νατοϊκές

δυνάμεις, πράγμα που έγινε κατά κόρον. Σε αντίθετη περίπτωση υπήρχε έντονος φόβος πως η χώρα μας θα αντιμετώπιζε τη συνδυασμένη αντίθεση των ευρωπαϊκών και των νατοϊκών δυνάμεων με αποτέλεσμα να διακυβευτούν οι βασικοί ελληνικοί στόχοι, ίσως και προς όφελος της Τουρκίας. Γι' αυτό το λόγο επιλέχτηκε η ενδιάμεση λύση να μη συμμετέχει η Ελλάδα σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά να συνεργαστεί σε θέματα εφοδιασμού των στρατευμάτων, καθώς και να αποσταλούν ελληνικές δυνάμεις σε αποστολές «ανθρωπιστικού» χαρακτήρα.

Ωστόσο ακόμα και αυτές οι πιο «μετριοπαθείς» επιλογές προκάλεσαν πολύ μεγάλη αντίδραση του συνόλου σχεδόν των πολιτών φέρνοντας σε θέση άμυνας την κυβέρνηση. Οι λόγοι αυτής της δυσαρέσκειας ως προς τα κυρίαρχα στρώματα μπορούν να συνοψιστούν στο ζήτημα της επικυριαρχίας στο χώρο των Βαλκανίων: Μιας επικυριαρχίας που πίστευαν, πιο σωστά φαντασιώνονταν, ότι διατηρούσε η ελληνική άρχουσα τάξη και η οποία αμφισβητούνταν ευθέως ύστερα από την επέμβαση της Δύσης. Προσκολλημένα σε αυτή τη λογική στρώματα δεξιών ψηφοφόρων αντιμετώπισαν τις όλες εξελίξεις μέσα από μια εθνικιστική, υπερπατριωτική οπτική.

Εντούτοις τον τόνο στο αντιπολεμικό κίνημα που εκδηλώθηκε θα τον δώσουν κυρίως τα λαϊκά στρώματα, που αντιμετώπισαν την ιμπεριαλιστική επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία κυρίως ως σοβαρό ενδεχόμενο για μια πιθανή επέκταση του πολέμου προς τη χώρα μας με απρόβλεπτες συνέπειες. Το ενδεχόμενο αυτό ήρθε να συνδυαστεί στη λαϊκή συνείδηση με τη συνολικότερη στάση της Ελλάδας σε μια σειρά από περιπτώσεις, όπως η υπόθεση Οτσαλάν, το επεισόδιο στα Ίμια, όπου η υιοθέτηση της στρατηγικής της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης οδήγησε την ελληνική εξωτερική πολιτική στην αποδοχή μιας κατευναστικής πολιτικής στάσης, είτε απέναντι στους ιμπεριαλιστικούς σχεδιασμούς είτε απέναντι στην τουρκική εξωτερική πολιτική. Το αποτέλεσμα ήταν όχι βέβαια η ανάπτυξη μιας υποτιθέμενης

εθνικιστικής ή επεκτατικής στοχοθεσίας, αλλά η δημιουργία ενός κλίματος όπου σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα διαμορφωνόταν η πεποίθηση πως, ακόμα και σε περίπτωση κινδύνου απώλειας εθνικού εδάφους, η κυβερνώσα τάξη θα πρόκρινε μια συμβιβαστική λύση από το ενδεχόμενο να βρεθεί η Ελλάδα εκτός των διαδικασιών της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Πιο σημαντικό όμως θεωρούμε το γεγονός ότι η αντίθεση στον ιμπεριαλισμό συμπυκνώνει ευρύτερα στοιχεία δυσαρέσκειας απέναντι στο κυρίαρχο πρότυπο διαχείρισης. Ακριβώς όπως η ανά συγκυρία διαμορφούμενη εκδοχή της αστικής ιδεολογίας αποτυπώνει τη μετατόπιση των συστατικών στοιχείων της αστικής ηγεμονίας, έτσι ώστε η αντίθεση σε αυτό που φαντάζει ως ωμή βία των «υπερκυρίαρχων» του κόσμου να αποτυπώνει τις μετατοπίσεις της λαϊκής ιδεολογίας. Σε αυτό θα πρέπει να προστεθεί και η συγκεκριμένη ιστορικότητα της εθνικής ιδεολογίας στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, η οποία δεν διαμορφώθηκε μόνο από τις πρακτικές των κυρίαρχων τάξεων, αλλά και από τους λαϊκούς αγώνες με καθοριστικό το ΕΑΜικό κίνημα (όπου είχαμε ένα συνδυασμό επανιδιοποίησης και μετασχηματισμού του εθνικού αιτήματος από τη λαϊκή συμμαχία) και δευτερευόντως τις επάλληλες συγκρούσεις γύρω από το Κυπριακό, όπου για άλλη μια φορά η αστική στρατηγική φάνταζε ενδοτική. Επιπρόσθετα, η καθοριστική συμβολή του ιμπεριαλιστικού παράγοντα (της Βρετανίας αρχικά και μετά των ΗΠΑ) τόσο στην διαμόρφωση του συσχετισμού στη διάρκεια του Εμφυλίου όσο και στο μετεμφυλιακό κράτος επέτεινε αυτό τον αυθόρμητο αντιιμπεριαλισμό. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί κανείς να δει την ιδιότυπη ελληνική ανορθογραφία ενός διάχυτου λαϊκού αντιιμπεριαλισμού που επιβάλλει συγκεκριμένες πιέσεις στα κέντρα εξουσίας¹⁰⁷.

107. Με βάση αυτή την ανάλυση είναι προφανές ότι αναγνωρίζουμε στον αυθόρμητο λαϊκό αντιιμπεριαλισμό το στοιχείο ότι *συμπυκνώνει*

Βάσει αυτών που περιγράφηκαν στην προηγούμενη και στην οικεία ενότητα, μπορεί να γίνει κατανοητή η ψήφος του εκλογικού σώματος στις ευρωεκλογές του 1999. Σε ό,τι αφορά το ΠΑΣΟΚ, εντάθηκε ακόμα περισσότερο το πρόβλημα της αποστοίχισης λαϊκών στρωμάτων που υποβαθμιζόνταν από την διαδικασία της αναδιάρθρωσης. Συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ θα δει τις δυνάμεις του σε περιοχές με λαϊκή βάση να μειώνονται δραματικά: Σε συνοικίες όπως είναι το Περιστέρι, το Αιγάλεω, η Νίκαια, η Ν. Ιωνία, ο Βύρωνας, τα Ν. Λιόσια, αλλά και στη Β' Θεσσαλονίκης το ΠΑΣΟΚ δεν θα ξεπεράσει το 32% τη στιγμή που το 1993 προσέγγιζε το 50%. Αντίθετα, στις περιοχές αυτές το άθροισμα ΚΚΕ-ΔΗΚΚΙ-Συνασπισμού θα φτάσει το 30% (Γκίβαλος 1999β). Ακόμα, αξίζει να αναφερθεί πως στους 100 ψηφοφόρους που έχανε το ΠΑΣΟΚ οι 62 ανήκαν στις κοινωνικές κατηγορίες των πάσης φύσεως μισθωτών, των αγροτών, των συνταξιούχων και των ανέργων (Μαυρής 1999).

Σε αντιδιαστολή με τις απώλειες στα λαϊκά στρώματα, το ΠΑΣΟΚ σημείωσε μια μικρή μονάχα άνοδο στις αστικές συνοικίες (Φιλοθέη, Εκάλη, Π. Ψυχικό, Παπάγου, Κολωνάκι) (Νικολακόπουλος 1999). Πρόκειται για μια αυξητική πορεία που συνεχίστηκε διαρκώς από το 1993 και ύστερα. Βέβαια, αυτό το αποτέλεσμα δεν θα πρέπει να προκαλεί εκπλήξεις, δεδομένης της πολιτικής που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ μέχρι τις εκλογές, αλλά και της πολιτικής επιχειρηματολογίας που υιοθετήθηκε στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Πρόκει-

μια ευρύτερη λαϊκή απονομιμοποίηση της κυρίαρχης πολιτικής, αλλά και ότι ορθά διέβλεπε σφάλματα και κινδύνους από την κυβερνητική πολιτική. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να δούμε σε αυτές τις λαϊκές αντιδράσεις –θεωρούμενες εν συνόλω και όχι μέσα από την επιλεκτική απομόνωση στιγμιότυπων– τον κίνδυνο ενός ανορθολογικού και εν τέλει αντιδημοκρατικού πολιτικού συνασθηματισμού, όπως κάνει ο Α. Πανταζόπουλος (Πανταζόπουλος 2001).

ται για μια επιχειρηματολογία που επικεντρωνόταν σε εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που έβγαιναν κερδισμένα από τις αλλαγές στην οικονομία. Παραδείγματα αυτής της ρητορείας αποτελέσαν: Η υπογράμμιση της εμπιστοσύνης των επενδυτών λόγω της κατάρτισης του ρεκόρ των 4.000 μονάδων στο Χρηματιστήριο, η έντονη αναφορά στην κυβερνητική απειρία των στελεχών της Νέας Δημοκρατίας η οποία θα «έθετε σε κίνδυνο την ομαλή λειτουργία των αγορών», η εμμονή στη συνθηματολογία περί «κινδύνου μη συμμετοχής στην ONE» σε περίπτωση «ανεύθυνων πειραματισμών» που θα οδηγούσαν σε χαλάρωση της «εξυγιαντικής» πολιτικής (Θέσεις 1999). Με τον τρόπο αυτό, η προσπάθεια εγκόλπωσης των ανερχόμενων κοινωνικών στρωμάτων θα στεφθεί με –σχετική– επιτυχία, αλλά θα υποστούν πλήγμα οι δεσμοί με τις κυρίαρχουσες τάξεις.

Ταυτόχρονα, συνεχίστηκε η αδυναμία της ΝΔ να δημιουργήσει νέες κοινωνικές συμμαχίες πέραν του παραδοσιακού της κομματικού και εκλογικού ακροατηρίου¹⁰⁸, δεδομένου του γεγονότος πως δεν κατόρθωσε καν να συσπειρώσει την εκλογική της βάση του 1996, πόσο μάλλον να τη διευρύνει. Είναι δε χαρακτηριστικό πως ακόμη και σε περιοχές με αστικό ακροατήριο, όπου παραδοσιακά η ΝΔ επιτύγχανε πολύ υψηλά ποσοστά, στις ευρωεκλογές του 1999 θα γνωρίσει απώλειες

108. Σύμφωνα με δύο πολύ ενδιαφέρουσες έρευνες (του ΕΚΚΕ για τη δεκαετία του '80 και του Ινστιτούτου V-PRC για τη δεκαετία του '90), προκύπτει πως οι ψηφοφόροι της ΝΔ παραμένουν στην ίδια θέση της δεκαβάθμιας κλίμακας Αριστεράς - Δεξιάς από το 1985 και ύστερα. Συγκεκριμένα, ο μέσος όρος αυτοτοποθέτησης των συντηρητικών ψηφοφόρων ήταν στο 7,9% το 1985, ενώ για την περίοδο 1995-'98 έχει οριακά μετατοπιστεί στο 7,6%. Οι δείκτες αυτοί φανερώνουν πως η ΝΔ αδυνατούσε να πραγματοποιήσει μια πολιτική και ιδεολογική διεύρυνση πέραν των δεδομένων ορίων της παραδοσιακής Δεξιάς και των παρυφών της κεντροδεξιάς. Το γεγονός πως τα εκλογικά της ποσοστά παρέμειναν στα επίπεδα του 35- 40% οφειλόταν κυρίως στη μετατόπιση, του πολιτικού σκηνικού προς τα δεξιά (Βερναρδάκης 1999: 34-5).

λόγω της εμφάνισης του κόμματος των Φιλελεύθερων, το οποίο θα επιδιώξει να λειτουργήσει ως το «καθαρό» κόμμα των επιχειρηματιών¹⁰⁹.

Το πρόβλημα για τα δύο μεγάλα κόμματα συνέχιζε να είναι η αδυναμία εκπόνησης ενός στρατηγικού σχεδίου που να αποσπά τη θετική συναίνεση των κυρίαρχουσων στρωμάτων. Η προβολή ως νέας «Μεγάλης Ιδέας» του στόχου της ένταξης στην ONE εμφάνιζε σημαντικές ρωγμές, δεδομένων δύο σημαντικών παραγόντων: Της συνέχισης της πολιτικής της λιτότητας για άγνωστο ακόμα χρονικό διάστημα και της δημιουργίας ενός κλίματος ανησυχίας ότι για την επίτευξη του στόχου της ONE η κυβερνώσα τάξη είναι διατεθειμένη να δεχτεί ορισμένες υποχωρήσεις σε θέματα εξωτερικής πολιτικής (Κυπριακό, υφαλοκρηπίδα, βραχονησίδες). Το αποτέλεσμα θα είναι περίπου το 1/4 του εκλογικού σώματος να παρουσιάσει διαφοροποιημένη συμπεριφορά σε σχέση με τις εκλογές του 1996, τα δύο μεγάλα κόμματα να συγκεντρώσουν 162.000 ψήφους λιγότερες σε σχέση με το 1994 –τη στιγμή μάλιστα που ο αριθμός των εκλογέων έχει αυξηθεί–, η αποχή, τα άκυρα και τα λευκά να πολλαπλασιαστούν, ενώ παρατηρείται αύξηση των εκλογικών προτιμήσεων προς τα κόμματα που δεν εκπροσωπούνται στο ευρωκοινοβούλιο (10,41% έναντι 8,51% το 1994), γεγονός που δείχνει μια υποχώρηση της νοοτροπίας της «χαμένης ψήφου». Αν συνυπολογιστούν όλες αυτές οι ε-

109. Όπως παρατηρεί ο Η. Νικολακόπουλος: «Στο Κολωνάκι (ενορία Αγ. Διονυσίου Αρεοπαγίτη) η ΝΔ συγκέντρωσε μόλις το 35,4% (έναντι 50,1% το 1996) και οι Φιλελεύθεροι το 10,9% – ενώ την περίοδο 1985-'93 η επιρροή της ΝΔ βρισκόταν σταθερά μεταξύ 60% και 65%. Στο Ψυχικό η ΝΔ συγκέντρωσε 34,6% (έναντι 54,0% το 1996) και οι Φιλελεύθεροι 15,7%, ενώ την περίοδο 1985-'93 η επιρροή της ΝΔ κυμαινόταν από 60% έως 70%. Τέλος, στην Εκάλη, όπου η ΝΔ ξεπερνούσε σταθερά το 70% (82,1% το 1990), η επιρροή της περιορίστηκε στο 39,4%, ενώ οι Φιλελεύθεροι συγκέντρωσαν το υψηλότερο ποσοστό τους, 17,5% (Νικολακόπουλος 1999).

κλογικές συμπεριφορές, κυρίως πολιτικά και όχι μόνο αριθμητικά, θα καταλήξουμε πως ένα σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος¹¹⁰ δεν ενέκρινε την πολιτική των δύο μεγάλων κομμάτων, χωρίς όμως να αναδειξει και κάποιο άλλο σχηματισμό ως πιθανή διάδοχη κατάσταση.

Βάσει αυτής της συλλογιστικής, αλλά και όσων αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, μπορεί να ερμηνευτεί πιο εύκολα η εξέλιξη της εκλογικής επιρροής των υπόλοιπων κομμάτων.

Το ΚΚΕ χαρακτηρίστηκε από το σύνολο σχεδόν των πολιτικών αναλυτών ως ο νικητής των εκλογών και αναμφισβήτητα η εκλογική του άνοδος, κατά 2,4% σε σχέση με το 1994 και κατά 3,1% σε σχέση με το 1996, δείχνει μια σχετική δυναμική. Ας μας επιτραπεί όμως να παρατηρήσουμε πως αυτή η δυναμική φάνηκε να έχει ορισμένα όρια και ορισμένες αντιφάσεις οι οποίες θα παγιωθούν και στο διάστημα μέχρι τις εκλογές του 2000:

α) Όρια, γιατί, δεδομένων των πολιτικών λιτότητας και των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που είχε η συγκυρία πριν από τις εκλογές, η αύξηση κατά 2,4% σε διάστημα πέντε χρόνων δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα επιτυχημένο αποτέλεσμα. Από τη στιγμή μάλιστα που όλη η πολιτική διαμάχη διεξήχθη στο πιο πρόσφορο για το ΚΚΕ έδαφος, το ζήτημα των ιμπεριαλιστικών επεμβάσεων, ήταν αναμενόμενη η εκλογική του ενίσχυση. Το ερώτημα που δημιουργούσε η συγκυρία ήταν αν το κομμουνιστικό κόμμα θα κατόρθωνε να εγγράψει τη λαϊκή δυσανεμία σε μια πιο μακροχρόνια στρατηγική εκπροσώπησης των συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων.

110. Δεν θα αντέξουμε στον πειρασμό να μην παρατηρήσουμε πως μόνο 4,4 εκατ. ψηφοφόροι σε σύνολο 9,5 εκατ. εγγεγραμμένων (46%) και 6,7 εκατ. ψηφισάντων (66%) επιδοκίμασαν το ΠΑΣΟΚ και τη ΝΔ.

β) Αντιφάσεις, διότι, στην προσπάθεια να συνάψει πιο σταθερούς δεσμούς με κόσμο πέραν των μόνιμων ψηφοφόρων του, αποφάσισε ορισμένες τακτικές κινήσεις για να διευρύνει το ακροατήριό του. Έτσι επιλέγονται πρόσωπα όπως η Λ. Κανέλλη και ο Κ. Ζουράρις να στελεχώσουν το ψηφοδέλτιο του κόμματος, γεγονός που σηματοδοτεί μια στροφή του ΚΚΕ και προς έναν αντιιμπεριαλισμό ηγεμονευόμενο από εθνικιστικές οπτικές. Η εξέλιξη αυτή συμβάδιζε με στοιχεία της μικροαστικής ιδεολογίας που ηγεμονεύουν στο εσωτερικό του ΚΚΕ, ερχόταν όμως σε αντίθεση με τη διακηρυγμένη ιδεολογία του κόμματος, αλλά και με διαθέσεις μέρους του κομματικού του μηχανισμού. Ουσιαστικά, το ΚΚΕ προσπαθώντας να απαντήσει στην «περιχαράκωσή» του πραγματοποίησε μια «προς τα δεξιά» μετατόπιση. Η αλλαγή αυτή ήταν πολύ πιο σημαντική απ' όσο φάνηκε με μια πρώτη ματιά. Και αυτό γιατί με τη μέχρι τότε πολιτική του το ΚΚΕ έβγαινε εκτός των ορίων των βασικών συνιστωσών της επίσημης κυβερνητικής πολιτικής. Αντίθετα, σε εκείνη τη συγκυρία τα πράγματα άλλαζαν και αυτό φαίνεται τόσο από τις εκλογικές του συμπτώσεις όσο και από τη διαφαινόμενη –τότε– διάθεσή του για τη συγκρότηση μιας κατά κάποιο τρόπο αριστερής κυβερνητικής πρότασης που περιελάμβανε τη συμμετοχή του ΔΗΚΚΙ σε πρώτο χρόνο και πιθανόν του Συνασπισμού σε δεύτερο. Δεδομένης όμως της αποδοχής από τα δύο άλλα κόμματα της ένταξης στην ΟΝΕ και των βασικών στοιχείων της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, γίνεται φανερή η μεταλλαγή της θέσης του ΚΚΕ απέναντι στις εξελίξεις.

Από την άλλη μεριά, δεν πρέπει να μας διαφύγει ο ιδιότυπος χαρακτήρας των ανοιγμάτων αυτών. Όπως τονίσαμε και προηγουμένως, το ΚΚΕ προσπαθούσε σε όλη αυτή την περίοδο να ισορροπήσει την ανάγκη ανοίγματος με την επιθυμία να αποφύγει να εσωτερικεύσει αντιφάσεις που θα αποσταθεροποιούσαν την πολιτική του συνοχή. Με αυτή την έννοια, η επι-

λογή μιας απεύθυνσης πρωτίστως σε «προσωπικότητες» (και όχι σε πολιτικές συλλογικότητες που θα εκπροσωπούσαν μια κοινωνική δυναμική) θεωρήθηκε ότι μπορεί ταυτόχρονα να εξασφαλίσει το άνοιγμα προς τα δεξιά και τη διατήρηση του κομματικού ελέγχου (μια που οι «προσωπικότητες» δεν έφεραν κάποια οργανωτική δυναμική).

Ούτως ή άλλως, αυτό εντάσσεται σε μια αναγκαστική πολιτική μετατόπιση του ΚΚΕ μέσα σε όλη τη συγκυρία της μεταπολίτευσης. Όλο και περισσότερο το ΚΚΕ στηριζόταν λιγότερο σε μια *θετική* αναγνώριση υποτελών κοινωνικών στρωμάτων, που μέσα από τις συλλογικές τους πρακτικές θα αναγνώριζαν την αποτελεσματικότητα της αριστερής αναφοράς, και περισσότερο σε μια *αρνητική* διαπλοκή με την εξατομικευμένη δυσαρέσκεια τμημάτων (πιο σωστά ατόμων-μονάδων) από τα πληττόμενα στρώματα που προσπαθούν να διοχετεύσουν μέρος της απαρέσκειάς τους προς την κυρίαρχη πολιτική σε μια εκλογική συμπεριφορά. Δεν είναι τυχαίο ότι συχνά το ΚΚΕ συναντά μικρότερη απήχηση σε κομμάτια εργαζομένων που διατηρούν στοιχεία αποτελεσματικής συλλογικής δράσης (π.χ. εργαζόμενοι του ευρύτερου δημόσιου τομέα) και μεγαλύτερη σε στρώματα όπου οι μαζικές διεκδικητικές πρακτικές έχουν αποδιάρθρωθεί (παραδείγματα οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα) (Μαυρής 1999). Οριακά αυτό θα μεταφραζόταν και σε μια θεώρηση των μαζικών αγώνων ως *πολιτικής καμπάνιας* με ορόσημο τις εκλογές και όχι ως διεκδικήσεων που θα πρέπει να τελειώνουν με απτές νίκες των λαϊκών στρωμάτων. Σε ένα εκλογικό περιβάλλον όπως των ευρωεκλογών αυτή η στρατηγική μπόρεσε να αποδώσει, θα οδηγήσει όμως σε μια δυσάρεστη έκπληξη στις εκλογές του 2000.

Το ΔΗΚΚΙ σημείωσε μια σαφή άνοδο σε σχέση με τις εθνικές εκλογές του 1996. Ωστόσο παρέμεινε το πρόβλημα της παγίωσης των χαρακτηριστικών του και της μετατροπής του σε πολιτικό φορέα με συγκεκριμένο ακροατήριο το οποίο δεν

θα ψηφίζει το ΔΗΚΚΙ ως αντίδραση προς το ΠΑΣΟΚ, αλλά γιατί αποτελεί τον κομματικό του εκφραστή. Είναι ενδεικτικό πως το κόμμα του Δ. Τσοβόλα παρουσίασε χαμηλότερα ποσοστά συσπείρωσης απ' ό,τι όχι μόνο η ΝΔ και το ΚΚΕ, αλλά ακόμα και από το ΠΑΣΟΚ (Μαυρής 1999β)!

Ο Συνασπισμός εμφανίστηκε να έχει υποστεί τις συνέπειες της αμφίδρομης πολιτικής του, όπως αυτή περιγράφηκε στην προηγούμενη παράγραφο. Συγκεκριμένα, η προσπάθεια έκφρασης μιας σαφούς φιλοευρωπαϊκής πολιτικής (τόσο σε ζητήματα αναζήτησης προσανατολισμών και συμμαχιών όσο και στα θέματα οικονομικής πολιτικής), αλλά και ταυτόχρονα διατήρησης των αντιπολιτευτικών τόνων και αμφισβήτησης των ευρωπαϊκών επιλογών στο πρόβλημα του Κοσσόβου δημιούργησε σοβαρές αντιφάσεις και ώθησε ένα σημαντικό τμήμα των ψηφοφόρων σε αμφίπλευρες μετατοπίσεις¹¹¹.

Για την Πολιτική Άνοιξη έγινε σαφές πως αδυνατούσε να σταθεί αυτοδύναμα στο πολιτικό σκηνικό δεδομένης της υποβάθμισης του «Μακεδονικού» και της απουσίας ενός εκλογικού ακροατηρίου που θα προσελκυόταν από τη διαμόρφωση ενός εκσυγχρονισμένου εθνικιστικού κόμματος, το οποίο ταυτόχρονα δεν θα διαρρηγγυνε τους δεσμούς του με την προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Οι Φιλελεύθεροι, τέλος, εμφανίστηκαν να μην μπορούν να υπερβούν το πλαίσιο ενός περιορισμένου μέρους του εκλογικού σώματος το οποίο ζητά μια «καθαρόαιμη» ευρωπαϊκή στρατηγική, ολοκληρωτικά σύμφωνη με τις κατευθύνσεις του επιχειρηματικού κόσμου.

111. Είναι χαρακτηριστικό πως, σύμφωνα με τα στοιχεία των exit polls, το 7,9% των ψηφοφόρων του Συνασπισμού το 1996 μετακινήθηκε προς το ΠΑΣΟΚ και το 9,1% προς το ΚΚΕ (Νικολακόπουλος 1999).

3.7 Οι εκλογές του 2000: Η ήττα της Αριστεράς

Το αποτέλεσμα των εκλογών του 2000¹¹² και η πολιτική υποχώρηση των δυνάμεων της Αριστεράς προκάλεσε τη γενική έκπληξη, αφού έμοιαζε ανεξήγητο το εύρος της μεταστροφής ενός σημαντικού τμήματος του εκλογικού σώματος και μάλιστα σε σύντομο διάστημα από τις ευρωεκλογές του 1999. Τα αίτια ωστόσο είναι πολλά και μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: στα βαθύτερα και στα επιφανειακά. Με τα βαθύτερα αίτια θα ασχοληθούμε πιο διεξοδικά στο τελευταίο τμήμα της εργασίας, γιατί σηματοδοτούν και τις εξελίξεις της επόμενης δεκαετίας. Πολύ σύντομα θα πούμε πως η αδυναμία άρθρωσης από την πλευρά της Αριστεράς μιας πειστικής εναλλακτικής λύσης, μιας προγραμματικής πολιτικής κατεύθυνσης που να απαντά στα πραγματικά ερωτήματα που θέτει η συγκυρία και να μην τα αποφεύγει, λειτούργησε ανασταλτικά για την εγκόλπωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Αυτό που δεν κατορθώθηκε να γίνει κατανοητό είναι πως οι λαϊκές τάξεις δεν μπορούν να μείνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα πολιτικά ακάλυπτες και πως στο τέλος, διακατεχόμενες και από ένα αίσθημα ήττας και ματαίωσης των πολιτικών τους επιδιώξεων, καταλήγουν στην υποστήριξη των αστικών κομμάτων. Με άλλα λόγια, η Αριστερά στις εκλογές του 2000 διαπίστωσε με τρόπο οδυνηρό τα όρια μιας στρατηγικής που θα

112. ΠΑΣΟΚ 43,79%, ΝΔ 42,74%, ΚΚΕ 5,52%, ΣΥΝ 3,20%, ΔΗΚΚΙ 2,69%.

μπορούσε να περιγραφεί ως η κεφαλαιοποίηση της δυσαρέσκειας και η οποία στηρίχτηκε στην πεποίθηση ότι μεγάλα κομμάτια των λαϊκών μαζών βασικά επιδίωκαν να εκφράσουν τη διαμαρτυρία και τη δυσαρέσκειά τους. Δυστυχώς για την Αριστερά, όπως θα δείξουμε και παρακάτω, οι λαϊκές μάζες δεν συμπεριφέρονται στις εκλογικές κάλπες με τη λογική της έκδοσης ποικιλώνυμων ψηφισμάτων διαμαρτυρίας.

Το σημείο αυτό σχετίζεται με ένα ευρύτερο στρατηγικό πρόβλημα της Αριστεράς σε όλη τη δεκαετία του '90. Σε προηγούμενες εποχές –με πιο χαρακτηριστική τη δεκαετία του '70– η Αριστερά μπορούσε να προτείνει ένα συνεκτικό πολιτικό πρότυπο πρακτικών το οποίο συνάθρωνε την καθημερινή πολιτική πρακτική των λαϊκών μαζών (για παράδειγμα μια αποτελεσματική συνδικαλιστική πρακτική ή την πολιτική διαμαρτυρία με στόχο την άμεση βελτίωση των υλικών συνθηκών ύπαρξής τους) με ένα πιο στρατηγικό σχέδιο (έστω και ρεφορμιστικό) και ένα πρότυπο εναλλακτικής κοινωνικής οργάνωσης, όπως αποτυπωνόταν στο σοβιετικό μοντέλο (έστω και ως παράδειγμα προς αποφυγή ή διόρθωση για όσους ήταν πιο «ετερόδοξοι»). Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 αυτή η δυνατότητα υποχωρεί. Από τη μια, στο άμεσο συνδικαλιστικό επίπεδο η ήττα σημαντικών κινητοποιήσεων και η αποδιάρθρωση κρίσιμων χώρων για την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος διέρρηξε την εμπιστοσύνη στη συλλογική δράση, από την άλλη, υπήρχε μια αδυναμία σύλληψης με τρόπο απλό και πειστικό ενός εναλλακτικού προτύπου κοινωνικής οργάνωσης, δεδομένων και των επιπτώσεων από την πτώση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού». Αυτό το κενό εκ των πραγμάτων δημιουργούσε και ένα βαθμό *απροσδιοριστίας* στη συμπεριφορά των λαϊκών μαζών που θα αποτελούσαν το εν δυνάμει ακροατήριο της Αριστεράς. Υπήρχε η πιθανότητα να επιλέξουν το δρόμο της διαμαρτυρίας, υπήρχε όμως και η δυνατότητα να διαλέξουν το δρόμο της επιλογής του «μικρότε-

ρου κακού» ή να επιμείνουν σε πολιτικές που απλώς υπόσχονται την μη αποπτώχευσή τους. Με αυτή την έννοια, η πραγματικότητα της δυσαρέσκειας των κυριαρχούμενων τάξεων δεν αποτελεί συνθήκη ικανή για την επίλυση των αδιεξόδων της Αριστεράς. Άλλωστε οι λαϊκές μάζες είναι πάντα δυσαρεστημένες (στο βαθμό που πάντα υφίστανται καταπίεση ή εκμετάλλευση). Αυτό που καθορίζει την πολιτική συμπεριφορά τους είναι αφενός αν υπάρχουν απτά δείγματα πετυχημένων μαζικών πρακτικών τους (κάτι που έλειψε στη δεκαετία του '90) και αφετέρου αν μπορούν να διακρίνουν ένα απτό εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο.

Αυτό μπορεί να εξηγήσει γιατί και οι τρεις σχηματισμοί που βρέθηκαν στα αριστερά του ΠΑΣΟΚ –και οι οποίοι ως προς την πρόσληψή τους από τη λαϊκή συνείδηση ήταν σαφώς μια εκδοχή αριστερής αντιπολίτευσης (με βασικό κριτήριο τη ρητή απομάκρυνσή τους από μια εκδοχή συγκυβέρνησης με το ΠΑΣΟΚ)– δεν κατόρθωσαν να υποδεχτούν τη δυσαρέσκεια όπως έλπιζαν. Αντίθετα, τόσο το έλλειμμα στην απτή αποτελεσματικότητα των αγώνων όσο και το κενό μιας πραγματικής (και όχι εγκεφαλικής) αντικαπιταλιστικής στρατηγικής άφησαν το ίχνος τους.

Τα πιο επιφανειακά αίτια σχετίζονται με ορισμένες πλευρές της συγκυρίας, η βαρύτητα και η σημασία των οποίων επίσης παραγνωρίστηκε από τις δυνάμεις της Αριστεράς. Το πρώτο και χρονικά, αλλά και ιεραρχικά, ζήτημα ήταν αυτό του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία. Εδώ η Αριστερά κέρδισε στο τακτικό επίπεδο και η κυβέρνηση στο στρατηγικό. Στο τακτικό επίπεδο –και σε πρώτο χρόνο– η Αριστερά κέρδισε, γιατί κατόρθωσε να συσπειρώσει τη λαϊκή δυσαρέσκεια και μετά από πολλά χρόνια θα πραγματοποιηθούν ξανά πολυπληθείς αντιμπεριαλιστικές διαδηλώσεις. Η κυβέρνηση θα κερδίσει σε στρατηγικό επίπεδο –και σε δεύτερο χρόνο– γιατί θα δώσει το στίγμα της πολιτικής εξουσίας η οποία κατορθώνει

να συνδυάσει την ανοχή απέναντι στις λαϊκές κινητοποιήσεις, τις οποίες μάλιστα χρησιμοποιεί ως διαπραγματευτικό χαρτί απέναντι στις πιέσεις του ΝΑΤΟ για ενεργότερη συμμετοχή στον πόλεμο, με την παράλληλη στοίχιση στο πλευρό των νατοϊκών δυνάμεων. Η αποτυχία της Αριστεράς συνίσταται σε δύο κυρίως σημεία: Πρώτον, δεν αναπτύχθηκε μια ικανοποιητική απάντηση στο ζήτημα των διεθνών συμμαχιών της Ελλάδας με αποτέλεσμα τα κυβερνητικά επιχειρήματα περί κινδύνων απομόνωσης να τυχάνουν, έστω και σε δεύτερο χρόνο, της αποδοχής των πολιτών. Είναι προφανές ότι αυτό θα απαιτούσε πολιτικές πρακτικές και προσανατολισμούς μιας άλλης συνολικής αριστερής ηγεμονίας, που δεν θα τροφοδοτούσε απλώς τη δυσαρέσκεια, αλλά θα προσπαθούσε να τη μετασηματίσει σε πραγματική εμπιστοσύνη σε μια άλλη διεθνή θέση της Ελλάδας (στοιχείο που επί της ουσίας θα απαιτούσε και μια πραγματική εμπιστοσύνη των λαϊκών μαζών στη δυνατότητα μιας εναλλακτικής κοινωνικής οργάνωσης και όχι απλώς «εξωτερικής πολιτικής»). Απέναντι σε αυτή την έλλειψη είναι λογικό να αποτυπώνεται ένας ιδιότυπος συνδυασμός διαμαρτυρίας και «ρεαλισμού»¹¹³. Αξίζει δε να υπογραμμιστεί πως και η ΝΔ ενεπλάκη σε όλη αυτή την αντιφατική κατάσταση και δεν μπόρεσε να αποκομίσει πολιτικά κέρδη: Από τη μια, συναινούσε στην καταγγελία του πολέμου και από την άλλη, ήταν έκδηλη η αδυναμία της να προτείνει οποιαδήποτε λύση απεμπλοκής έξω από το νατοϊκό πλαίσιο¹¹⁴. Δεύτερον, οι κινητοποιήσεις που αναπτύχθηκαν, πέραν της ύπαρξης και ορι-

σμένων αντιφατικών δεδομένων, όπως η παρουσία και εθνικοπατριωτικών στοιχείων, δεν κατευθύνονταν σε μια κλιμάκωση και σε οριοθετημένους πολιτικούς στόχους με συνέπεια μετά από ένα μήνα να υποχωρήσουν. Το συνολικό αποτέλεσμα ήταν ότι, έστω και με υπόγειο τρόπο, η διεξαγωγή του πολέμου λειτούργησε ενισχυτικά για την κυβέρνηση, δεδομένου ότι, πέρα από όσα αναφέρθηκαν, μπροστά στο ενδεχόμενο επέκτασης του πολέμου σημαντική μερίδα των κυρίαρχων στρωμάτων συσπειρώθηκε γύρω από το ΠΑΣΟΚ. Πρόκειται για μια μάλλον λογική εξέλιξη, αφού σε τέτοιες περιόδους η εκτελεστική εξουσία εμφανίζεται με ένα υπερχομματικό ή εθναρχικό χαρακτήρα. Κοντολογίς, το μεγάλο πολιτικό πρόβλημα των κινητοποιήσεων ενάντια στον πόλεμο ήταν πως δεν μπόρεσαν από αντιπολεμικές να μεταβληθούν σε αντικυβερνητικές. Σε αυτό συνετέλεσε και το γεγονός ότι από το καλοκαίρι του 1999 και μετά άνοιξε ένας ολόκληρος κύκλος εμφανών και αφανών προσπαθειών για κατευνασμό της ελληνοτουρκικής αντίθεσης (επαφές Παπανδρέου – Τζεμ, «διπλωματία των σεισμών»), που έδινε την αίσθηση μιας προοπτικής «ρεαλιστικής» ειρήνης και αυτό ενίσχυε την ιδεολογική απήχηση αυτών των πολιτικών κατευνασμού.

Το δεύτερο ζήτημα συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη του χρηματιστηρίου. Το τελευταίο χρησιμοποιήθηκε ως μοχλός ανασυγκρότησης των κοινωνικών συμμαχιών. Δεδομένου ότι για τις εργαζόμενες τάξεις δεν φαινόταν στον ορατό χρονικό ορίζοντα άλλη δυνατότητα βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου, δημιουργήθηκε ένας ολόκληρος μηχανισμός προπαγάνδης και καθαγιασμού του θεσμού της οδού Σοφοκλέους ως

113. Είναι ενδεικτικό το γεγονός πως το 56% πίστευε πως το ΝΑΤΟ «είναι αναγκαίο για την ασφάλεια της Ελλάδας» (Λούλης 2001: 326), αλλά και το 51,4% ενέκρινε τους χειρισμούς της ελληνικής κυβέρνησης (Γκίβαλος 2000: 95).

114. Πόσο μάλλον που η κυβέρνηση είχε να διαχειριστεί μια κρίση επιδεικνύοντας αντανάκλαστικά προσαρμογής μεταξύ αντιφατικών κατευθύνσεων, ενώ η ΝΔ έμοιαζε να εμφορείται όχι από μια πρακτική

προσέγγιση του όλου ζητήματος, αλλά από μια διάθεση γενικόλογης πολιτικής παρέμβασης εκκινούμενης από τις αντιπολιτευτικές διαθέσεις και ως τέτοια έγινε αντιληπτή από το εκλογικό σώμα (Λούλης 2001: 327).

μιας μεγάλης ευκαιρίας εύκολου και γρήγορου πλουτισμού. Σε αυτό συνηγορούσαν και οι απίστευτα υψηλοί ρυθμοί αποδόσεων που πραγματοποιούνταν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1999. Δε ήταν μικρό πράγμα οι αποδόσεις της τάξης του 200% ή του 300% σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, τη στιγμή που οι αντίστοιχοι τραπεζικοί λογαριασμοί δεν απέδιδαν περισσότερο από 10% σε ετήσια βάση. Εκτιμούμε ότι η πτώση του ΠΑΣΟΚ στις ευρωεκλογές του 1999 θα ήταν πολύ πιο εκτεταμένη, αν δεν είχε δημιουργηθεί το «κύμα του χρηματιστηρίου». Το ερώτημα που προκύπτει είναι με ποιο τρόπο θεωρούμε ότι το χρηματιστήριο βοήθησε την κυβέρνηση Σημίτη την άνοιξη του 2000, αφού από τα τέλη Σεπτεμβρίου μέχρι τις εκλογές του 2000 έχασε 20% από την αξία του. Ένας πρώτος λόγος είναι πως ακόμα και μετά τη μεγάλη πτώση το σημαντικότερο τμήμα των επενδυτών συνέχιζε να έχει –έστω και οριακά– κέρδη και κατά συνέπεια να αναμένει επανάκαμψη του δείκτη. Το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο είχαν συμβεί όλα αυτά ήταν τόσο μικρό και τα κέρδη τόσο μεγάλα, που δεν φαινόταν παράλογη η αναμονή μερικών ακόμα εβδομάδων μέχρι να επανέρθουν οι ανοδικές τάσεις. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός πως μεταξύ των κατόχων μετοχών το ΠΑΣΟΚ αναδείχθηκε σε πρώτο κόμμα με ποσοστό 47%, ενώ η ΝΔ ακολούθησε με 41,6%. Αντίστροφα, στους μη μετόχους πρώτο κόμμα ήταν η ΝΔ με 43,2% και μετά ακολουθούσε το ΠΑΣΟΚ με 42,4% (Τζανάκης 2000). Έπειτα, ακόμα και για τα λαϊκά στρώματα που δεν είχαν επενδύσει στο χρηματιστήριο παρέμενε, έστω και πιο θολό, το όραμα της κοινωνικής ανόδου μέσω των κερδών που θα αποκόμιζαν, όταν θα είχαν τη δυνατότητα επένδυσης.

Σε τελική ανάλυση, αυτό αντιστοιχεί στη συνολική οικονομική λειτουργία που έχουν μηχανισμοί όπως το χρηματιστήριο: Λειτουργώντας ως μηχανισμοί ταχύτερης ανακύκλωσης του κεφαλαίου χρήματος και έχοντας την εγγενή δυνατότητα

να προσφέρουν πλασματικά κέρδη, τείνουν όλο και περισσότερο να λειτουργούν και ως μηχανισμοί απορρόφησης των αποταμιεύσεων των μικροαστικών και λαϊκών στρωμάτων (στο βαθμό που υπόσχονται μεγαλύτερες αποδόσεις στους επενδυτές, αλλά και ταχύτερο και φθηνότερο χρήμα στις επιχειρήσεις σε σύγκριση με την «παραδοσιακή» μετατροπή των τραπεζικών καταθέσεων σε τραπεζικό δάνειο). Το γεγονός αυτό έχει όμως και πολιτικά και ιδεολογικά αποτελέσματα, αφού εξ αντικειμένου δημιουργεί μια ιδιότυπη ταύτιση συμφερόντων με την «καλύτερη» πορεία της οικονομίας, άρα και του χρηματιστηρίου, και με αυτό τον τρόπο λειτουργεί και ως μηχανισμός απόσπασης συναίνεσης. Δεν είναι τυχαίο έτσι ότι η νεοφιλελεύθερη ρητορεία των τελευταίων δεκαετιών σε μεγάλο βαθμό στηρίχτηκε στην προβολή ενός οράματος «λαϊκού καπιταλισμού» μέσα από τη μαζική κατοχή μετοχών ή άλλων χρηματιστικών προϊόντων. Στην πραγματικότητα, σε μεγάλο βαθμό (ειδικά σε περιόδους πτώσης των τιμών και μαζικών πωλήσεων από τους μικροεπενδυτές) έχουμε μια τεράστιας κλίμακας *αναδιανομή εισοδήματος* από τα μικροαστικά και λαϊκά στρώματα προς τα αστικά.

Η Αριστερά δεν μπόρεσε ούτε και στο ζήτημα του χρηματιστηρίου να απαντήσει πειστικά. Ο πολιτικός της λόγος πελαγοδρομούσε ανάμεσα στη γενικόλογη καταγγελία, όπου εμμέσως ενυπήρχε και ένα είδος κακεντρέχειας για τις αναμενόμενες απώλειες των μικροκαταθετών, και στην ηθική απαρέσκεια για τον υλικό «εκμαυλισμό» εκείνων που εμπλέκονταν σε αντιπαραγωγικές δραστηριότητες. Δεν έγινε δυνατό να λειτουργήσει αυτοκριτικά και να κατανοήσει πως ο προσανατολισμός προς το χρηματιστήριο οφειλόταν ως ένα βαθμό και στη δική της αποτυχία να αναδείξει μια εναλλακτική πρόταση κοινωνικών διεκδικήσεων που θα βελτίωναν τη ζωή των λαϊκών στρωμάτων. Ταυτόχρονα, δεν κατάφερε να καταστήσει σαφές πως το χρηματιστήριο αποτελεί ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό

έδαφος για το κεφάλαιο, το οποίο μπορεί να λειτουργεί συντονισμένα και με συγκεκριμένους στόχους, ενώ τα περιθώρια των μικροεπενδυτών είναι ιδιαιτέρως περιορισμένα. Το αποτέλεσμα ήταν, παρά τη συνεχή πτώση που σημειώθηκε από το Σεπτέμβριο του 1999 και έπειτα, να καλλιεργούνται από την πλευρά παρακυβερνητικών κύκλων νέα κύματα προσδοκιών για ημερομηνίες-ορόσημα στις οποίες θα ξανάρχιζε η ανοδική πορεία και, όταν αυτές διαψεύδονταν, να προβάλλονται καινούριες κ.ο.κ., με συνέπεια τον εγκλωβισμό των λαϊκών στρωμάτων σε αυτή τη λογική.

Το τρίτο στοιχείο έχει να κάνει με το σεισμό του Σεπτεμβρίου του 1999 και τη επιτυχή διαχείριση της κρίσης από την πλευρά της κυβέρνησης. Ένα πρόβλημα βαθύτατα πολιτικό, οι συνέπειες του σεισμού, είτε αντιμετωπίστηκε ως ερώτημα τεχνικής διαχείρισης των αποτελεσμάτων του, όπου η κυβέρνηση κλήθηκε να αποδείξει την οργανωτική της ετοιμότητα, είτε, από ένα σημείο και μετά, εκτιμήθηκε ως δευτερεύουσας σημασίας ζήτημα και ξεπεράστηκε από άλλα θέματα της καθημερινότητας, δεδομένου ότι είχε γίνει αποδεκτό πως η γρήγορη αντίδραση του κρατικού μηχανισμού ευνοούσε τη θέση της κυβέρνησης στο όλο θέμα. Ωστόσο η πραγματικότητα ήταν αρκετά διαφορετική αποτελώντας μια ακόμα χαμένη ευκαιρία για την Αριστερά. Το μέγεθος της καταστροφής ήταν πολύ μεγάλο για σημαντικό τμήμα των κατοίκων της πρωτεύουσας. Το κόστος αποκατάστασης των ζημιών υπέρογκο, δεδομένου ότι πρόκειται για λαϊκά κυρίως στρώματα. Οι επιδοτήσεις ενοικίων και τμήματος των ζημιών δεν αποτελούσαν παρά ένα υποπολλαπλάσιο των πραγματικών εξόδων που ήταν υποχρεωμένη να πραγματοποιήσει η κάθε πληγείσα οικογένεια. Αντίθετα, κερδισμένοι έβγαιναν φορείς όπως τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, οι κατασκευαστικές εταιρείες, οι επιχειρήσεις που εμπορεύονται οικοσκευές κ.λπ. Μια διαφορετική προσέγγιση των κομμάτων της Αριστεράς θα ξεπερ-

νούσε τις εκτενείς και ταυτόχρονα ανέξοδες αναφορές στο καραμανλικό κράτος της δεκαετιών του '50 και του '60 και στην καταστροφή της Αττικής που συνέβη τότε, αφού θα εστιαζόταν στη διεκδίκηση αιτημάτων πλήρους επιδότησης των εργασιών αποκατάστασης των ζημιών, καθώς και παροχής δωρεάν οικιακού εξοπλισμού για όλους τους σεισμοπαθείς. Μια τέτοια πολιτική κατεύθυνση θα εξηγούσε πως δεν είναι «δώρο» αλλά υποχρέωση του κράτους να παρεμβαίνει άμεσα σε τέτοιες περιπτώσεις και να παρέχει φτηνή στέγη στους πολίτες του, υποχρέωση που χρηματοδοτείται από τη φορολογική συμμετοχή των τελευταίων.

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων των εκλογών του 2000 βοηθά στο να σκιαγραφήσουμε αρτιότερα το πολιτικό πεδίο της Ελλάδας στο τέλος της δεκαετίας του '90.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως το ΠΑΣΟΚ συνέχισε την πορεία ενίσχυσής του από τα αστικά/εργοδοτικά στρώματα, καθώς και από τα δυναμικά στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης. Το ενδιαφέρον είναι πως, για μια σειρά από λόγους που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, παρατηρήθηκε και μια σημαντική επανασυσπείρωση λαϊκών στρωμάτων (εργατικών και υπαλληλικών). Σε ό,τι αφορά τη ΝΔ, η επαναφορά των αστικών στρωμάτων που διαπιστώνεται δεν κατόρθωσε να φτάσει τα επίπεδα του αθροίσματος ΝΔ και Πολιτικής Άνοιξης του 1996, γεγονός που υπογραμμίζει τη σταθερή ροή του επιχειρηματικού κόσμου προς το κυβερνών κόμμα, χωρίς αυτό να ακυρώνει τη μέχρι τότε, έστω και ελαττούμενη, πρωτοκαθεδρία της ΝΔ στο χώρο αυτό. Η συντηρητική παράταξη εμφανίστηκε σημαντικά ενισχυμένη στον αγροτικό πληθυσμό, καθώς και στις «πληβειακές» κατηγορίες που πλήττονται από το αναδιάρθρωτικό εγχείρημα (συνταξιούχοι, νοικοκυρές, νέοι άνεργοι). Τέλος, το ΔΗΚΚΙ και το ΚΚΕ παρουσιάζουν άνοδο μόνο στην κατηγορία των νέων ανέργων. Από εκεί και πέρα παρατηρείται είτε

στασιμότητα (ΚΚΕ), είτε πτώση σε όλες τις άλλες κατηγορίες (ΣΥΝ, ΔΗΚΚΙ).

Ειδικότερα, στις διάφορες μερίδες της άρχουσας τάξης που περιλαμβάνονται στην κατηγορία εργοδότες / επιχειρηματίες η ΝΔ έλαβε το 52,6% των ψήφων, ενώ το ΠΑΣΟΚ το 34,7%. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός πως και ο ΣΥΝ εμφανίστηκε υπεραντιπροσωπευόμενος σε αυτό το στρώμα λαμβάνοντας ποσοστό 5,3% (Τζανάκης 2000). Έτσι με μια πρώτη ματιά διαπιστώνουμε πως η ΝΔ παρέμεινε το κόμμα των επιχειρηματιών. Ωστόσο σε μια κοινωνιολογική προσέγγιση ιδιαίτερη σημασία έχουν και οι τάσεις καταγραφής των μεταβολών. Σε αυτή την παράμετρο το ΠΑΣΟΚ φάνηκε να ενισχύεται σημαντικά. Σε μια σειρά από καθαρά αστικές περιοχές η αύξηση της επιρροής του εμφανίστηκε, σε σχέση με τις εκλογές του 1996, να υπερτερεί της αντίστοιχης μέσης πανελλαδικής αύξησής του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στη Φιλοθέη παρουσίασε αύξηση 9,1%, στην Κηφισιά 7,3%, στο Δήμο Παπάγου 5,9%, στο Ψυχικό 8,7% (Καφετζής 2000) και στην Εκάλη 8,6% (Μαυρή 2000). Αντίθετα, η ΝΔ υπολείπεται του αθροίσματος ΝΔ και Πολιτικής Άνοιξης του 1996. Έτσι, ενώ σε όλη τη χώρα σημειώνει αύξηση κατά 4,6%, στη Φιλοθέη παρατηρείται πτώση κατά 4%, στην Κηφισιά κατά 1,3%, στο Δήμο Παπάγου κατά 1,7%, στο Ψυχικό κατά 2,7% (Καφετζής 2000). Το τελικό συμπέρασμα είναι πως η ΝΔ παραμένει το κατεξοχήν αστικό κόμμα του ελληνικού κομματικού συστήματος, εντούτοις η σχέση με το ΠΑΣΟΚ μέσα σε μια δεκαετία έπεσε από 5 προς 1 σε λιγότερο από 2 προς 1, γεγονός που κατέγραψε μια αυξημένη ροπή διεισδυτικότητας του ΠΑΣΟΚ στα αστικά στρώματα και μια ανάλογη διαρροή από το χώρο της ΝΔ.

Σχετικά με τα δυναμικά στρώματα τόσο της παραδοσιακής όσο και της νέας μικροαστικής τάξης (ελεύθεροι επαγγελματίες, μεσαία και ανώτερα στελέχη του ιδιωτικού τομέα), παρα-

τηρήθηκε μια αυξημένη τάση διεισδυτικότητας από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ. Συγκεκριμένα, στην κατηγορία των εμποροβιοτεχνών και των ανεξάρτητων εργαζομένων το κυβερνητικό κόμμα αύξησε τη δύναμή του κατά 5,3%, στους ελεύθερους επαγγελματίες κατά 2,5% και στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κατά 6,2%. Αντίθετα, σε όλα αυτά τα στρώματα η ΝΔ υπολείπεται σημαντικά και της δικής της μέσης ποσοστιαίας αύξησης, αλλά και της αντίστοιχης αύξησης του ΠΑΣΟΚ. Έτσι στην κατηγορία των εμποροβιοτεχνών και των ανεξάρτητων εργαζομένων η συντηρητική παράταξη σημειώνει απώλειες της τάξης του 3,2%, στους ελεύθερους επαγγελματίες πραγματοποιεί αύξηση 1,8%, ποσοστό κατά πολύ μικρότερο του μέσου όρου της, ενώ στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης η δύναμή της μεγαλώνει κατά 4%¹¹⁵. Ταυτόχρονα, συνολικά στην κατηγορία των ελεύθερων επιχειρηματιών το ΠΑΣΟΚ προηγείται της ΝΔ με 43,1% έναντι 41,4% και στους επαγγελματιοβιοτέχνες με 48% έναντι 41,9% (Μαυρή 2000)¹¹⁶. Τέλος, σε δύο παραδοσιακά μικροαστικές περιοχές όπως είναι του Ζωγράφου και η Αργυρούπολη το ΠΑΣΟΚ προηγείται με ποσοστά 41,9% έναντι 38,8% και 47,7% έναντι 33,5% (Μαυρή 2000). Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως το ΠΑΣΟΚ έχει αυξήσει την επιρροή του στα μικροαστικά στρώματα, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από την αντίστοιχη αύξηση της ΝΔ.

Σε ό,τι αφορά τα πιο λαϊκά στρώματα, διαπιστώνουμε πως στους μισθωτούς του Δημοσίου, ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου, το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να διατηρήσει ένα σημαντικό προβάδισμα λαμβάνοντας το 49,4% έναντι 37% που πήρε η ΝΔ (Μαυρή 2000). Η επιτυχία του ΠΑΣΟΚ συνίσταται στο

115. Στοιχεία του exit poll της εταιρείας Opinion που παραθέτει ο Νικολακόπουλος (Νικολακόπουλος 2000).

116. Στοιχεία από το exit poll της εταιρείας V- PRC.

γεγονός πως διατήρησε χωρίς μεταβολή το υψηλό ποσοστό του, ενώ η αύξηση της ΝΔ (4,3% στους μισθωτούς του δημοσίου τομέα χαμηλής μόρφωσης και 3,3% στους υψηλής εκπαίδευσης [Νικολακόπουλος 2000]) προήλθε σχεδόν αποκλειστικά από τα κόμματα της Αριστεράς. Το ίδιο μπορεί κανείς να συμπεράνει αν εξετάσει και την εκλογική συμπεριφορά των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα χαμηλής εκπαίδευσης: Το ΠΑΣΟΚ θα σημειώσει άνοδο 4,1%, ποσοστό που ελαφρά υπολείπεται της αντίστοιχης αύξησης της ΝΔ (4,6%) (Νικολακόπουλος 2000). Το αποτέλεσμα θα είναι, δεδομένης και της υπεροχής του ΠΑΣΟΚ στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα ανώτερης εκπαίδευσης, να παρατηρηθεί και στους εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα μια σαφής υπεροχή του ΠΑΣΟΚ (47% έναντι 35,8% της ΝΔ) (Μαυρής 2000). Αν μάλιστα αναλογιστούμε και τον όγκο των μισθωτών στρωμάτων στο σύνολο του εκλογικού σώματος, που αγγίζει το 1/3, και το γεγονός της διαφοράς των δώδεκα περίπου μονάδων, που υπήρχε μεταξύ των δύο κομμάτων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως αυτές οι τέσσερις μονάδες¹¹⁷ ήταν που έδωσαν τη νίκη στο σοσιαλιστικό κόμμα. Με άλλα λόγια, το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να έχει μια κρίσιμη επανάκαμψη ψήφων στον κύριο κορμό της μισθωτής εργασίας, η οποία του εξασφαλίζει την εκλογική νίκη, γεγονός που καταδεικνύει την ανεπάρκεια της στρατηγικής απλής καταγραφής της δυσαρέσκειας που είχε προκρίνει η Αριστερά, αφού, μπροστά στο πολιτικό ερώτημα που θέτει η κάλη (επιλογή πολιτικού σχεδίου και όχι απλή καταγραφή άποψης), η απουσία μιας πειστικής αντικαπιταλιστικής στρατηγικής επέδρασε καταλυτικά στη συμπεριφορά του δυνάμει εκλογικού ακροατηρίου της.

Στις ίδιες διαπιστώσεις μας οδηγεί και η μελέτη της ψήφου των κατοίκων των λαϊκών και εργατικών συνοικιών. Έτσι

117. Το 12% της απόστασης που παρατηρείται στο 33% του συνολικού εκλογικού σώματος αντιστοιχεί σε μια διαφορά της τάξης του 4%.

σε τέσσερις τέτοιες συνοικίες παρατηρούμε πως το ΠΑΣΟΚ αυξάνει τη δύναμή του περισσότερο από το μέσο όρο αύξησής του και σε βαθμό ελαφρά υποδεέστερο απ' όσο αυξάνει τη δική της δύναμη η ΝΔ: Στο Περιστέρι το ΠΑΣΟΚ παίρνει 45,5% (αύξηση 4,8%), ενώ η ΝΔ 31,2% (αύξηση 5,4%), στο Αιγάλεω 46,5% (αύξηση 4,7%), ενώ η ΝΔ 31,6% (αύξηση 5,1%), στο Κερατσίνι 47,2% (αύξηση 4,6%), ενώ η ΝΔ 32,3% (αύξηση 4,9%) και στη Νίκαια 45,6% (αύξηση 4,9%), ενώ η ΝΔ 30,4% (αύξηση 4,8%) (Μαυρής 2000). Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα δύο μεγαλύτερα κόμματα απέσπασαν από κοινού σημαντικά τμήματα εκλογέων της Αριστεράς και μάλιστα στις λαϊκές συνοικίες που μέχρι τώρα υπήρξαν ιστορικά προπύργια της τελευταίας. Ωστόσο η δεδομένη και προϋπάρχουσα υπεροχή του ΠΑΣΟΚ στο χώρο αυτό συντέλεσε καταλυτικά και στην εκλογική του νίκη.

Αντίθετα, στα αγροτικά στρώματα η κατάσταση εμφανίζεται αρκετά αντεστραμμένη. Η διαφορά που εξασφάλισε η ΝΔ κυμαίνεται μεταξύ εννέα και δώδεκα μονάδων ανάλογα με το exit poll της V- PRC ή της Opinion. Ωστόσο αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι πως η αύξηση της διαφοράς σε σχέση με το 1996 είναι μόλις τρεις με πέντε μονάδες, οι οποίες προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από τις δυνάμεις της Αριστεράς. Με άλλα λόγια, σε αντιδιαστολή με τις εκτιμήσεις που γίνονταν πριν από τις εκλογές, το ΠΑΣΟΚ διατήρησε δυνάμεις και στον αγροτικό χώρο, όπου όμως ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο η συντηρητική παράταξη σε βάρος των κομμάτων της Αριστεράς.

Ωστόσο πέρα από τις συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες φορέων που εντάσσονται στην παραγωγική διαδικασία, υπάρχουν και τμήματα πληθυσμού (συνταξιούχοι, άνεργοι, νοικοκυρές) που βρίσκονται εκτός αυτής και η εκλογική τους συμπεριφορά παρουσίασε εξαιρετικό ενδιαφέρον. Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά τους ανέργους ως σύνολο, διαπιστώθηκε μια αύξηση του ποσοστού της ΝΔ κατά 7,3% και μια μείωση

της δύναμης του ΠΑΣΟΚ κατά 2,1% (Νικολακόπουλος 2000). Εντούτοις δεν πρόκειται για μια ομοιογενή τάση, καθότι παρατηρήθηκαν αξιολογες διαφορές στις εκλογικές προτιμήσεις μεταξύ μακροχρόνιων και νέων ανέργων. Έτσι οι νέοι άνεργοι ψήφισαν κατά 44,2% ΝΔ και μόνο κατά 31,4% ΠΑΣΟΚ. Αντίθετα, οι μακροχρόνια άνεργοι υποστήριξαν σε ποσοστό 42,5% το ΠΑΣΟΚ έναντι 39,1% της ΝΔ (Μαυρής 2000). Οι διαφορές αυτές φανέρωσαν ένα έλλειμμα εμπιστοσύνης των νέων ανέργων προς την κυβέρνηση, το οποίο θα πρέπει να συνδέθηκε με ενδεχόμενο φόβο πως με την κυβέρνηση αυτή δύσκολα θα έβρισκαν απασχόληση. Αντίθετα, οι ψηφοφόροι που βρίσκονται για μεγαλύτερο διάστημα σε κατάσταση ανεργίας εμφανίζονται πιο αισιόδοξοι για τις προοπτικές που θα τους άνοιγε μια κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και ιδιαίτερα επιφυλακτικοί απέναντι στο νεοφιλελευθερισμό της ΝΔ.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, εντυπωσιάζει το γεγονός πως τα δύο μεγάλα κόμματα και σε αυτή την κατηγορία ξεπέρασαν το 80%, ενώ από την Αριστερά μόνο το ΚΚΕ συγκεντρώνει αξιολογό ποσοστό (9,5%) (Νικολακόπουλος 2000). Καταδεικνύεται, με άλλα λόγια, η αδυναμία παρέμβασης και δημιουργίας πολιτικών δεσμών των αριστερών κομμάτων με τα στρώματα αυτά, παρότι η αντικειμενική τους κοινωνική κατάσταση δημιουργούσε ένα ευνοϊκό έδαφος.

Σε ό,τι αφορά τους συνταξιούχους, παρατηρείται μια σημαντική μεταστροφή από το χώρο του ΠΑΣΟΚ σε αυτόν της ΝΔ. Το αποτέλεσμα θα είναι το συντηρητικό κόμμα να προηγείται στην κατηγορία των συνταξιούχων του δημόσιου τομέα με 53,8% έναντι 39,8% του ΠΑΣΟΚ, αλλά και σε αυτή των συνταξιούχων του ιδιωτικού τομέα με 47,8% έναντι 40,3% (Μαυρής 2000). Τέλος, και στις νοικοκυρές χαμηλής μόρφωσης διαπιστώθηκε σημαντική μετατόπιση, άνοδος περίπου 6% για τη ΝΔ, μόλις 0,1% για το ΠΑΣΟΚ και πολύ χαμηλά ποσοστά για το ΚΚΕ (3,2%) και τον ΣΥΝ (0,9%) (Νικολακόπου-

λος 2000). Το αποτέλεσμα θα είναι να αναδειχθεί στην κατηγορία αυτή πρώτη δύναμη η ΝΔ με 46,4% έναντι 43,6% του ΠΑΣΟΚ (Μαυρής 2000).

Αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί, πριν περάσουμε στην κοινωνική διάσταση της ψήφου στις εκλογές του 2000, είναι το γεγονός της σημασίας των μετακινήσεων ψηφοφόρων μεταξύ των κομμάτων, σε βαθμό πρωτόγνωρο για το πολιτικό μας σύστημα. Έτσι, σύμφωνα με το exit poll της εταιρείας V-PRC, τα κόμματα της Αριστεράς, στην αποδυνάμωση των οποίων στηρίχτηκε η άνοδος του δικομματισμού, τροφοδοτούν, έστω και ανισομερώς, και το ΠΑΣΟΚ αλλά και τη ΝΔ: Κατ' αυτόν τον τρόπο, το 6,3% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ του 1996 θα κατευθυνθεί προς το ΠΑΣΟΚ και το 4,0% προς τη ΝΔ, το 20% των ψηφοφόρων του Συνασπισμού θα κατευθυνθεί προς το ΠΑΣΟΚ και το 7,2% προς τη ΝΔ, ενώ το 29,3% των ψηφοφόρων του ΔΗΚΚΙ θα κατευθυνθεί προς το ΠΑΣΟΚ και το 7,2% προς τη ΝΔ (Βερναρδάκης 2000). Κοντολογίς, παρατηρούμε πως, σε αντίθεση με το παρελθόν όπου οι όποιες μετακινήσεις από τα κόμματα της Αριστεράς κατευθύνονταν σχεδόν αποκλειστικά προς το χώρο το ΠΑΣΟΚ, τώρα η σχέση έχει μεταβληθεί σε μια αναλογία περίπου 3 προς 1. Δηλαδή σε κάθε τέσσερις ψηφοφόρους που μετακινήθηκαν προς τα δύο μεγάλα κόμματα το ΠΑΣΟΚ έπαιρνε τους τρεις και η ΝΔ τον ένα. Πρόκειται για εξέλιξη αρκετά μεγάλης σημασίας, με τις προεκτάσεις της οποίας θα ασχοληθούμε στο τελευταίο τμήμα της μελέτης, όπου θα γίνει αναφορά στα βαθύτερα αίτια που οδήγησαν στο εκλογικό αποτέλεσμα του 2000.

Το γεγονός της αύξησης της επιρροής της ΝΔ και της διεισδυτικής της ικανότητας και στο χώρο της Αριστεράς συνδέεται με την πολιτική υποστήριξη που εξασφάλισε από στρώματα που θεωρούσαν πως το αναδιάρθρωτικό εγχείρημα θα τα οδηγούσε στην κοινωνική απαξίωση. Έτσι στην κατηγορία αυτών που αισθάνονταν αδικημένοι από την κοινωνία η ΝΔ

λαμβάνει 51,1% και το ΠΑΣΟΚ 30,2%. Μεταξύ όσων τα βγάζουν πέρα με μεγάλη δυσκολία το 57,8% ψηφίζει ΝΔ και μόνο το 15,6% ΠΑΣΟΚ, ενώ το 13,2% ψηφίζει το ΚΚΕ. Σε όσους θεωρούσαν πως η προσωπική οικονομική τους κατάσταση χειροτέρευσε το 67,3% ψηφίζει ΝΔ και μόνο το 14,9% ΠΑΣΟΚ. Τέλος, ως προς το δείκτη ευρωσκεπτικισμού, μεταξύ αυτών που αισθάνονται φοβισμένοι απέναντι στην Ευρώπη το 43,1% ψηφίζει ΝΔ, το 25,4% ΠΑΣΟΚ και το 18,1% ΚΚΕ¹¹⁸. Όλα αυτά τα στοιχεία δείχνουν ότι υπήρξε ένα τμήμα του εκλογικού σώματος που τοποθετεί τον εαυτό του στην κατηγορία του αδικημένου και χωρίς προοπτικές πολιτή.

Και το λέμε αυτό, γιατί στον τρόπο με τον οποίο κατευθύνθηκε η ψήφος διαβλέπουμε μια σαφή ένδειξη κοινωνικής πόλωσης, με την έννοια μιας σαφώς διαφορετικής εκλογικής συμπεριφοράς όσων αισθάνονταν και βίωναν ένα αίσθημα απαξίωσης από την κυβερνητική πολιτική και το αναδιαρθρωτικό εγχείρημα. Σε κάποιες κοινωνικές κατηγορίες η αντικειμενική πραγματικότητα της απαξίωσης και η ενσωμάτωση αυτής στο ιδεολογικό επίπεδο συμβάδιζαν (παράδειγμα η ψήφος των αγροτών, των συνταξιούχων ή των ανέργων). Σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες (που επίσης αντικειμενικά πλήττονται) αυτό είτε λειτούργησε σε μικρότερο βαθμό είτε υπήρξε –σε ένα επίπεδο συμπίεσμένων προσδοκιών πάντα– μία διατήρηση της ηγεμονίας του προτάγματος του ΠΑΣΟΚ (ο μεγάλος όγκος των μισθωτών του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα).

Ιδωμένα τα αποτελέσματα στο σύνολό τους έδειξαν μια θριαμβευτική ενίσχυση του δικομματικού φαινομένου σε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες, με εξαίρεση τους νέους άνεργους, όπου εμφανίζεται ισχυρό το ΚΚΕ. Το ΠΑΣΟΚ κατάφερε όχι μόνο να συγκρατήσει, αλλά και να ενισχύσει τις δυνάμεις του,

γεγονός πρωτοφανές για μεταπολιτευτική κυβέρνηση, στηριζόμενο στη σταθερή υποστήριξη των εργατικών και αγροτικών στρωμάτων, αλλά και στη διεύρυνση της επιρροής του σε αστικές κατηγορίες, καθώς και σε δυναμικά τμήματα της νέας μικροαστικής τάξης. Απώλειες γνώρισε μόνο σε στρώματα συνταξιούχων, ανέργων και νοικοκυρών.

Με αυτή την έννοια, το ΠΑΣΟΚ κατάφερε στις εκλογές του 2000, πολύ περισσότερο από ό,τι στις εκλογές του 1996, να πετύχει έναν διπλό πολιτικό στόχο. Από τη μια, να διατηρήσει μια ηγεμονική τοποθέτηση στο συνολικό κοινωνικό μπλοκ του εκσυγχρονισμού, κυρίως στα στρώματα-στηρίγματα της νέας μικροαστικής τάξης, αλλά και σε τμήμα της αστικής τάξης. Από την άλλη, να διατηρήσει μεγάλο μέρος της σχέσης εκπροσώπησής του με τμήματα της εργατικής τάξης, ειδικά όσα δεν αισθάνονταν να απειλούνται από πλήρη απαξίωση. Ταυτόχρονα, κατάφερε σε μεγάλο βαθμό και ένα άλλο σημαντικό επίτευγμα για την αναδιαρθρωτική πολιτική: Να κατεβάσει συνολικά το επίπεδο των *ταξικών προσδοκιών*, πράγμα που αποτυπώνεται στην –έστω και καθυστερημένη– απόσπαση συναίνεσης και πληττόμενων τμημάτων των εργαζόμενων τάξεων, αλλά και τμήματος των αγροτών, απόσπαση που έγινε ίσως με το μεταπολιτευτικά χαμηλότερο επίπεδο υπόσχεσης «παροχών»¹¹⁹.

Η ΝΔ πέτυχε τη διεύρυνση της επιρροής της σε όλες τις ξεταξζόμενες κατηγορίες, μόνο που τις περισσότερες φορές αυτό δεν συνέβη σε βάρος του ΠΑΣΟΚ, αλλά σε βάρος των

119. Παρ' όλα αυτά, έχει σημασία ο τρόπος που μέσα στην προεκλογική εκστρατεία και τα δύο μεγάλα κόμματα αναγκάστηκαν να αναζητήσουν τρόπους προβολής ενός «κοινωνικού προσώπου», στοιχείο που αποτυπώνει την από τη μεριά τους συνειδητοποίηση των απαιτήσεων μεγάλου μέρους του εκλογικού σώματος, αλλά και τη συνεχή επίδραση του κύκλου κοινωνικών διεκδικήσεων που σφράγισαν το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90 (Πελαγίδης / Ζωγραφάκης 2000).

118. Στοιχεία από το exit poll της V-PRC που παραθέτουν οι Γ. Μαυρής (2000), Σ. Τζανάκης (2000).

κομμάτων της Αριστεράς. Η εκτίμησή μας είναι πως αν η εισδυτικότητα της ΝΔ ήταν μεγαλύτερη σε τμήματα της εργατικής τάξης, στα οποία για μια σειρά από λόγους λειτούργησε το αντιδεξιό σύνδρομο και η λογική του «μικρότερου κακού», θα κατάφερνε να κερδίσει τις εκλογές. Σε αντίθεση με όλα αυτά, τα κόμματα της Αριστεράς είτε παρέμειναν στάσιμα (ΚΚΕ) είτε είδαν την επιρροή τους να μειώνεται κατακόρυφα (Συνασπισμός, ΔΗΚΚΙ). Η εξέλιξη αυτή επέδρασε σημαντικά στο πολιτικό τοπίο που θα αναδυθεί στη δεκαετία του 2000 προσδιορίζοντας τα όρια, αλλά και τις προοπτικές της ελληνικής Αριστεράς σε όλες της τις εκδοχές, αποτυπώνοντας τη μετατόπιση, εν μέρει τουλάχιστον, από μια πιο συνολική στρατηγική αναφορά μέρους των λαϊκών στρωμάτων στην Αριστερά (κομμουνιστικής προέλευσης ή μη) σε μια συγκυριακή και κατά περίπτωση εκλογική συμπεριφορά, η οποία, έστω και μειοψηφικά, μπορούσε και να μετατραπεί σε μια επιλογή απλώς του «άλλου» απέναντι στο ΠΑΣΟΚ¹²⁰.

Ταυτόχρονα, επέτειναν οι εκλογές αυτές την αδυναμία πρόσβασης της Αριστεράς με όρους ηγεμονικούς σε μεγάλο μέρος των λαϊκών στρωμάτων που πλήττονταν και κύρια εκείνων που, έχοντας τη δυνατότητα συλλογικών πρακτικών, μπορούσαν να παίξουν και ρόλο παραδείγματος και οργανωτή για τα υπόλοιπα λαϊκά στρώματα. Με την εξαίρεση της σχετι-

κά ισχυρής παρουσίας του Συνασπισμού στους μισθωτούς του δημόσιου τομέα ανώτερης εκπαίδευσης (6,4%), τόσο το ΚΚΕ όσο και ο Συνασπισμός υποεκπροσωπούνταν στο σύνολο των μισθωτών του δημόσιου τομέα (ΚΚΕ: 5% στους μισθωτούς του δημόσιου τομέα χαμηλής μόρφωσης, 4,7% στους ανώτερους, ΣΥΝ: 1,7% στους μισθωτούς του δημοσίου χαμηλής μόρφωσης), ενώ η σχετική υπερεκπροσώπηση του ΚΚΕ στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα χαμηλής μόρφωσης (7,6%) δύσκολα μπορούσε να αντισταθμίσει την καταλυτική υπεροχή του ΠΑΣΟΚ στον κύριο όγκο της μισθωτής εργασίας (Μαυρής 2000β).

Παράλληλα, η ΝΔ κατόρθωσε να οξύνει μια κομβική αντίφασή της σε όλη την περίοδο μετά από το 1993. Πλάι σε μια παραδοσιακή απήχηση σε αστικά στρώματα, η κύρια τάση της διεύρυνσής της αφορά στρώματα πληττόμενα και δη απαξιούμενα, άρα στρώματα που αντικειμενικά απομακρύνονταν από την κοινωνική συμμαχία που στήριζε το εκσυγχρονιστικό και αναδιαρθρωτικό εγχείρημα. Αυτή η απήχηση μπορεί να προσέδιδε εκλογική δυναμική, ταυτόχρονα όμως διαμορφώνει και ένα πλέγμα αντικειμενικών πιέσεων, σε μια συγκυρία όπου το καθοριστικό για μια σειρά από κέντρα εξουσίας ήταν η αποστείρωση του επίσημου πολιτικού σκηνικού από κάθε, έστω και έμμεση, αντανάκλαση των λαϊκών συμφερόντων.

120. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι η εμφάνιση τέτοιου τύπου *αρνητικά προσδιορισμένων* εκλογικών συμπεριφορών (όπου η επιλογή δεν γίνεται με όρους θετικούς, δεν επιλέγεται αυτός που εκφράζει το θετικό συμφέρον του εκλογέα, αλλά αυτός που αντιτίθεται στην συγκεκριμένη κυβέρνηση), συνάδει με τη συνολική μετατόπιση των όρων της αστικής ηγεμονίας και την πολύ μικρότερη έμφαση στην απόσπαση συναίνεσης με θετικούς όρους από τις εργαζόμενες μάζες. Ίσως ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιας πολιτικής συμπεριφοράς είναι η μετατόπιση στη Β' Αθήνας του 26,22% των ψηφοφόρων του Συνασπισμού και του ΔΗΚΚΙ προς τη ΝΔ (Ζαφειρόπουλος 2001).

Επίμετρο

Η ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε πως σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 στρατηγικό σχέδιο του συνασπισμού εξουσίας ήταν η εμπέδωση του αναδιαρθρωτικού εγχειρήματος, έστω και υπό τον ιδεολογικό μανδύα του «εκσυγχρονισμού», πράγμα που σε ένα σημαντικό βαθμό επιτεύχθηκε. Η ένταση των κοινωνικών αντιδράσεων λειτούργησε ανασχετικά στην πλήρη πραγματοποίηση του συνόλου των σχεδιασμών. Το βασικό πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει η άρχουσα τάξη ήταν η επεξεργασία ενός ιδεολογικού πλαισίου που να αποτυπώνει τις νέες κοινωνικές συμμαχίες, να τις δικαιολογεί και εμφανίζει ως αναγκαίες τις επιπτώσεις αυτής της πολιτικής, έτσι ώστε να ωθήσει τις λαϊκές τάξεις να τις ασπαστούν με ένα θετικό τρόπο. Αυτό στο μεγαλύτερο μέρος του δεν έγινε κατορθωτό και από το 1993 μέχρι το 1999 σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο σημειώθηκε μια εκλογική μετατόπιση προς τα κόμματα της Αριστεράς, ενώ από το 1997 μέχρι το 1999 παρατηρήθηκε μια αξιόλογη ανάπτυξη στο επίπεδο των κοινωνικών κινημάτων (αγρότες, καθηγητές, Ιονική, Ολυμπιακή, ΕΙΝΑΠ, μαθητές, αντιπολεμικό κίνημα). Ωστόσο η «αριστερή» μετατόπιση συνέβαινε στο πλαίσιο ενός σκηηνικού που γινόταν σε κάθε εκλογική αναμέτρηση πιο συντηρητικό, όλο και περισσότερο ηγεμονευόμενο από τις κυρίαρχες αντιλήψεις των οικονομικών μονόδρομων και της «ενιαίας σκέψης» του οικονομικού φιλελευθερισμού. Ταυτόχρονα, τα κοινωνικά κινήματα δεν αποτελούσαν τις εκδηλώσεις μιας συντο-

νισμένης πορείας κοινωνικών αντιθέσεων, αλλά τις αυθόρμητες αντιδράσεις κοινωνικών κατηγοριών που βρίσκονταν όλο και σε πιο δυσχερή θέση. Οι εκλογές του 2000 θα αναδείξουν τα αδιέξοδα της Αριστεράς, η οποία ως τότε φαινόταν να μπορεί να θέλξει ένα σημαντικό μέρος των στρωμάτων που πλήττονται από την αναδιάρθρωση.

Μόνο μέσα από αυτό το πρίσμα μπορούν να γίνουν κατανοητά τα βαθύτερα αίτια που οδήγησαν στην ήττα της Αριστεράς στις εθνικές εκλογές του 2000. Η αναφορά των τριών δευτερευουσών αιτιών που έγινε στην οικεία ενότητα (πόλεμος στο Κόσσοβο, χρηματιστήριο, εύρυθμη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού στη διαχείριση των συνεπειών του σεισμού του Σεπτεμβρίου 1999) φωτίζει μόνο μια περιορισμένη πτυχή του ζητήματος. Δεν γίνεται ευκρινές, παρά μόνο μερικά, πώς η μαζική μετατόπιση προς τα κόμματα της αριστεράς που σημειώθηκε στις ευρωεκλογές του 1999 θα κατέληγε στην ενίσχυση του δικομματισμού και την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ με αυξημένο μάλιστα ποσοστό. Πόσο μάλλον που είχαν προηγηθεί κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της χώρας από τον Κ. Σημίτη σημαντικοί κοινωνικοί αγώνες και είχε δημιουργηθεί ένα κλίμα «αριστεροποίησης» της πολιτικής ζωής και αμφισβήτησης πλευρών των κυρίαρχων επιλογών.

Το πρώτο σημείο στο οποίο θα θέλαμε να σταθούμε αφορά τις υποτιθέμενες πολιτικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις που αναμενόταν να λειτουργήσουν καταλυτικά για την αριστερή μετατόπιση του πολιτικού σκηνικού. Πρόκειται για την αντίληψη πως στην ελληνική κοινωνία διογκώνεται ένα ρεύμα διάχυτης κοινωνικής δυσανεμίας, το οποίο αργά αλλά σταθερά παίρνει τη μορφή του πολιτικού κενού, ενός κενού που με τη σειρά του θα έρχονταν να καλύψουν οι δυνάμεις της Αριστεράς. Ωστόσο το θεωρητικό αυτό σχήμα ήταν διπλά προβληματικό. Καταρχάς, η έννοια της κοινωνικής δυσανεμίας δεν προσθέτει κάτι ιδιαίτερο στα αναλυτικά εργαλεία

των μαρξιστικών προσεγγίσεων. Τα λαϊκά στρώματα πάντοτε ήταν και είναι δυσαρεστημένα, δεδομένης της θέσης τους στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Το γεγονός αυτό όμως δεν σήμαινε αναγκαστικά μία αριστερόστροφη μετατόπισή τους, γιατί τότε αυτό θα είχε γίνει από καιρό. Ταυτόχρονα, εξίσου μη λειτουργική είναι και η έννοια του πολιτικού κενού. Είναι στατική και εμπειρική, γιατί προϋποθέτει μια δεδομένη παράταξη κομματικών δυνάμεων στο πλαίσιο ενός πολιτικού συνεχούς. Με αυτόν τον τρόπο, παραμερίζεται η σημασία και η δυναμική της ταξικής πάλης. Εφόσον μιλάμε για συσχετισμούς δυνάμεων που βρίσκονται σε συνεχή σύγκρουση, τότε μια θέση στο πολιτικό σκηνικό δεν προϋπάρχει ποτέ, αλλά δημιουργείται από τη δράση ενός πολιτικού φορέα που έρχεται σε ρήξη με τις υφιστάμενες δομές. Έτσι το σχήμα, σύμφωνα με το οποίο η καπιταλιστική αναδιάρθρωση δημιουργεί δυσανεμία, η δυσανεμία γεννά το πολιτικό κενό και η Αριστερά καλύπτει το κενό αυτό, είναι μεθοδολογικά και πολιτικά λανθασμένο. Και η μεθοδολογική αστοχία ίσως δεν έχει τόση σημασία, αν συγκριθεί με το μέγεθος της πολιτικής αποτυχίας. Για μια ακόμα φορά, σε αντίθεση με τις θεωρητικές της αναφορές, η Αριστερά θεώρησε ορισμένα πράγματα ως δρομολογημένα και ντετερμινιστικά εξελισσόμενα. Δεν μπόρεσε να κατανοήσει πως σε ένα συσχετισμό δύναμης υπάρχουν δύο αντίπαλοι και, όταν δεν κερδίζει ο ένας, κερδίζει ο άλλος.

Ειδικότερα, το γεγονός πως οι σημαντικοί αγώνες που εκτυλίχθηκαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90 δεν οδήγησαν σε συγκεκριμένες υλικές νίκες είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί ο προσδιορισμός του ανεκπλήρωτου στα αιτήματα των κινητοποιήσεων αυτών. Αυτό βέβαια, σε ένα υψηλό επίπεδο αφάιρεσης, δεν θα έπρεπε να θεωρείται ότι χαρακτηρίζει και τη συνολική κατεύθυνση της ταξικής πάλης. Υπάρχουν συχνά μέσα στην ιστορία υπόγεια ρεύματα που έρχονται να συνα-

νηθούν μεταξύ τους και να μεταπλάσουν τη συνολική κοινωνική πείρα σε πολιτικό γίγνεσθαι. Για παράδειγμα, ο Μάης του '68 έγινε σε μια χώρα που φαινόταν αδιάφορη για τα κινήματα που ξεσπούσαν την ίδια εποχή στη Γερμανία και τις ΗΠΑ. Κάτω από αυτή την οπτική γωνία, οι κοινωνικές αντιδράσεις της περιόδου 1997-'99 δεν είναι καθόλου δεδομένο ότι ηττήθηκαν. Καθυστερήσαν διαδικασίες και σχεδιασμούς της αναδιάρθρωσης, έκαναν πιο επιφυλακτικά τα πολιτικά επιτελεία της άρχουσας τάξης στην υλοποίηση τομών σε μια σειρά από επίδικους κλάδους και κοινωνικούς χώρους. Δεν είναι τυχαίο ότι μια σειρά από τις σχεδιαζόμενες ιδιωτικοποιήσεις εξαγγέλθηκαν με αρκετή καθυστέρηση, μετά τις εκλογές του 2000, ενώ και οι αλλαγές στο ασφαλιστικό καθυστέρησαν ακριβώς εξαιτίας αυτής της κοινωνικής δυναμικής.

Με άλλα λόγια, η Αριστερά βρέθηκε αντιμέτωπη στις εκλογές του 2000 με το πραγματικό έλλειμμα στρατηγικής που τη σφραγίζει ήδη από την δεκαετία του '80, όταν κατέρρευσε μέσα στις ίδιες τις αναπροσαρμογές της κρατικής στρατηγικής το πολιτικό σχέδιο μιας προς τα αριστερά μετατόπισης της στρατηγικής της «αλλαγής». Με αυτό εννοούμε ότι ούτε κατόρθωσε τους άμεσους αγώνες να καθοδηγήσει με τρόπο νικηφόρο (και άρα να επαναφέρει την εμπιστοσύνη των μαζών στην αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης) ούτε προσέφερε ένα πειστικό αντιιμπεριαλιστικό πολιτικό σχέδιο (το οποίο θα απαντούσε και στην αντικειμενική πιθανότητα να ηττηθούν οι άμεσοι διεκδικητικοί αγώνες). Και, όταν αναφερόμαστε σε ένα πολιτικό σχέδιο, δεν μιλούμε απλώς για τη διατύπωση μιας αντιπολιτευτικής στάσης, αλλά για μια σαφή διαδικασία οξυνσης των αντιφάσεων στην κατεύθυνση μιας εναλλακτικής κοινωνικής οργάνωσης, με τρόπο από και αναγνωρίσιμο και από τις ίδιες τις λαϊκές μάζες, τέτοιον που να μπορεί να τις κινητοποιήσει (με βάση το συγκεκριμένο κάθε φορά υπολογισμό κόστους και οφέλους που κάνει το ταξικό έν-

στικό τους). Αυτό όμως θα απαιτούσε ουσιαστικά την αναίρεση όλου του συσσωρευμένου βάρους των μετατοπίσεων που ήρθαν στην κομμουνιστική Αριστερά ως αποτέλεσμα της ήττας του Εμφυλίου και είχαν ως συνέπεια, ανεξάρτητα από την όποια εσωτερική κομματική κουλτούρα, μια ρεφορμιστική στροφή της.

Ωστόσο, σε ένα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, από την πλευρά των κυριαρχούμενων τάξεων αυτό που έμεινε ήταν η αδυναμία αποτροπής των κυβερνητικών σχεδίων και ένα γενικότερο αίσθημα αποτυχίας. Αυτό που δεν μπόρεσε να γίνει κατανοητό από τις δυνάμεις της Αριστεράς είναι ότι στις περιπτώσεις που οι λαϊκές τάξεις δεν αισθάνονται να υπάρχει μια εναλλακτική λύση για την πραγματοποίηση των αιτημάτων τους, τότε επανεντάσσονται στην υποστήριξη των κυρίαρχων κομμάτων με δυσμενέστερους όρους. Αυτό βέβαια δεν πραγματοποιείται εν κενώ, αλλά μέσω της άρθρωσης από τους κυρίαρχους σχηματισμούς μιας στρατηγικής επανασυσπειρώσης πληττόμενων κοινωνικών στρωμάτων με περιεχόμενο που να αποκλείει την οριστική τους απαξίωση: διατήρηση ενός μίνιμουμ επιπέδου κοινωνικής προστασίας, στοιχειώδεις αυξήσεις στον κατώτερο μισθό και στις συντάξεις, περιορισμένης κλίμακας φοροελαφρύνσεις. Το αποτέλεσμα όμως δεν αλλάζει. Ο στόχος αυτών των αλλαγών δεν είναι η ριζική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των λαϊκών τάξεων, αλλά η διατήρηση του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε χαμηλά επίπεδα και η ένταξή τους στην παραγωγή υπό δυσμενέστερους όρους¹²¹.

121. Στο σημείο αυτό θέλουμε να εκφράσουμε τη διαφωνία μας με το σχήμα της κοινωνίας των 2/3. Η καπιταλιστική αναδιάρθρωση δεν ωθεί τεράστια πληθυσμιακά τμήματα της τάξης του 1/3 του συνόλου στο περιθώριο. Απεντάσσει και επανεντάσσει κοινωνικά στρώματα στην παραγωγική διαδικασία, έχοντας πάντα ως στόχο τη διατήρηση των παραγωγικών ικανοτήτων του εφεδρικού στρατού εργασίας.

Αυτή ήταν η γενική κατεύθυνση και των δύο μεγάλων ελληνικών κομμάτων στο διάστημα από τις ευρωεκλογές του 1999 μέχρι τις εθνικές εκλογές του 2000. Δεν υιοθέτησαν ριζικές αλλαγές στο πολιτικό τους πρόγραμμα, τέτοιες που να θέτουν σε αμφισβήτηση πλευρές του αναδιαρθρωτικού εγχειρήματος, αλλά περιορίστηκαν αποκλειστικά στην εξαγγελία μέτρων διατήρησης του καθεστώτος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Σε όλα αυτά, τα κόμματα της Αριστεράς απάντησαν σε δύο επίπεδα. Το πρώτο είναι το επίπεδο των κοινωνικών κινητοποιήσεων που, όπως αναφέρθηκε, δεν απέφευγε συγκεκριμένα υλικά αποτελέσματα. Το άλλο είναι το επίπεδο της πολιτικής στρατηγικής, όπου η κατάσταση εμφανίστηκε ιδιαίτερα αντιφατική και συγκεχυμένη. Και αυτό αφορά και τα τρία αριστερά κόμματα –ακόμα και το ΚΚΕ. Σε μία σειρά από επίδικα πολιτικά αντικείμενα είτε η Αριστερά δεν είχε σαφή θέση είτε, κι όταν είχε, αυτό δεν γινόταν με πειστικό τρόπο. Κι όταν λέμε πειστικό τρόπο, δεν εννοούμε ότι το πολιτικό της μάρκετινγκ ήταν ατελέσφορο. Εννοούμε ότι η αντίθεση που προβαλλόταν σε μια σειρά από ενέργειες και νομοθετήματα της κυβέρνησης δεν συνοδευόταν και από μια προσπάθεια άρθρωσης εναλλακτικής πολιτικής στοχοθεσίας. Το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε το 1981 να κερδίσει τις εκλογές και να ηγεμονεύσει στο χώρο της Αριστεράς, γιατί άρθρωσε συγκεκριμένη διακριτή στρατηγική, η οποία εξέφραζε κοινωνικά αιτήματα δεκαετιών. Αντίθετα, τα κόμματα της Αριστεράς στη δεκαετία του '90 δεν φαινόταν να έχουν καταστρώσει ένα σχέδιο εναλλακτικού πολιτικού προγράμματος ρήξης με τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Δεδομένων των ιδεολογικών μετατοπίσεων που έχει επιφέρει η καπιταλιστική αναδιάρθρωση, δεν γινόταν εύκολα αντιληπτό τι προτεινόταν όταν κατακεραυνώνονταν πλευρές της πολιτικής της ΕΕ ή όταν καταδικαζόταν η νατοϊκή επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία. Πολύ σχηματικά, η αντιπολίτευση έμοιαζε να εκφράζει το κοι-

νωνικό θυμικό, ενώ η κυβέρνηση τον κοινωνικό νου. Κι όλα αυτά γίνονταν από την πλευρά της Αριστεράς κατακερματισμένα, αποσπασμένα το ένα από το άλλο, χωρίς ιεράρχηση και σχεδιασμό.

Μια διαφορετική προσέγγιση των πραγμάτων, είτε προερχόταν από έναν είτε από περισσότερους φορείς, θα έπρεπε να είχε μελετήσει καταρχάς την αναδιαρθρωτική διαδικασία και τις επιπτώσεις της. Να είχε εκτιμήσει ποιες αντιφάσεις αναμένεται να προκύψουν, ποια επίδικα αντικείμενα θα αναδειχθούν και ποιες κοινωνικές κατηγορίες θα πληγούν. Βέβαια, η κατεύθυνση αυτή θα σήμαινε ρητά πως η στρατηγική προτεραιότητα των δυνάμεων της Αριστεράς δεν θα έπρεπε να είναι η συμμετοχή σε ένα κυβερνητικό σχήμα με το ΠΑΣΟΚ, πόσο μάλλον σε μια νέα οικουμενική ή έστω σε μια κυβέρνηση συνεργασίας μεταξύ των αριστερών κομμάτων. Τα δεδομένα δομικά όρια που θέτει η λειτουργία του αστικού κράτους ως συλλογικού κεφαλαιοκράτη, αλλά και η δυναμική των διαδικασιών της αναδιάρθρωσης θα οδηγούσαν σε αποτυχία ένα παρόμοιο εγχείρημα.

Το σημείο αυτό έχει μεγάλη σημασία μια που σε μεγάλο βαθμό η επιδίωξη μιας κυβέρνησης συνασπισμού του ΠΑΣΟΚ με την Αριστερά παρέμενε ρητός ή άρρητος στόχος τόσο για το Συνασπισμό όσο και για το ΔΗΚΚΙ, ενώ η προβολή μιας *εν δυνάμει* αριστερής κυβέρνησης αποτέλεσε στοιχείο του προγράμματος του ΚΚΕ. Η αντίληψη αυτή δεν είναι μόνο ελληνική. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90, μπροστά σε μια επανάκαμψη του εργατικού διεκδικητισμού, αλλά και μια αμφισβήτηση της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας σε τμήμα των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, θα υπάρξουν τέτοιες μετατοπίσεις στην ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία και συνολικά την Αριστερά, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη γαλλική κυβέρνηση συνασπισμού Σοσιαλιστών, Κομμουνιστών και Πρασίνων. Παρ' όλα αυτά, η ίδια η πραγματικότητα έδει-

ξε τα όρια τέτοιων επιλογών και την αδυναμία να υπάρξει μέ-
σα στη συγκυρία μια αυθεντικά εναλλακτική εκδοχή διαχείρι-
σης που να βελτιώνει μεσοπρόθεσμα τη θέση των λαϊκών μα-
ζών. Αντίθετα, αυτού του είδους η τριβή με την άσκηση ή τη
νομιμοποίηση κυβερνητικών καθηκόντων συνήθως έχει ως α-
ποτέλεσμα την προς τα δεξιά μετατόπιση των φορέων της
Αριστεράς. Με άλλα λόγια, όσο περισσότερο η Αριστερά θα
αναπαράγει ανταπάτες κυβερνητικής διαχείρισης τόσο περισ-
σότερο και η ίδια θα μετατοπίζεται, αλλά και θα κατοχυρώνει
αντικειμενικά τη θέση των δύο αστικών κομμάτων να μιλούν
ως εκπρόσωποι της όποιας ελπίδας να μην απαξιωθούν ορι-
στικά τα λαϊκά συμφέροντα.

Αυτό που θα έπρεπε να είναι σαφές στην Αριστερά είναι
πως το πρωτεύον ζήτημα ήταν και είναι η τροποποίηση της κυ-
βερνητικής πολιτικής ως αποτέλεσμα των κινητοποιήσεων των
κυριαρχούμενων τάξεων και όχι ως μια απλή εναλλαγή προ-
σώπων, πράγμα που σημαίνει την ανάπτυξη κοινωνικών αντι-
στάσεων που θα μετατόπιζαν προς τα αριστερά το πολιτικό
σκηνικό και θα τροποποιούσαν τους συσχετισμούς δύναμης
προς όφελος των δυνάμεων της ζωντανής εργασίας.

Σε αντιδιαστολή με όσα αναφέρθηκαν, τα κόμματα της
Αριστεράς σε όλη τη δεκαετία του '90, αλλά και στο εξαιρετι-
κά κρίσιμο διάστημα 1997- 2000 που φάνηκε να υπάρχει το α-
παραίτητο κοινωνικό υπέδαφος, προτίμησαν να συνεχίσουν
την ταλαντευόμενη και ατελέσφορη πολιτική τους. Το ΚΚΕ α-
κολούθησε τη λογική του ταξικού αμυντισμού, της αδυναμίας
σύναψης συμμαχιών για συνδικαλιστικά ζητήματα με άλλους
πέραν του εαυτού του, της συγκρότησης ποικιλώνυμων «ενω-
τικών» κινήσεων, όπου οι συνεργαζόμενοι εγκαλούνταν ως
πρόσωπα να συμφωνήσουν με ένα ήδη διαμορφωμένο πολιτι-
κό πρόγραμμα, της διατύπωσης ενός λόγου που δεν λειτουρ-
γούσε ενισχυτικά στην τροποποίηση των κοινωνικών συνειδή-
σεων ούτε εντόπιζε αναλυτικά και συγκεκριμένα τις επιπτώ-

σεις της κυβερνητικής πολιτικής. Το ΔΗΚΚΙ πορεύτηκε χωρίς
να δείχνει να αντιλαμβάνεται ότι αποτελεί ξεχωριστό πολιτι-
κό φορέα και όχι τάση στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ. Δεν κα-
τόρθωσε να αποκτήσει αυτόνομο πολιτικό λόγο, να δημιουρ-
γήσει οριζόντιες και κάθετες δομές κομματικής δράσης, να
συνδεθεί οργανικά με τμήματα της ζωντανής εργασίας και της
αγροτικής παραγωγής, γεγονός που σε σημαντικό βαθμό ο-
φειλόταν και στον προσωποκεντρικό τρόπο δημιουργίας του.
Επιπρόσθετα, έμεινε ασαφές αν στόχευε στη συμμετοχή σε έ-
να κυβερνητικό σχήμα με το ΠΑΣΟΚ. Ο Συνασπισμός ταλα-
ντευόταν μεταξύ της φιλοευρωπαϊκής και της φιλοαριστερής
του τάσης, μεταξύ της συμμετοχής του σε μια κυβέρνηση με το
ΠΑΣΟΚ και της ανάπτυξης μιας σταθερά αντικυβερνητικής
πολιτικής. Ως αποτέλεσμα, δεν ήταν καθόλου ευκρινείς οι α-
ντιλήψεις του για όλα σχεδόν τα επίδικα ζητήματα ξεκινώντας
από τα σοβαρότερα και καταλήγοντας στα λιγότερο σημαντι-
κά: ένταξη στην ΟΝΕ, συμμετοχή στο ΝΑΤΟ, Ολυμπιάδα
2004, τρόπος διορισμού εκπαιδευτικών κ.λπ. Η άκρα Αριστε-
ρά, παρά τη σημαντική συνεισφορά της σε μεγάλες κοινωνι-
κές κινητοποιήσεις, αδυνατούσε να υπερβεί τον κατακερματι-
σμό και την έλλειψη γείωσης σε στρώματα εργαζομένων.

Το τελικό συμπέρασμα για τις εκλογές του 2000 είναι πως
συμπύκνωσαν τη δυναμική, αλλά και τις αντιφάσεις που χαρα-
κτήρισαν το ελληνικό κομματικό σύστημα στη δεκαετία του
'90. Φανέρωσαν πως, παρά τις όποιες δυσαρέσκειες, η έλλει-
ψη σαφούς στρατηγικής από την Αριστερά μεσοπρόθεσμα κα-
ταλήγει σε όφελος εκείνων των δυνάμεων που το πολιτικό
τους πρόγραμμα, οι κατευθύνσεις και οι επιλογές τους διακρί-
νονται από σαφήνεια και ρητή στοχοθεσία. Βέβαια, η νίκη του
ΠΑΣΟΚ και η ενίσχυση της ΝΔ και του δικομματισμού συνο-
λικά δε σήμαινε ούτε την ακύρωση των κοινωνικών αγώνων
που προηγήθηκαν, αλλά ούτε και την οριστική εμπέδωση του
αναδιάρθρωτικού εγχειρήματος στην Ελλάδα. Αυτό θα εκ-

φραστεί μέχρι και το 1999 σε εκλογικό επίπεδο με την ενίσχυση των κομμάτων της Αριστεράς, αλλά και μετά –με ένα στρεβλό τρόπο–, όταν αριστεροί ψηφοφόροι, που δεν έβλεπαν κάποια προοπτική στην πολιτική των κομμάτων τους, επέλεξαν να ψηφίσουν τη ΝΔ πιστεύοντας πως μια συντηρητική κυβέρνηση θα λάβει περισσότερο σοβαρά υπόψη τα αιτήματά τους απ' ό,τι μια κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Πρόκειται για μια τάση που, αν ολοκληρωνόταν, θα οδηγούσε στη νίκη τη ΝΔ και ταυτόχρονα στο τέλος των στοιχείων του μετεμφυλιακού μοντέλου εξουσίας που τροφοδότησαν το λεγόμενο αντιδεξιό σύνδρομο. Ωστόσο οι ρίζες της αντιδεξιάς πολιτικής πρακτικής εμφανίστηκαν τελικά να έχουν περισσότερη διάρκεια και ένταση ξεπερνώντας τα όρια μιας και δύο γενεών, γεγονός στο οποίο συνετέλεσε καταλυτικά και η πολιτική συμπεριφορά σημαντικού τμήματος των μεσαίων στελεχών του κομματικού μηχανισμού της ΝΔ, ιδιαίτερα στην επαρχία κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Το τελικό αποτέλεσμα δεν παύει να αποτελεί αντανάκλαση της ταξικής πάλης: Από τη μια, οι πρώην ψηφοφόροι της Αριστεράς που στήριξαν τη ΝΔ πιστεύοντας πως έτσι θα βελτιωθεί η ζωή τους, από την άλλη, εκείνοι που θεωρούσαν πως μια ενδεχόμενη επάνοδος της ΝΔ θα περιοριζε ακόμα περισσότερο το βιοτικό τους επίπεδο. Και στις δύο περιπτώσεις, μεγάλο μέρος της κοινωνικής δυναμικής που εκδηλώθηκε, τελικά εκφράστηκε μέσω των δύο μεγάλων κομμάτων, περιορίζοντας τα περιθώρια δράσης της Αριστεράς.

Αλλωστε το εντυπωσιακό ποσοστό των δυνάμεων του δικομματισμού δεν θα πρέπει να θεωρείται ότι αντανάκλασε και μια παντοδυναμία της αστικής στρατηγικής, έστω και αν προσέφερε μια αναμφισβήτητη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος, τόσο ως προς το μέγεθος της επιρροής των δύο κομμάτων όσο και ως προς την απουσία διαφορών στην πολιτική στρατηγική. Πίσω από αυτή τη σταθερότητα υποκρύπτο-

νταν κρίσιμες εντάσεις και αντιφάσεις, τις οποίες σε αυτό το σημείο απλώς θα σκιαγραφήσουμε: Πρώτον, η ΟΝΕ και η Ολυμπιάδα δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ως συνολικά και ολοκληρωμένα «ηγεμονικά σχέδια» για τις αστικές δυνάμεις (έστω και αν ο ίδιος ο ορίζοντας των καπιταλιστικών οικονομικών πρακτικών είναι από την φύση του βραχύχρονος), ειδικά αν σκεφτούμε το συνδυασμό ανάμεσα στις αυξημένες πιέσεις από το ανταγωνιστικό περιβάλλον της νομισματικής ένωσης, τον περιορισμό των ευρωπαϊκών αναδιανεμητικών δαπανών λόγω της διεύρυνσης της ΕΕ και τα πραγματικά προβλήματα ανταγωνιστικότητας μέρους και του πυρήνα του ελληνικού κεφαλαίου, ιδιαίτερα σε περιόδους ύφεσης. Άρα το ερώτημα μιας στρατηγικής που να εγγυάται τη μεσοπρόθεσμη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κερδοφορίας παρέμεινε ανοιχτό. Δεύτερον, παρά τις σημαντικές νίκες των δυνάμεων του κεφαλαίου σε όλη τη δεκαετία του '90 και τη σχετική συμπίεση των εργατικών και λαϊκών προσδοκιών, το ερώτημα ενός ακόμη αναπαλλοτρίωτου πυρήνα ταξικών διεκδικήσεων και προσδοκιών παρέμεινε ακόμη αναπάντητο απειλώντας να πυροδοτήσει σημαντικές κοινωνικές εκρήξεις. Τρίτον, παρά τη σαφή προσήλωση του συνόλου της πολιτικής ηγεσίας στην πρόσδεση προς τους εκάστοτε ιμπεριαλιστικούς σχεδιασμούς για την πειθάρχηση των όποιων εστιών έντασης σε γεωπολιτικό επίπεδο, η πραγματικότητα εξακολουθούσε να αναπαράγει εστίες αποσταθεροποίησης και άρα να απονομιμοποιεί την στρατηγική αυτή. Οι τρεις αυτές ενεργές αντιφάσεις, έστω και υπόγεια, αντικειμενικά λειτουργούσαν περιοριστικά ως προς την όποια διαφαινόμενη σταθερότητα.

Εξάλλου η αυγή της νέας χιλιετίας σφραγίστηκε από μια σειρά από προκλήσεις. Από τη μεριά των λαϊκών αντιστάσεων στο εσωτερικό επίπεδο, είχαμε την πρώτη μετά από χρόνια τόσο μαζική και αποφασιστική συνδικαλιστική μάχη γύρω από την αναμόρφωση του ασφαλιστικού, ζήτημα που από τη

φύση του συμπύκνωσε το σύνολο της αντιπαράθεσης ανάμεσα στο λαϊκό και το αστικό μπλοκ για τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της «δίκαιης αμοιβής» της εργασίας. Ταυτόχρονα, σε διεθνές επίπεδο, το πολύμορφο και αναγκαστικά αντιφατικό «κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης», αλλά και οι μεγάλες λαϊκές εξεγέρσεις στη Λατ. Αμερική κατόρθωσαν για πρώτη φορά μετά από πολύ καιρό να κάνουν την αντίθεση σε όψεις της σύγχρονης καπιταλιστικής πραγματικότητας να φαντάζει μια μαζικά αναγνωρίσιμη πολιτική και ιδεολογική πρακτική, ενώ το μεγάλο αντιπολεμικό κίνημα σήμανε μια επιστροφή «στο δρόμο», στη διαδήλωση, για εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο. Από την άλλη, από τη μεριά των κυρίαρχων τάξεων, ο συνδυασμός του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας» και της οικονομικής λιτότητας γίνεται προσπάθεια να αξιοποιηθεί ως μοχλός επαναπειθάρχησης των εργατικών και λαϊκών μαζών σε παγκόσμια κλίμακα. Η αντίφαση παραμένει ενεργή και άρα το μέλλον για άλλη μια φορά δείχνει ότι θα διαρκέσει πολύ...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

- Αλεξάκης Εμ., (2001), *Η Ελληνική Δεξιά. Δομή και Ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας (1974-1993)*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλα.
- Αλεξάκης Εμ., (2001β), «Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 17, σσ. 103-139.
- Αλτουσέρ Λ., (1978), *Θέσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Αλτουσέρ Λ., (1987), «Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του κράτους», *Θέσεις*, τ. 21, σσ. 37-49.
- Αντερσον Π., (1985), *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, Αθήνα, Μαρξιστική Συσπείρωση.
- Βεργόπουλος Κ., (1996), «Το νέο παγκόσμιο σύστημα» στο Ν. Θεοτοκός, Δ. Μυλωνάκης, Γ. Σταθάκης (επιμ.), *Αναδρομή στο Μαρξ*, Αθήνα, Δελφίνι, σσ. 325-342.
- Βεργόπουλος Κ., (1999), *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη Χίμαιρα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- Βερναρδάκης Χ., (1999), «Το κομματικό σύστημα 1995-1998», στο συλλογικό τόμο Ινστιτούτο V-PRC (1999), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 1999-2000*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, σσ. 17-43.
- Βερναρδάκης Χ., (2000), «Οι κατευθύνσεις των διαρροών», άρθρο στην εφημερίδα *Τα Νέα* της 15/4/2000.
- Βερναρδάκης Χ., Μαυρής Γ., (1991), *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδιδακτορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Εξάντας.

- Γκίβαλος Μ., (1999), «Μαζικότητα - ρόλος - ισχύς των συνδικάτων» στο συλλογικό τόμο Ινστιτούτο V-PRC (1999), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 1999 - 2000*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, σσ. 173-217.
- Γκίβαλος Μ., (1999β), «Κοινωνική και ιδεολογική ήττα», άρθρο στην εφημερίδα *Τα Νέα* της 22/6/1999.
- Γκίβαλος Μ., (2000), «Η στάση της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στους βομβαρδισμούς του ΝΑΤΟ στην Γιουγκοσλαβία», στο συλλογικό τόμο Ινστιτούτο V-PRC (2000), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες - δημοσκοπήσεις 2001*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- Γκίντενς Α., (1998), *Ο Τρίτος δρόμος. Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις.
- Γκράμσι Α., (χ.χ.έ.), *Για το Μακιαβέλι, για την πολιτική και το Σύγχρονο Κράτος*, Αθήνα, Ηριδανός.
- Γραβάρης Δ., (2002), «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά Ρεύματα και τάσεις της διανοήσεως στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, σσ. 87-114.
- Δεμερτζής Ν., (1994), «Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Θεωρητικά και ερευνητικά ζητήματα», σε Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σσ. 7-39.
- Δημητράκος Δ., (1998), «Ποιος φοβάται την παγκοσμιοποίηση;», άρθρο στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 22-02-1998.
- Διαμαντούρος Ν., (2000), *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Επιλογή (1998), Οκτώβριος 1998.
- Επιλογή (2000), Φεβρουάριος 2000.
- ΕΣΥΕ (1994), *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1990-1991*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1997), *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1996*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1998), *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1997*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1998α), *Ενδοκοινοτικό και εξωτερικό εμπόριο*, Αθήνα.

- ΕΣΥΕ (2002), *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 2001*, Αθήνα.
- Ζαφειρόπουλος Κ., (2001), «Ανάλυση και γεωγραφία των εκλογικών μετατοπίσεων 1996-2000», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 17, σσ. 7-41.
- Θεοτοκάς Ν., Μυλωνάκης Δ., Σταθάκης Γ. (επιμ.), (1996), *Αναδρομή στο Μαρξ*, Δελφίνι, Αθήνα.
- Θεοχαράς Χ., (1988), «Ραδιοτηλεοπτικά μέσα: η αβάσταχτη ελαφρότητα της αριστερής κριτικής», *Θέσεις*, τ. 23-24, σσ. 19-31.
- Θέσεις, (1990), «Η αυτοκρατορία της συναίνεσης και το τοίγκο της πολιτικής», Editorial της Συντακτικής Επιτροπής, *Θέσεις*, τ. 30, σσ. 4-22.
- Θέσεις, (1990), «Συνδικαλισμός το τελευταίο οχυρό των κοινωνικών αντιστάσεων», Editorial της Συντακτικής Επιτροπής, *Θέσεις*, τ. 32, σσ. 4-15.
- Θέσεις, (1991), «Ανεργοί στη χώρα των θαυμάτων», Editorial της Συντακτικής Επιτροπής, *Θέσεις* τ. 35, σσ. 4-20.
- Θέσεις, (1992), «Trash Politics. Πολιτικά προβλήματα στην ημερήσια διάταξη», Editorial της Συντακτικής Επιτροπής, *Θέσεις*, τ. 41, σσ. 4-24.
- Θέσεις, (1993), «The End», Editorial της Συντακτικής Επιτροπής, *Θέσεις*, τ. 45, σσ. 4-8.
- Θέσεις, (1996), «Πολιτική και διαχείριση», Editorial της Συντακτικής Επιτροπής, *Θέσεις*, τ. 56, σσ. 4-17.
- Θέσεις, (1997), «Μύθοι του Εκσυγχρονισμού», Editorial της Συντακτικής Επιτροπής, *Θέσεις*, τ. 58, σσ. 4-15.
- Θέσεις, (1999), «Το χρονικό μιας προαναγγελθείσας ήττας», Editorial της Συντακτικής Επιτροπής, *Θέσεις*, τ. 68, σσ. 4-9.
- ICAP, (1993), *Η Ελλάδα σε αριθμούς*, Αθήνα.
- ICAP, (1996), *Η Ελλάδα σε αριθμούς*, Αθήνα.
- ICAP (1999), *Η Ελλάδα σε αριθμούς*, Αθήνα.
- ICAP (2002), *Η Ελλάδα σε αριθμούς*, Αθήνα.
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, (2002), *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανοήσεως στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα.

- INE - ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, (1999), *Ετήσια Έκθεση 1999. Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Αθήνα.
- INE - ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, (2000), *Ετήσια Έκθεση 2000. Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Αθήνα.
- INE - ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, (2001), *Ετήσια Έκθεση 2001. Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Αθήνα.
- Ινστιτούτο V-PRC, (1999), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 1999-2000*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- Ινστιτούτο V-PRC, (2000), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες - δημοσκοπήσεις 2001*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- Ιωακείμογλου Η., (1985), «Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση: Η κρίση του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας (1970-1985)» (Μέρος Τρίτο), *Θέσεις*, τ. 13, σσ. 67-103.
- Ιωακείμογλου Η., (1986), «Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση (Ο.Δ. Γερμανίας και Γαλλία)» (Μέρος Τέταρτο), *Θέσεις*, τ. 14, σσ. 73-84.
- Ιωακείμογλου Η., (1987) *Η αυθόρμητη τάση των φαινομένων*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αξίος.
- Ιωακείμογλου Η., (1990), «Το τέλος της Αριστεράς και η ανάδυση των αντικαπιταλιστικών κινημάτων», *Θέσεις*, τ. 30, σσ. 25-42.
- Ιωακείμογλου Η., (1993), *Κόστος εργασίας, ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα (1960-1992)*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Ιωακείμογλου Η., (1996), *Αναδιάρθρωση και διεθνής εξειδίκευση της ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα, ΙΝΕ - ΓΣΕΕ.
- Ιωακείμογλου Η., (1998), «Η οικονομική πολιτική, οι 35 ώρες και η πολιτική ηγεμονία», *Θέσεις*, τ. 63, σσ. 11-32.
- Ιωακείμογλου Η., (2000), *Τέλος του αιώνα, Τέλος της κρίσης;*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Γ., (1988), «Καπιταλιστική κρίση και χρηματιστήριο», *Θέσεις*, τ. 22, σσ. 11-39.
- Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Γ., (1991), «Η έννοια της κρίσης υπερσυσσωρευσης στο «Κεφάλαιο» του Karl Marx», *Θέσεις*, τ. 36, σελ. 25-36.
- Ιωακείμογλου Η., Κυπριανίδης Τ., Μαυρομάτη Α., Μηλιός Γ., Σπαθής

- Μ., (1989), «Χρήμα και πολιτική», *Θέσεις*, τ. 27, 1989, σσ. 9-18.
- Ιωαννίδης Α., Μαυρουδέας Στ., (2000), «Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο σήμερα;» σε Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, *Δομές και Σχέσεις εξουσίας στην σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, 2000, σσ. 633-664.
- Καζάκος Π., (1990), «Οικονομική πολιτική και εκλογές. Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989» σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη δεκαετία του '80, εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 129-164.
- Καζάκος Π., (2001), *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολιτευτική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα, Πατάκης.
- Κακεπάκη Μ., (2001), «Αδιάφοροι ψηφοφόροι, αδιάφορη προεκλογική εκστρατεία; Μια εμπειρική ανάλυση των βουλευτικών εκλογών του 2000», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 17, σελ. 42-70.
- Κατηφόρης Γ., (1998), «Ο καπιταλισμός, ο σοσιαλισμός, η παγκοσμιοποίηση», άρθρο στην εφημερίδα *Το Βήμα* 08-03-1998.
- Κάτοικας Χρ., Σωτήρης Π., (2003), *Η αναδιάρθρωση του Ελληνικού Πανεπιστημίου. Από τη Μπολόνια στην Πράγα και το Βερολίνο*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Κατσορίδας Δ., (1998), *Νέες Τεχνολογίες και απασχόληση*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις / Ρωγμή.
- Καφετζής Π., (1997), «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 9, 1997, σσ. 168-178.
- Καφετζής Π., (2000), «ΠΑΣΟΚ: κρατάει τα κάστρα του, αλώνει της ΝΔ», άρθρο στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* της 17/4/2000.
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών (ΚΜΕ), (1996), *Λευκή και Πράσινη Βίβλος. Επιστημονικό συνέδριο του ΚΜΕ*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Κοριά Μπ., (1985), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Αθήνα, εκδ. Κομμούνια.
- Κοτζιάς Ν., (1990), *Η Διαλεκτική του Κράτους*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Α' τόμος.

- Κοτζιάς Ν., (1994), «Η κοινωνία της συνεννοχής», σε Ίδρυμα Σάκη Κα-
ράωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική πε-
ρίοδο 1945-1967*, σσ. 1-26.
- Κοτζιάς Ν., (1995), *Ευρωπαϊκή Ένωση: Ένα σύστημα εν τω γίνεσθαι*,
Αθήνα, Δελφίνι.
- Κουζής Γ., (1997), «Για το παρόν και μέλλον των εργασιακών σχέσε-
ων», *Τετράδια του ΙΝΕ*, τ. 8-9.
- Κουζής Γ., (2001), *Εργασιακές σχέσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ευελι-
ξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας*, Αθήνα, ΙΝΕ -
ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.
- Λεβαδίτης Θρ., (1993), «Η επιστήμη του Κ. Τσουκαλά: η χρεοκοπία της
μπαρόν κοινωνιολογίας», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 13, σσ.
69-150.
- Λένιν Β. Ι., (1986), *Δυο ταχτικές της σοσιαλδημοκρατίας στην δημοκρα-
τική επανάσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη εποχή.
- Λένιν Β. Ι., (1986β), *Ιμπεριαλισμός – Ανώτερο στάδιο του καπιτα-
λισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., (1993), *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργα-
σίας*, Αθήνα, ΙΝΕ- ΓΣΕΕ.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., (1997), «Οι πολιτικές για την αγορά εργασίας και
το νέο μοντέλο εργασίας», *Τετράδια του ΙΝΕ* τ. 8-9.
- Λιοδάκης Γ., (επιμ.), (1993), *Κοινωνία, Τεχνολογία και αναδιάρθρωση
της παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Λούλης Γ., (2001), *Τα είκοσι χρόνια που άλλαξαν την Ελλάδα*, Αθήνα,
Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- Λυμπεράκη Α., (1990), «Στον αστερισμό της ευελιξίας: Μετα - φορντι-
κά συστήματα βιομηχανικής οργάνωσης και ευέλικτη εξειδίκευση»,
Θέσεις, τ. 32, σσ. 51-76.
- Λυμπεράκη Α., Μουρίκη Α., (1996), *Η Αθόρυβη Επανάσταση. Νέες
μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Αθήνα,
Gutenberg.
- Λυριντζής Χ., Σπουρδαλάκης Μ., (1993), «Περί Λαϊκισμού», *Ελληνική
Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 1, σσ. 133-162.

- Λυριντζής Χρ., (1990), «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», σε Χρ.
Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη
δεκαετία του '80, εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήμα-
τος*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 44-69.
- Μαρξ Κ., (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμοι τρεις, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ., (1983), *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής
[VI ανέκδοτο κεφάλαιο]*, Αθήνα, Α/συνέχεια.
- Μαυρέας Κ., (1999), «Ενδεικτικό θεματολογικό ευρετήριο», στο συλλο-
γικό τόμο Ινστιτούτου V-PRC (1999), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα
1999-2000*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, σσ. 383-414.
- Μαυρής Γ., (1996), Εισήγηση στο συνέδριο του ΙΝ. ΕΡ. ΠΟ. ΣΤ με θέμα
Τα κόμματα μπροστά στη νέα εποχή στη συνεδρία «Κρίση του κοι-
ματικού συστήματος: Η ελληνική διάσταση ενός διεθνούς φαινομέ-
νου», Αθήνα, Γνώση.
- Μαυρής Γ., (1997), «Οι τάσεις αποδόμησης / μετασχηματισμού του μετα-
πολιτευτικού κοιματικού συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολι-
τικής Επιστήμης*, τ. 9, σσ. 179-196.
- Μαυρής Γ., (1999), «Ευρωεκλογές 1999: Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά
της ψήφου. Κοινωνικός κατακερματισμός και μεταβολές στην κοι-
νωνικής υποστήριξη των κομμάτων διακυβέρνησης», *Έμφαση*, τ. 2,
1999, (πρόσβαση στο κείμενο μέσω του site του Ινστιτούτου Ερευ-
νών V-PRC www.v-prc.gr) .
- Μαυρής Γ., (1999β), «ΠΑΣΟΚ: Χάνει από τη βάση του», άρθρο στην
εφημερίδα *Τα Νέα* της 15/6/1999.
- Μαυρής Γ., (2000), «Μεσαία στρώματα και μισθωτοί χάρισαν τη νίκη
στο ΠΑΣΟΚ», άρθρο στην εφημερίδα *Τα Νέα* της 15/4/2000.
- Μαυρής Γ., (2000β), «Οι 'δύο Ελλάδες'. Κοινωνιολογία της ψήφου των
εκλογών της 9ης Απριλίου 2001», στο συλλογικό τόμο Ινστιτούτου V-
Prc (2000), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2001*, Αθήνα, Νέα Σύνορα
- Α.Α. Λιβάνη, σσ. 17-36
- Μαυρής Γ., Τσεκούρας Θ., 1983, «Το ξένο κεφάλαιο και η ανάπτυξη
του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 2, σσ. 45-82.
- Μαυρουδέας Στ., (1994), «Λευκή Βίβλος: τομή στην κεφαλαιοκρατική

- ανασυγκρότηση στην Ευρώπη», *Ουτοπία*, τ. 9, σσ. 29-46
- Μελάς Κ., (1999), Παγκοσμιοποίηση, Αθήνα, Εξάντας.
- Μηλιός Γ., (1982), «Εκσυγχρονισμός' ή (και) οικονομική ανάπτυξη. Η σταθεροποίηση του αστικού 'κράτους δικαίου'», *Θέσεις*, τ. 1, σσ. 7-31.
- Μηλιός Γ., (1988), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μηλιός Γ., (1989) «Κριτική στο βιβλίο του Ν. Μουζέλη *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια. Ελλάδα. Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 4, σσ. 99-127.
- Μηλιός Γ., (1997), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα, Κριτική.
- Μηλιός Γ., (2000), «Χρηματιστήριο και κοινωνικές συμμαχίες», *Θέσεις* τ. 71, 2000, σσ. 1-7.
- Μηλιός Γ., Ιωακείμογλου Η., (1990), *Η Διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., (2000), *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μουζέλης Ν., (1978), *Νεοελληνική Κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας.
- Μουζέλης Ν., (1986), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια. Ελλάδα. Βαλκάνια. Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Μουζέλης Ν., (1999), «Η ταξική διάσταση του εκσυγχρονισμού» άρθρο στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 14/03/1999.
- Beck U., (1996), *Η επινόηση του Πολιτικού, για μια θεωρία του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- Μπελαντής Δ., 1995, «Η 'μαχητικότητα' της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο κρατικός λόγος για τον 'εσωτερικό εχθρό' στη 'Μεταπολίτευση'», μέρος α' *Θέσεις*, τ. 53, σσ. 43-66, μέρος β' *Θέσεις*, τ. 54, σσ. 43-60
- Μπελαντής Δ., (1997), «Η 'στροφή' των διανοουμένων: Για την αδιάκριτη γοητεία του 'εκσυγχρονισμού' στους αριστερούς διανοούμενους», *Θέσεις*, τ. 59, σσ. 19-47.
- Μποτόπουλος Κ., (1994), *Σοσιαλιστές και εξουσία*, Αθήνα, εκδ. Πόλις.
- Busch K., (1986), *Η Κρίση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Αθήνα, εκδ. Ερατώ.

- Busch K., (1992), *Η Ευρώπη μετά το 1992. Οικονομικές, οικολογικές και κοινωνικές προοπτικές της ενιαίας εσωτερικής αγοράς*, Αθήνα, Κριτική.
- Busch K., Grunert G., Tobergte W., (1985), «Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου». *Θέσεις*, τ. 12, σσ. 47-54.
- Μπράχος Γ., (1993), «Ευέλκτα συστήματα παραγωγής: ο μύθος της εξόδου από την κρίση», *Θέσεις*, τ. 43, σσ. 47-62.
- Νέγκρι Α., (1986), «Κυριαρχία και σαμποτάζ» σε Α. Νέγκρι, Φ. Γκουταρί, *Από το κόκκινο στο πράσινο*, Αθήνα, Κομμούνα.
- Νικολακόπουλος Η., (1997), «'Αποφασισμένοι' και 'αναποφάσιμοι': Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 9, σσ. 197-207.
- Νικολακόπουλος Η., (1999), «Βαθιές ανακατατάξεις στην εκλογική βάση των κομμάτων», άρθρο στην εφημερίδα *Τα Νέα* της 19/6/1999.
- Νικολακόπουλος Η., (2000), «Πώς άλλαξε η κοινωνική βάση των δύο μεγάλων κομμάτων» στην εφημερίδα *Τα Νέα* της 14/4/2000.
- Ντε Μπρονόφ Σ., (1983), *Κράτος και Κεφάλαιο*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., (1996), «'Ορθολογικές' Πρακτικές και 'ανορθολογικό' σύστημα» σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 139-160.
- Πανταζόπουλος Α., (2001), *Η Δημοκρατία της Συγκίνησης. Ίμια - Οτσάλαν. Αντιεκσυγχρονιστικές και εκσυγχρονιστικές τάσεις στο πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, εκδ. Πόλις.
- Παντισέρι Ρ., Νέγκρι Α., Τρόντι Μ. (χ.χ.ε.), *Νεοκαπιταλισμός και εργατικό κίνημα*, Αθήνα, Κομμούνα.
- Πελαγίδης Θ., Ζωγραφάκης Σ., (2000), «Η ζήτηση για κοινωνικές δαπάνες και το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα» σε Ινστιτούτο V-PRC (2000) *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες - δημοσκοπήσεις 2001*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, σσ. 233-250.
- Πουλαντζάς Ν., (1980), *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις, Α' τόμος*, Αθήνα, Θεμέλιο.

- Πουλιαντζάς Ν., (1980β), Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις, Β' τόμος, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πουλιαντζάς Ν., (1981), Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πουλιαντζάς Ν., (1984), «Γκράμσι: μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ. Προλεγόμενα στη μελέτη για την ηγεμονία στο κράτος» στο Ν. Πουλιαντζάς, *Για τον Γκράμσι*, Αθήνα, Πολύτυπο.
- Σακελλαρόπουλος Σ., (1996), «Η αιρετή Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση στο πλαίσιο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης», *Θέσεις*, τ. 56, σσ. 61-77.
- Σακελλαρόπουλος Σ., (1998), *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- Σακελλαρόπουλος Σ., (1998β), «Διάλογος για το σύγχρονο Κράτος (Με αφορμή ενός άρθρου του Κ. Τσουκαλάς)», *Θέσεις*, τ. 65, σσ. 75-106.
- Σακελλαρόπουλος Σ., (2000), *Η μυθολογία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, Τετράδια Εργασίας Παντείου Πανεπιστημίου* τ. 41, σελ. 1-67.
- Σακελλαρόπουλος Σ., (2001), *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση. Πολιτικές, Οικονομικές και Ιδεολογικές όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας 1974-1988*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.
- Σημίτης Κ., (1989), *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Γνώση.
- Σημίτης Κ., (1992), *Προτάσεις για μια άλλη πολιτική*, Αθήνα, Γνώση.
- Σημίτης Κ., (1992β), *Εθνικιστικός λαϊκισμός ή εθνική στρατηγική*, Αθήνα, Γνώση.
- Σημίτης Κ., (1995), *Για μια κοινωνία ισχυρή. Για μια ισχυρή Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Σημίτης Κ., (1997), «Ομιλία του Πρωθυπουργού στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση για την οικονομία», 19 Μαΐου 1997, πολυγρ.
- Σημίτης Κ., (2000), «Ομιλία στην Ημερίδα του ΠΑΣΟΚ για την προοδευτική διακυβέρνηση», πολυγρ..
- Σημίτης Κ., (επιμ.), (1989), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση.
- Σπουρδαλάκης Μ., (1998), «Από το 'Κίνημα Διαμαρτυρίας' στο 'Νέο

- ΠΑΣΟΚ' σε Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), ΠΑΣΟΚ, *Κόμμα - Κράτος - Κοινωνία*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, σσ. 15-174.
- Σταμάτης Γ., (1997), «Οι στόχοι του 'κοινωνικού διαλόγου'», *Θέσεις*, τ. 61, σσ. 105-114.
- Σωτήρης Π., (2001), «Πανεπιστήμιο και καπιταλιστική αναδιάρθρωση», *Θέσεις*, τ. 76, σσ. 13-72.
- Σωτήρης Π., (2003), «Αυτοκρατορία: Νέο υπόδειγμα ή μήπως αναπαραγωγή νέων αντιφάσεων;», *Θέσεις*, τ. 85, σσ. 11-44.
- Τζανάκης Σ., (2000), «Υπεροχή ΠΑΣΟΚ σε νέους, γυναίκες, κόμμα... Σοφοκλέους» άρθρο στην εφημερίδα *Τα Νέα* της 15/4/2000.
- Jessor B., (1993), «Πολικές αρκούδες και ταξική πάλη. Πολύ λιγότερο από μία αυτοκριτική» σε W. Bonefeld, J. Holloway (επιμ.), *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή. Μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντικό κράτος*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 197-230.
- Τόλιος Γ., (1999), *Συγκέντρωση Κεφαλαίου. Οικονομικοί όμιλοι και Οικονομική Ελίτ*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τσεκούρας Θ., (1989), «Από τον τεύλορισμό στις νέες τεχνολογίες παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 29, σσ. 81-117.
- Τσεκούρας Θ., (1990), «Πόσο παντοδύναμες είναι οι νέες τεχνολογίες;», *Θέσεις*, τ. 32, σσ. 77-104.
- Τσουκαλάς Κ., (1977), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., (1983), *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., (1986), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία, στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., ([1993] 1996), «'Τζαμπατζήδες' στη χώρα των θαυμάτων: Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», σε Κ. Τσουκαλάς, *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία. Κείμενα 1969-1996*, τ. Β', Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 143-182.
- Τσουκαλάς Κ., (1997), «Σκέψεις πάνω στην επικαιρότητα της συζήτησης Μίλιμπαντ - Πουλιαντζάς», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 10, σσ. 1-53.
- Τσουκαλάς Κ. (2001), «Είκοσι χρόνια μετά», σε Α. Ρήγος, Κ. Τσουκα-

- λάς (επιμ.), *Η Πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 19-46
- Fine B., Harris L., (1986), *Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Gutenberg.
- Φεραγιόλι Λ., (1985), *Αυταρχική Δημοκρατία και κριτική της Πολιτικής*, Αθήνα, Στοχαστής.
- Χάλαρης Γ., Ψυχοπαίδης Κ., (2000), «Δομές και σχέσεις εξουσίας: σε αναζήτηση πλαισίου ανάλυσης», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, 2000, σσ. 23-30.
- Χαραλάμπης Δ., (1985), *Στρατός και πολιτική εξουσία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Χαραλάμπης Δ., (1990), *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, Εξάντας.
- Χαραλάμπης Δ., (1996), «Ανορθολογικά περιεχόμενα και ορθολογικό σύστημα» σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 289-311
- Hirst P., Thompson G., (2000), *Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Χριστόπουλος Κ., (1991), *Τάσεις ανάπτυξης του κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Ψημίτης Μ., Σεβαστάκης Ν., (2002), «Ο 'ισχνός' εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα. Όψεις της πολιτικοθεσμικής πραγματικότητας και συγκρότηση της συλλογικής δράσης», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά Ρεύματα και τάσεις της διανοήσης στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, 2002, σσ. 61-86
- Wacquant L., (2001), *Οι φυλακές της μιζέριας*, Αθήνα, Πατάκης.

Β. Ξενόγλωσση

- Aglietta M., (1987), *A theory of Capitalist Regulation. The Us Experience*, London and New York, Verso.
- Althusser L., (1996), *Sur la Reproduction*, Paris, P.U.F.

- Altwater E., (1997), «Financial crises on the threshold of the 21st century», *Socialist Register 1997*, σσ. 48-74.
- Aronowitz S., Martinsons B., Menser M., Rich J., (1996), *Technoscience and Cyberculture*, London and New York, Routledge.
- Braverman H., (1974), *Labor and Monopoly Capitalism*, New York, Monthly Review Press.
- Brenner R., Glick M., (1991), «The Regulation Approach: Theory and History», *New Left Review*, τ. 188, σσ. 45-119.
- Brenner R., (1998), «The Economics of Global Turbulence», *New Left Review*, τ. 229, σσ. 1-265.
- Canovan M., (1981), *Populism*, New York, HBJ.
- Carchendi G., (1977), *On the economic identification of social classes*, London, Routledge.
- Carchendi G., (1993), «Technological Transfer and Social Transformation: Reflections on 1989», σε Γ. Λιοδάκης (επιμ.), *Κοινωνία Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 54-87.
- Carchendi G., (1997) «The EMU, Monetary Crises and the Single European Currency», *Capital and Class*, τ. 63, σσ. 85-114.
- Castells M., (1996), *The Information Age, Economy, Society and Culture, Volume 1: The Rise of the Network society*, Oxford, Blackwell.
- Durand J. P., (1993), «Social Production of Productive Systems: What about Computerization?», σε Γ. Λιοδάκης (επιμ.), *Κοινωνία Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της παραγωγής*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 96-108
- European Economy*, (1990), no 46.
- European Economy*, (1998), no 65.
- European Economy*, (2001), no 72.
- Fine B., Harris L., (1987), «Ideology and Markets: Economic Theory and the 'New Right'», *Socialist Register 1987*, σσ. 365-392.
- Gowan P., (2002), «The American Campaign for Global Sovereignty», σε Leo Panitch (ed.), *Fighting Identities. Socialist Register 2003*, London, Merlin Press, σσ. 1-26.

- Hilferding R., (1981), *Finance Capital. A study in the latest phase of Capitalist Development*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Hirsch J., (1997), «Globalization of Capital, Nation-States and Democracy», *Studies in Political Economy*, τ. 54, σσ. 39-58.
- Hirst P., Thompson G., (1992), «The Problem of 'globalisation': Economic relations, national economic management and the formation of trading blocs», *Economy and Society*, vol. 21, no 4, σσ. 357-396.
- Ionescu G., Gellner E., (1969), (επιμ.), *Populism*, London, Weidenfeld and Nicolson.
- Klein N., (2000), *No Logo*, London, Flamingo.
- McNally D., (1999), «Turbulence in the world economy», *Monthly Review*, vol 51, n. 2, σσ. 38-52.
- Meiksins P., (1996), «Work, New Technology, and Capitalism», *Monthly Review*, vol 48, n. 3, σσ. 98-114.
- Nairn T., (1981 [1977]), *The Break up of Britain*, London, Verso.
- Noble D., (2002), *Digital Diploma Mills*, New York, Monthly Review Press.
- OECD, (1991), *Historical Statistics 1960-1989*, Paris.
- OECD, (1997), *Economic Outlook*, December 1997, no 62.
- OECD, (1998), *Economic Outlook*, June 1998, no 63.
- OECD, (1999), *Economic Outlook*, June 1999, no 65.
- OECD, (2001), *Economic Outlook*, December 2001, no 70.
- Piore M. J., Sabel Ch. F., (1984), *The Second Industrial Divide. Possibilities for Change*, New York, Basic Books.
- Pooley S., (1991), «The State Rules, OK? The Continuing Political Economy of Nation-States», *Capital and Class*, τ. 43, σσ. 65-82.
- Poulantzas N., (1978), *L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, Paris, PUF.
- Smith C., Knights D., Willmott H., (1996), *White Collar Work. The Non-Manual Labour Process*, London, Macmillan.
- Smith T., (1994), «Flexible production and the Capital / Wage Relation in Manufacturing», *Capital and Class*, τ. 53, σσ. 39-63.
- Strange S., (1996), *The retreat of the state. The diffusion of power in the world economy*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Thompson E.P., (1978), *The Poverty of Theory*, London, Merlin.
- Tomaney J., (1990), «The reality of workplace flexibility», *Capital and Class*, τ. 40, σσ. 29-60.